

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Деспот Ђ. Ковачевић

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ ПАРТИЈА И
ПАРТИЈСКИХ СИСТЕМА У ЗЕМЉАМА
БИВШЕ СФРЈ

докторска дисертација

Београд, 2019.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCE

Despot Dj. Kovacevic

INSTITUTIONALIZATION OF PARTIES AND
PARTY SYSTEMS IN COUNTRIES OF
FORMER SFRY

Doctoral dissertation

Belgrade, 2019.

Ментор:

проф. др Славиша Орловић, редовни професор Факултета политичких наука
Универзитета у Београду

Чланови комисије:

проф. др Јовица Тркуља, професор Правног факултета Универзитета у Београду,
професор у пензији

доц. др Душан Спасојевић, доцент Факултета политичких наука Универзитета у
Београду

Датум одбране:

Институционализације партија и партијских система у земљама бивше СФРЈ

Резиме

У дисертацији *Институционализације партија и партијских система у земљама бивше СФРЈ* истражује се настанак и развој политичких партија и партијских система, процеси институционализације партија и институционализације партијских система, као и њихови ефекти на стабилност политичких институција и ширу друштвену стабилност у земљама бивше СФРЈ. Основни циљ рада је утврђивање степена институционализације партија и степена институционализације партијских система и улога ових процеса у изградњи стабилних и функционалних демократских институција. Студија обухвата двадесет осам (28) политичких партија у шест (6) земаља које су настале распадом СФРЈ и које су кренуле у развој демократских политичких система са увођењем вишепартизма. Рад се заснива на теоријским полазиштима која ова два процеса институционализације посматрају као одвојена, иако веома блиска с обзиром да политичке партије кроз своје деловање стварају партијски систем. Наиме, институционализација политичких партија је процес који се везује за појединачне партије и њихову стабилност, док се институционализација партијских система односи на систем у целини и његове капацитете. За анализу институционализације партија користи се модел од 15 индикатора за сваку појединачну политичку партију, док се за партијске системе користи модел од 8 индикатора из којих се добијају индекси институционализације за партије (ИПИ) и за партијске системе (ИИПС).

Полазна основа у раду је да су политичке партије кључни актери политичког живота у сваком демократском политичком систему и да њихово деловање битно утиче на демократске капацитете и на стабилност у сваком друштву. Као генерална хипотеза постављена је тврдња да институционализације партија и партијских система позитивно утичу на стабилност политичких институција и друштва у целини. Уз индексе институционализације партија и партијских система, као независне варијабле, у регресиони модел стављам параметре стабилности, као зависне варијабле. У тим параметрима су постојећи индекси за које правим десетогодишњи композитни скор (просек) и који мере стабилност демократских

институција, политичку стабилност и одсуство насиља, ефикасност владе, функционисање владе и степен изградње консензуса. С обзиром да се ради о малом броју студија случаја, по узору на постојеће радове користим једноставан регресиони модел који показује линеарне и нелинеарне тенденције, помоћу којих утврђујем природу везе (позитивна/негативна) и јачину везе између појава.

Након теоријских образложења, анализирам контекстуални оквир настанка и развоја партија и партијских система. С обзиром да се у свим студијама случаја ради о заједничком искуству претходног режима, први кораци у развоју вишепартизма везани су управо за однос према том питању. Контекстуална анализа доприноси ширем сагледавању вишедимензионалних утицаја на развој и изградњу институција. Кроз анализу институционалних и социјал-структурних фактора добија се потпуна слика о свакој од студија случаја.

Кроз детаљну анализу развоја политичких партија у формативној фази и након тога па све до 2006. године увиђа се јасна динамика партијских односа и једна врста институционалне детерминисаности процеса развоја партија и њихових капацитета у овим новим демократијама. Различита достигнућа у развоју институција производ су низа контекстуалних фактора, а ново раздобље у политици креће различитим капацитетима међу овим студијама случаја.

Процеси институционализације партија на одабраним политичким партијама у свим студијама случаја показују важност трајности и стабилности ових институција. Поред њихове укореењености у друштво и препознатљивог деловања у политици, ресурсни капацитети које су стекли делују као важна претпоставка и нужан услов за политичко деловање. Нове политичке партије које су настајале повремено промениле су слику партијских система Словеније и Хрватске, чиме су устаљени обрасци понашања промењени и динамика партијске конкуренције добила је нове оквире.

На анализу појединачних партија надовезује се институционализација партијских система која показује да су велике промене у изборним резултатима и слабљење старих партија довеле до различитих капацитета у институционализацији. Као најинституционализованији партијски системи показују се Северна Македонија

и Црна Гора, у нешто мање институционализоване улазе Србија и Босна и Хрцеговина, док су најмање институционализовани Хрватска и Словенија.

С утврђеним индексима институционализације партија и институционализације партијских система ушло се у анализу ефеката што се показало као супротно почетним тврдњама и генерална хипотеза није доказана. У овој студији није се показао позитиван утицај институционализације партија и институционализације партијских система на стабилност политичких институција и друштвену стабилност. Иако се ради о малом броју студија случаја из анализе је очигледно да мањак институционализације није имао пресудне ефекте на стабилност и да је очигледно реч о другим утицајима који имају важнију улогу у овом процесу.

Из ове анализе дошло се и до других закључака, а пре свега о великом неповерењу у политичке партије, о персонализацији политике и картелизацији партија у појединим студијама случаја, као и о ефектима изборне волатилности на партијске системе. Показало се да су нове политичке партије или покрети, који су се појавили на таласу популизма и економске кризе, нестабилни и да не могу да опстану дуже на политичком пољу. Као кључна питања која усмеравају динамику процеса и условљавају демократске капацитете институција, али и конзервирају политичке односе показују се идентитетски спорови. Ови спорови уједно остају и кључни изазов, јер у студијама случаја где нису доминантна идентитетска питања, дестабилизација партијског система не утиче битно на стабилност. За разлику од њих, у студијама случаја где су нису решена идентитетска питања отвара се низ изазова за институције и стабилност уколико дође до промене и дестабилизације у партијском систему.

Кључне речи: политичке партије, партијски систем, институционализација, стабилности, демократизација, изградња институција, избори, вишепартизам, посткомунистичке земље

Научна област: политичке науке

Ужа научна област: политиколошко-социолошке студије

УДК: 316.334.3:329(497.1)(043.3)

316.334.3:324(497.1)043.3)

329:321.7(4-66)(043.3)

Institutionalization of *parties and party systems in the countries of the former SFRY*

Summary

The dissertation *Institutionalization of parties and party systems in the countries of the former SFRY* discusses the genesis and evolution of the political parties and party systems, the process of institutionalization of both the parties and party systems alike, and their impact on the stability of political institutions and overall social stability in the countries of former Yugoslavia. The main aim of the dissertation is to determine the extent to which the parties and party systems have been institutionalized and the role of the aforementioned processes in the establishment of stable and functional democratic institutions. The research consists of twenty-eight (28) case studies of political parties in six (6) countries, which opted for the multi-party system as a part of the process of democratization.

The dissertation is based upon a theoretical framework that, although *de facto* separates these two processes of institutionalization, emphasizes the impact political parties have on the political systems. However, while the institutionalization of the political parties is associated with the stability of individual political parties, the institutionalization of the party systems concerns the capacities of the system in its totality. The model of 15 and 8 indicators is used to analyze the institutionalization of political parties and political systems. Index assigned to political parties used to analyze the level of institutionalization of parties generates Party Institutionalization Index (PII), and index assigned to party systems generate Party System Institutionalization Index (PSII).

The main argument of the dissertation is that political parties are key factors in all democratic political systems and that they substantially influence the democratic capacity and stability of a society. The general hypothesis of the dissertation is the claim that the institutionalization of political parties and the party systems have a positive effect on the stability of political institutions and society on the whole. I am using a regression model in which the indexes of institutionalization of political parties and political systems form the independent variables and the parameters of stability as the dependent variables. These parameters consist of the existing indexes which are used for a ten-year average – which measures the stability of democratic institutions, political stability and absence of violence,

government efficiency and government performance and the degree of consensus building. By referring to the existing research findings, I am using the simple regression model which demonstrates linear and non-linear tendencies, thus determining the nature of the correlation (positive/negative) and the strength of correlation between variables.

After the elaboration of the state of the current research in this field, I am analyzing the contextual framework of genesis and the development of parties and party systems. In all case studies, there is a common experience of the previous regime, which serves as a reference point in the creation of the new party system. Thus, the analysis of the conditions in which the multi-party system was introduced, enables us to have an overview of the variety of influences on the way institutions were built and developed. Through analysis not only of the institutional but socio-structural factors as well, a detailed image of each of the countries in question is generated.

Detailed analysis of the development of the political parties in their formation phase and up until 2006 demonstrates an evident inter-party dynamics and a pattern of causality between institutional development and the process of the political parties' capacity development in these new democracies. However, after 2006, case studies show that, due to a variety of contextual factors, there is a difference in the pace in the development of the institutions.

The importance of durability and stability of political parties is demonstrated in all case studies. Their societal basis, as well as their acquired resources, act as an important precondition and necessary condition for political activity. Some temporary political parties did alter the image of the party systems in Slovenia and Croatia, thus changing the established patterns of behavior and providing the new frame of reference to the dynamics of party competition.

Following the analysis of individual political parties, the analysis of the institutionalization of party systems demonstrates that the large discrepancies in electoral results and the weakening of the old parties caused the difference in the level of institutionalization. The party systems in North Macedonia and Montenegro are deemed as the most institutionalized, party systems in Serbia and Bosnia and Herzegovina as

somewhat less institutionalized and party systems in Croatia and Slovenia as the least institutionalized.

The analysis of the effects, which was based on the determined indexes of institutionalization of parties and institutionalization of party systems, counters the original claims so that the general hypothesis of the dissertation could not be proven. In this paper, the positive effect of the institutionalization of political parties and institutionalization of party systems on the stability of political institutions and societal stability could not be determined. Although based on a limited number of cases, the analysis unequivocally demonstrates that the lack of institutionalization did not have a substantial effect on the stability, and points toward other, more important factors.

The analysis has also led to a set of different findings, among them to the discovery of the increase of distrust in political parties, the personalization of the politics and political party cartelization in some case studies, as well as the impact of electoral instability on the party systems. It was also shown that new political parties or movements, riding the tide of populism and economic crisis, are unable to last in the political arena. Conflicts about identity are affirmed as key issues that influence the dynamics of the process and democratic capabilities of institutions while at the same time preserving the political *status quo*. These conflicts remain a key challenge because in the case studies in which the identity was not a prevalent issue, the destabilization of the party system did not affect the (institutional) stability. In case studies in which the questions about identity remained open, a set of challenges for institutions and stability does arise in times of change and destabilization of the party system.

Keywords: political parties, party system, institutionalization, stability, democratization, institution building, elections, multiparty system, post-communist countries

Scientific area: political sciences

Subfield: political sociology

UDK: 316.334.3:329(497.1)(043.3)

316.334.3:324(497.1)043.3)

329:321.7(4-66)(043.3)

САДРЖАЈ

1. Уводне напомене	1
2. Процеси институционализације партија и партијских система.....	12
2.1. Институционализација политичких партија	14
2.1.1. Шта су политичке партије и како се институционализују?	14
2.1.2.Различите димензије и Индекс партијске институционализације.....	18
2.2. Институционализација партијских система.....	22
2.2.1. Шта су партијски системи и како се институционализују?	22
2.2.2. Фактори утицаја на развој партијског система – институционални и социјал-структурни	25
2.2.3. Различите димензије и Индекс институционализације партијског система	27
2.3. Ефекти процеса институционализације.....	31
2.4. Критеријум релевантности партија и типологија партијских система у земљама бивше СФРЈ.....	33
3. Политичке партије у земљама бивше СФРЈ 1990-2006.	40
3.1. Увођење и развој вишепартизма	40
3.2. Први избори и улога партија у распаду СФРЈ	41
3.3. Настанак и развој партијских система у земљама бивше СФРЈ – утицај институционалних и социјал-структурних фактора.....	60
3.3.1. Институционални фактори утицаја на партијске систем земаља бивше СФРЈ	60
3.3.2. Социјал-структурни фактори утицаја на партијске системе земаља бивше СФРЈ	73
3.4. Еволуција партија до 2006. године.....	83
3.4.1. Политичке партије у Словенији 1992-2006.	84
3.4.2. Политичке партије у Хрватској 1992-2006.	90
3.4.3. Политичке партије у Босни и Херцеговини 1992-2006.	97
3.4.4. Политичке партије у Србији 1992-2006.	104

3.4.5. Политичке партије у Црној Гори 1992-2006.....	116
3.4.6. Политичке партије у Македонији 1992-2006.....	123
4. Процес институционализације политичких партија од 2006. године	132
4.1. Институционализација политичких партија у Словенији	132
4.2. Институционализација политичких партија у Хрватској	146
4.3. Институционализација политичких партије у Босни и Херцеговини	162
4.4. Институционализација партија у Србији	175
4.5. Институционализација партија у Црној Гори	191
4.6. Институционализација политичких партија у Македонији.....	203
5. Институционализација партијских система у земљама бивше СФРЈ	215
5.1. Институционализација партијског система Словеније	215
5.2. Институционализација партијског система Хрватске.....	222
5.3. Институционализација партијског система Босне и Херцеговине	228
5.4. Институционализација партијског система Србије.....	236
5.5. Институционализација партијског система Црне Горе	243
5.6. Институционализација партијског система Македоније	249
6. Ефекти институционализација партија и партијских система.....	257
7. Закључна разматрања.....	274

Литература

Прилози

Биографија

1. Уводне напомене

У савременим политичким системима политичке партије представљају незаобилазни механизам у вршењу власти, креирању и спровођењу јавних политика. Политичке партије су институције без којих је тешко замислити функционисање демократског политичког система. Улога коју политичке партије имају је од пресудног значаја за политичке системе нових демократија. Предмет истраживања у овом раду су партије и партијски системи посткомунистичких земља које су настале распадом СФРЈ и у којима су политичке партије биле најважнији субјекти промена. Политичке партије и партијски системи представљају две веома важне компоненте у функционисању политичког система, подизању демократских капацитета и стабилности државе и друштва. Њихова природа и значај дају им важно место у истраживању политичких процеса. Специфичност коју носе посткомунистичке земље је пре свега у кључној промени са једнопартијског у вишепартијски систем. Главни носиоци промена и процеса су уједно и део њих, што знатно подиже значај политичких партија и система који стварају.

Предмет истраживања у овом раду су *институционализације партија и партијских система у земљама бивше СФРЈ*. Главни истраживачки циљ је објашњење институционализације партија и институционализације партијских система, као и анализа њихових ефеката на стабилности у наведеним земљама. Овај рад се заснива на претпоставци да развој политичких партија има позитиван утицај на стабилност других институција политичког система, њихову ефикасност али и изградњу шире друштвене стабилности.

Политички системи настали падом комунизма уз развој вишепартизма, поставили су пред политичке партије првенствено задатак изградње институција које су стабилне и функционалне. Политичке партије као главни субјекти политичког живота одиграле су кључну улогу у овим процесима. Паралелно са развојем политичких партија и партијских система текао је и развој других институција на чији капацитет су највећи утицај имале управо политичке партије. Специфичан

процес институционализације партија и партијских система је централна тема овог рада.

У складу са наведеним, основно истраживачко питање овог рада је *како су се одвијали развој и процеси институционализације политичких партија и партијских система у земљама бивше СФРЈ*. Такође, намера је и да се у том процесу одговори и на питање *како је степен тог развоја утицао на стабилност политичких институција у наведеним земљама*. Одговор на ова питања захтева да се утврди степен институционализације политичких партија и партијских система и какве је ефекте утврђени степен имао у политичким системима Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Србије, Црне Горе и Македоније¹.

Питањем политичких партија и партијских система бави се низ аутора, а питањем њихове институционализације као посебног процеса је тема којом се бави ужи круг истраживача. Посебан значај рада је у испитивању ефеката и утицаја ових процеса на стабилност других институција политичког система, што до овог рада немамо као истраживање ни у ширим оквирима. У теоријском смислу ово истраживање је првенствено засновано на институционализацији партија кроз моделе које су поставили Рендал и Свасан (Randal & Svasand, 2002) и Баседау и Штрох (Basedau & Stroh, 2008), док се за институционализацију партијског система користи Мејнворингов модел (Mainwaring, 1998; Mainwaring & Trocal, 1995; Mainwaring & Scully, 2005).

Специфичан приступ у овом раду је посматрање процеса институционализације партија и партијских система као одвојених. Иако су ова два процеса веома уско повезана са важним преклапањима, институционализација партија је одвојен процес од институционализације партијског система, па уједно су и приступи истраживању и установљавању степена институционализације специфични и у складу са наведеним теоријским моделима.

Упоредна анализа кроз шест случајева земаља бивше СФРЈ за циљ има приказати развој у земљама које су настале из једног политичког система. Низ аутора

¹БЈР Македонија (1991-2019) спор око имена решила је 2019. године са именом Република Северна Македонија. У даљем тексту Македонија.

бавио се овим питањима али само на појединачним студијама случаја, без дубље анализе и упоредног метода који је у овом случају важан јер су студије настале у истом оквиру, са различитим погледима на наслеђе претходног режима, однос према федерацији и дијаметрално супротне политике према многим питањима.

Преглед литературе по студијама случаја даје основу за свеобухватно истраживање и посебно показује простор за квантификацију показатеља институционализације. За истраживање партија и партијског система у Словенији постоји значајна основа у радовима Данице Финк-Хафнер, Драга Зајца, Ника Тоша, Аленке Крашовец и других. Иако изостају детаљније анализе процеса институционализације, радови Данице Финк Хафнер (Fink-Hafner, 2007a; 2007b; 2008) на тему „европеизације“ партија у Словенији дају јасан преглед односа у партијском систему Словеније. Финк-Хафнер и Крашовец у делу радова бавиле су се европским интеграцијама у домену утицаја овог процеса на партијски систем, а важност ових анализа је и у сагледавању фактора утицаја на стабилност партија и партијског система.

За анализу институционализације партија и партијских система важна су истраживања Ника Тоша (Toš, 2008; 2009) о (не)поверењу у институције у Словенији у којима се налазе и политичке партије као важне институције. На ова истраживања треба додати и анализе Драга Зајца (Zajc, 1997; 2016) о парламенту Словеније и релацијама партија, са посебним освртом на опозицију у парламентарном животу Словеније. Када је реч о институционализацији партијских система значајано је обрађена димензија стабилности из Мејнворинговог модела у раду Јурек Петр (Petr, 2010) за Словенију и Хрватску, док су остале димензије уско дефинисане и само са делимично квантификованим индикаторима.

Поред наведеног рада за студију случаја Хрватске значајни аутори су Горан Чулар, Андрија Хењак, Мирјана Касаповић, Данијела Доланец и др. У домену институционализације партијског система Хрватске добру основу чине Чулареви (Čular, 2000; 2001; 2002) радови који мере институционализацију у првој деценији постојања хрватског вишестраначја. У периоду након 2002. године не постоје значајније анализе институционализације партијског система Хрватске, али су

свакако значајни радови у сврху анализе партија и партијског система. Значајна истраживања и анализе које су важна основа за мерење димензија институционализације партијског система Хрватске су радови Хењака (Henjak, 2012; 2018) о партијској идентификацији и политичким расцепима у Хрватској. Уз то треба додати и анализе партијског система Хрватске у радовима Мирјане Касаповић (Kasapović, 1994) и Данијеле Доланец (Dolanec, 2012) које дају јасну слику партијских односа и улоге политичких партија у политичком систему Хрватске.

Босна и Херцеговина, као и Македонија, су студије случаја које су дефицитарне у анализама партија и партијског система, а постојећа литература је усмерена на етничку, националну димензију односа и сужен домен анализе законске регулативе. Радови који чине основу за анализу партија и партијског система БиХ су студије Дамира Капицића (Kapidžić, 2015), Мирка Пејановића о политичком плурализму и Суада Арнаутовића (Arnautović, 1996) о изборима у БиХ. Босанскохерцеговачки систем као веома комплексна творевина дао је низ међународних истраживања и анализа (Malcom, 1996; Manning, 2008; Touquet, 2011) које ће бити корисне за утврђивање степена институционализације партија и партијског система БиХ.

За Србију су свакако референтне основе радови Владимира Гоатија, Славише Орловића, Зорана Стојиљковића, Душана Спасојевића и Слободана Антонића (Goati, 2007; Orlović, 2011; Stojiljković 2008; Spasojević 2009; Антонић, 2005) који су у највећој мери квалитативни радови и заснивају се на истом теоријском моделу. Владимир Гоати у својој анализи партије и партијског система у Србији и Црној Гори, процес институционализације партија своди на „трајање партија“ (Goati, 2007:292-293), тако да исти приступ проширује и на партијски систем. Исту матрицу анализе институционализације преузима и Зоран Стојиљковић. За разлику од њих, Орловићев рад има шире налазе у домену институционализације партијског система (Orlović, 2011:11-70). Овакав приступ кроз Мејноврингов модел институционализације партијског систем уз надоградњу кроз квантитативна истраживања даје комплетну слику овог процеса. Значајни за овај домен су радови Антонића који је урадио квантитативну обраду појединачних димензија

институционализације партијског система. Овај рад и студија случаја Србије користи све досадашње налазе и употпуњује их новим истраживањем са дубљом анализом и квантификацијом свих налаза, уз делимично другачији приступ селекцији података за институционализацију партијског система. На то се додаје и теоријски модел квантификације налаза о институционализацији партија који се у овом раду појављује као потпуно нови приступ некористићен на случају Србије.

Партије и партијски систем Црне Горе заузимају важно место у анализама Владимира Гоатија, док су поред тога значајне студије Оливере Комар и Златка Вујовића (Komar, 2009; Vujić & Komar, 2007; 2008). Специфичност случаја Црне Горе огледа се и у самом размеђу друштвених расцепа који битно детерминишу партијски систем. Као и у претходним студијама случаја, неопходност шире контекстуалне анализе произилази из веома сложених идентитетских питања у Црној Гори. Значајна студија у сагледавању развоја политичког, па и партијског система, Црне Горе је и опсежна студија Гоатија и Дармановића (Goati & Darmanović, 2015) са јасним увидима у партијске релације и специфичности црногорског вишепартизма са посебним освртом на унутарпартијске односе и демократију.

Као последња студија случаја и држава са јасно дефинисаним партијским односима Македонија је, као и БиХ, имала дефиците у анализама капацитета партијског система због приоритетнијих питања која су и привлачила пажњу научних анализа, а базираних на етничким односима. Оно што је прва опсервација у постојећој литератури је управо да ови односи највише утичу и одређују партије и партијски систем Македоније. Ипак за анализу и истраживање партија и партијског система Македоније као основа служе радови Цанета Мојанског, Биљане Ванковске, Гордане Шиљановске-Давкове, Данета Талеског и других. Десетогодишњи преглед развоја политичког плурализма и појединачних субјеката даје јасан увид у развојни пут партија и партијског система Македоније (Мојански, 2000). С обзиром да је специфичан институционални инжењеринг настао кроз Охридски споразум, овај документ је разделница два периода која мора анализирати кроз све факторе утицаја на изградњу институција у чему нам најсврхисходнији увид даје Ванковска (Vankovska, 2013). Бертоа и Талески (Casal-Bertoa & Taleski, 2016) дају значајан увид

у стање и развој партијског система Македоније из угла законских оквира, док свеобухватан увид у релацију партија и демократске консолидације у Македонији даје Шиљановска-Давкова. Низ других аутора анализира македонско друштво и етничке релације што има свој значај за утврђивање институционализације партија и партијског система Македоније.

У овом раду као теоријску парадигму користим историјски институционализам који се базира на два различита става: „људи се придржавају норми и прате правила, али су људи и себични рационални актери“ (Steinmo, 2008:163). У складу са овом парадигмом, институције посматрам као „релативно трајан скуп правила и организованих пракси, уграђен у структуре значења и ресурса, која је релативно непроменљива када је суочена са променом појединаца, и релативно отпорна на специфичне преференције и очекивања појединаца и променљиве спољашње околности“ (March & Olsen, 2006:3). У овом раду партије и партијске системе видим као формална и неформална правила и праксе и у складу са овим приступом анализирам како њихов развој и деловање утиче на доношење одлука и понашање актера у институцијама.

На трагу сличних приступа објашњењима институционализације партијског система и у овом раду следим логику историјског институционализма засновану на „путној зависности“ (*path dependency*) (Lipset & Rokkan, 1967; Kreuzer, 2009). Објашњење се заснива на идеји да почетно одабрани пут утиче на каснији развој институција, као и да детерминише све процесе и актере који су са њима повезани. Истраживање процеса институционализације партија и партијских система управо се темељи на логици којом одабир, усвајање и постојање одређеног институционалног дизајна подстиче понашања и праксе која утичу на развој и стабилност институција политичког система. Објашњење овако постављене тезе заснива се на развојном путу партија и партијских система који је резултирао стањем (степеном институционализованости).

Од увођења вишепартизма у СФРЈ, преко осамостаљивања република, закључно са црногорским референдумом 2006. године, партије и партијски системи имали су различиту динамику и контекстуалне услове који су одређивали тај развој.

Пресудно важан услов за институционализацију партија и партијских система је природа бившег режима, од начина увођења вишепартизма са свим кризним ситуацијама. Основ приступа је у томе што су се партије и партијски системи имале свој развој пре независности држава, да би након тога њихова политичка пракса утицала на развој других институција у новонасталим државама. То је уједно и прва формативна фаза развоја.

Са настанком нових држава развијали су се и партијски системи, док су партије и њихови лидери били носиоци процеса успостављања независних држава. Свака од студија случаја је имала свој пут, па је и контекст био другачији. Упоредна анализа фактора утицаја у свакој од земаља употпуниће слику развоја партија и партијских система. Развој политичких партија до 2006. године уједно је и друга фаза која ће се кроз студије случаја земаља и анализу упоредном методом дати јасан увод у динамику политичких процеса, постигнути степен развоја и свеобухватну анализу партија и партијских система. Ова година је важна с обзиром да је настала и последња суверена и независна држава (Црна Гора) у пуном капацитету на простору бивше СФРЈ и да је као таква подобна за аутономну анализу партијског система једне земље.

Трећа фаза развоја је десетогодишњи период (2006-2016) у којем мерим и степен институционализације партија и партијских система. Теоријски модели за утврђивање степена институционализације партија и партијских система кроз квантификацију података дају нам могућност изражавања индекса институционализације за десетогодишњи период од 2006. до 2016. године. Овај период у свакој од студија случаја има довољан број изборних циклуса и могућности за утврђивање свих индикатора оба процеса. Из два теоријска модела за истраживање приступам институционализацији партија и институционализацији партијских система као одвојеним процесима. У овој трећој фази, утврђивање степена институционализације партија и степена институционализације партијских система са јасним теоријским оквиром даје могућност провере утицаја на стабилност политичких система и друштва кроз параметре који то показују. Добијени индекси институционализације, кроз обраду прикупљених података, биће независне варијабле

које ће у моделу послужити за утврђивање утицаја на стабилност политичких система.

У складу са истраживачким питањем и предметом истраживања, генерална хипотеза овог рада и основни истраживачки циљ је *да се објасни развој и институционализација политичких партија и партијских система и да се провери ефекат на стабилност политичких система земаља бивше СФРЈ*. Под стабилношћу подразумевам низ параметара, који ће бити зависне варијабле, а који показују функционалност и ефикасност рада владе, стабилност демократских институција, политичку стабилност и степен насиља у друштву, као и степен друштвеног консензуса.

Основна тврдња је *да повећањем институционализованости партија и партијских система долази до повећања стабилности политичких система земаља бивше СФРЈ*. Ову хипотезу разлажем на посебне и појединачне хипотезе у складу са објашњењем теоријског оквира, како би се добила целокупна слика о тврдњама које доказујем у раду. Логика објашњења иде у правцу позитивног утицаја развоја и институционализације партија, као појединачних актера, и партијског система у целини на друштвене односе, политичке институције и њихову стабилност.

Део истраживања који се бави институционализацијом партија заснива се на теоријском оквиру од 15 индикатора кроз које анализирам степен институционализације појединачних релевантних партија у свакој од студија случаја, док је укупан број анализираних партија 28 тј. 3-7 партија за сваку појединачну земљу, зависно од студија случаја и критеријума релевантних партија. У том погледу тврдња је *да политичке партије својим процесом развоја и процесом институционализације доприносе стабилности политичких система*. Степен институционализације у одређеној мери утиче на стабилност других институција система. Ову хипотезу доказујем кроз анализу односа Индекса партијске институционализације (ИПИ) и стабилности институција, а с обзиром да се ради о теоријском моделу од 4 сфере (димензије) у којима има 15 индикатора, свака од сфера се може посматрати као појединачна хипотеза.

С обзиром да се те 4 димензије огледају у укоренености партија у друштво, аутономији одлучивања, нивоу организације и кохерентности партије, за сваку од њих можемо потврдити појединачну релацију са стабилношћу. Тако можемо истаћи да већа укорененост партија у друштво позитивно утиче на стабилност институција, односно што су партије, као главни актери политичких процеса, укорененије то позитивно резултира на стабилност других институција система и ширу друштвену стабилност. На то се надовезује и друга тврдња којом кроз аутономију одлучивања партија одређујемо степен независности (аутономије) главних политичких актера која директно резултира стабилнијим институцијама, с обзиром да исти актери учествују у оба процеса. На то се надовезује и следећа димензија у којој ниво (развијеност) организације политичких партија доприноси већој стабилности политичких институција. Унутрашњи организациони проблеми партија негативно утичу и на њихово спољашње деловање, како у јавности и обраћању бирачима, тако и у деловању у институцијама законодавне и извршне власти. Организациони капацитети партије важни су за редовност и стабилност деловања партије, док су умањени капацитети често генератор мањка партијских активности, али и унутрашњих подела. У истом смеру иде и четврта димензија институционализације партија која се огледа у степену кохерентности политичких партија кроз кохерентност парламентарне групе, функционалну природу фракционализације унутар партија и дисидентства. Може се тврдити да са повећањем кохерентности унутар политичких партија долази до стабилнијег односа партија и других институција политичког система, што подиже и ниво стабилности самих институција. Сви ови елементи чине слику о институционализацији партија као позитивној детерминанти за стабилност политичког система.

Други део огледан у институционализацији партијских система има важност у анализи интеракције различитих политичких партија на нивоу система и даје ширу слику о улози партија у политичком систему. Овај део показује системску релацију партија према наведеним параметрима стабилности и огледа се у посебној хипотези која се може свести на тврдњу да институционализација партијских система доприноси стабилности политичких система земаља бивше СФРЈ. С обзиром да се

ради о 6 студија случаја политичких система произишлих из СФРЈ, провера хипотезе односи се на доказивање тврдње да повећањем степена институционализације партијског система долази до повећања стабилности институција политичког система и шире друштвене стабилности у свакој од студија случаја. Развојни пут који су имали партијски системи земаља бивше СФРЈ значајано је утицао на стабилност институција и претпоставка је да је такав развој условио различито стање институција у земљама бивше СФРЈ. На основу модела за истраживање институционализације партијског система са 4 димензије утврђујем степен - индекс институционализације партијских система (ИИПС) који ће послужити за доказивање изнетих тврдњи, док се свака од димензија изводи као појединачна хипотеза. Прва и основна тврдња у овом делу је да стабилност модела партијске конкуренције позитивно утиче на институције политичког система и друштвену стабилност. Логика тврдње иде у смеру да се стабилан партијски систем позитивно одражава на друге институције и друштво у домену њихове стабилности. Следећа тврдња је да укорененост партија у друштво, као друга димензија институционализације партијског система, значајно доприноси стабилности политичких односа и политичког система у целини. У овом случају укорененост партија се мери на другачији начин него у случају институционализације партија, јер су индикатори показатељи на нивоу партијског система, а не на нивоу појединачних актера. Питање поверења грађана у партије једно је од релевантних системских показатеља легитимитета партија у друштву. На основу ове димензије тврдња је да са порастом кредибилитета и вишим нивоом легитимитета политичких партија расте и њихов утицај на стабилност институција. Степен легитимитета партија је важан јер даје најважнијим актерима виши ниво поверења у вршењу власти и спровођењу политика кроз институције. Још једна димензија која има системски карактер у односу на појединачне партије огледа се у развоју организације политичких партија на нивоу партијског система. Индикатори којима се утврђује степен организације говори о системском нивоу и природи политичког организовања у одређеној земљи. Организованост политичких партија на системском нивоу има свој утицај и на друге сфере политичког система.

Централни део истраживања огледан у објашњењу и утврђивању нивоа институционализације партија и партијских система добија своју финалну фазу у показивању ефеката постигнутог нивоа на друге домене, пре свега на стабилност као приоритетан циљ земаља. Кроз овакав начин истраживања утврдићемо значај и природу партија и партијског система у политичком систему и друштву сваке од земаља.

2. Процеси институционализације партија и партијских система

Изградња институција представља најважнији процес у демократском политичком систему. Процес институционализације је кључни аспект у објашњењу развоја организација формалног и неформалног карактера који у свим својим димензијама поседује потенцијал за шире ефекте. Институционални капацитети представљају пресудно важан фактор у спровођењу политика. Појам институционализације организација један је од кључних аспеката анализе политичких система и у највећем броју радова темеље се на теоријама Семјуела Хантингтона и Анђела Панебјанка. Како Семјуел Хантингтон истиче „институционализација је процес у којем организације и процедуре стичу вредност и стабилност“ (Huntington, 1968:12). Генерално посматрајући Хантингтон истиче да је политичка институционализација један од кључних фактора стабилности (Huntington, 1968:78). Иако је појам институционализације значајно комплементаран са појмом стабилности, он подразумева један шири спектар услова који је потребно задовољити како би институционализација имала значајније резултате.

Један од темељних ставова за овај рад је Хантингтонова теза да у системима који имају слабе традиционалне политичке институције (трајање) или такве институције не постоје, предуслов за стабилност је висок степен институционализације политичких партија (Huntington, 1968:91) и додаје важне димензије институционализације. Хантингтон улогу и функцију партија види у организацији партиципације грађана, у агрегирању интереса и повезивању различитих друштвених снага и владе тј. институција (Huntington, 1968:91). Водећи се Хантингтоновим тврдњама, можемо закључити да друштва и државе у којима имамо слабе партије или их нема резултирају знатно мањом стабилношћу него оне које имају развијене и институционализоване партије.

За разлику од Хантингтона, Панебјанко истиче да је „институционализација начин на који се организација учвршћује“ (Panebianco, 1988:49). Прецизирајући, овај аутор објашњава да је то један комплетан процес у којем партија „престаје да буде само средство и постаје 'вредност по себи'“ (Panebianco, 1988:53). Овде је пре свега

реч о једној дубљој важности институција знатно широј од формализације и процедуралног практиковања. У тумачењу Панебјанкових теза, ЛаПаломбара увиђа важност институционализације партија као суштинске потребе како би партије успеле да остваре своју аутономију у друштву и могућности за организационе промене под спољним утицајима (LaPalombara, 1990:347).

Важност процеса институционализације партија и партијских система је пре свега огледана у делотворности на политичке процесе у друштву. Институционализација партија и партијских система је од круцијалног значаја за слабе системе нових демократија (Dix, 1992:490), она служи првенствено свођењу политичких процеса на легалне и легитимне процедуре које се спроводе кроз институције. С обзиром да се ради о земљама које су дефинитивно прошле транзицију од једнопартизма ка вишепартизму, следећи важан корак је изградња демократских институција као сложен и дуготрајан процес.

Не морамо да тврдимо да су партије и партијски системи вредност по себи, али целокупно њихово деловање и ефекти функционисања носе апсолутну вредност за један политички систем у целини. Институционализоване партије и партијски системи су нужан и неопходан услов за стабилност и функционисање политичког система. Дикс тврди да институционализација партијског система није једини услов стабилности и консолидације демократије, али да овај процес оставља јасан траг и потенцијал за успостављање стабилног система (Dix, 1992:490). Треба свакако истаћи и све контекстуалне факторе за сваку студију случаја који детерминишу процес и с једне и друге стране. На темељу тога налази се и основна тврдња да су институционализације партија и партијских система дале позитивне ефекте, али не и пресудан утицај на стабилност демократских процеса и институција. Низ аутора истиче важност изградње институција за демократски поредак (O'Donnell, 1994; Przeworski, 1991 према Orlović, 2019:386) у домену консолидације демократије, али свакако и у домену стабилности политичког система у целини.

Овде правимо разлику између два, за овај рад потребна, процеса институционализације: а) политичких партија и б) партијских система. Иако постоје тврдње да суштинске разлике не постоје, сам начин истраживања и теоријски оквир

дају за право да се анализирају као два одвојена, али и узајамна процеса. Преклапања у обради ових процеса су и логичан однос, с обзиром да су политичке партије субјекти који чине партијски систем. Оно што је битна разлика у анализи два процеса је да у првом постоји детаљнија обрада појединачних субјеката, док процес институционализације партијског система даје слику о међуутицају тих субјеката огледаном у систему који стварају. Штавише, Рендал и Свасанд тврде да партијска институционализација и институционализација партијских система нису ни иста ствар, нити нужно и увек међусобно компатибилне, иако њихова диференцијација није шире разматрана у литератури (Randall & Svasand, 2002:6). Ипак овај рад се темељи на два процеса, али их посматра у великој мери компатибилним, јер како Мелешевич истиче директна је зависност институционализације партијског система од појединачних партија (Meleshevich, 2007:16). Треба додати да ова два процеса имају заједничке учинке и да се њихове консеквенце поклапају јер се ради о процесима који у својој основи имају с једне стране субјект политичких партија и са друге стране систем који ти субјекти чине.

2.1. Институционализација политичких партија

2.1.1. Шта су политичке партије и како се институционализују?

Политичке партије као главни субјекти политичког живота од пресудне су важности за све процесе у политичком систему једне земље. Партије можемо дефинисати као „групу која се идентификује са заједничким називом, која предлаже кандидате на изборима, која је способна да путем избора (слободних или неслободних) изабере кандидате за јавне функције“ (Sartori, 2001:66). Политичке партије у свом функционалном опсегу допиру до најширих друштвених процеса, па у складу са тим је њихов развој и институционализација имају значајне консеквенце на друге процесе. Партије су важне за испуњавање низа демократских функција, а уколико им приказујемо улогу можемо рећи да су „главни носиоци изборног процеса, оне обликују парламент и владу, као и државу у целини“ (Orlović, 2015:36). Функције политичких партија могу се свести на неколико најважнијих у којима су

репрезентација кандидата, мобилизација грађана, репрезентација различитих група и интереса, артикулација интереса и интеграција грађана (Diamond & Gunther, 2001 према Орловић, 2015:37).

У том погледу посебно важна је улога партија у новим демократијама. Иако су подељена мишљења о улози партија у транзицији ка демократији, овај рад увиђа значај политичких партија као кључних актера у целокупном процесу. Део аутора указују на малу или никакву улогу партија у првој транзицији ка демократији (Lewis, 2000:20; Тока, 1997:94), док за разлику од њих постоје мишљења да су партије играле централну и конститутивну улогу у демократизацији и изградњи институција (Van Biezen, 2003:2; Agh, 1998:18). Оно што је сигурно је да су партије неодвојиве од друге фазе и изградње нових институција.

Овим темама и развоју концепта посебан значај дали су већ поменути Хантингтон, Панебјанко, Дикс, али и Левицки, Јанда и други. Посебно значајан допринос истраживању дали су Рендал и Свасанд својом теоријском поставком, која је добила методолошку разраду у истраживањима која су спровели Баседау и Штрох. У домаћој литератури модел истраживања институционализације партија (Рендал и Свасанд) користи је само Вучићевић (видети: Вучићевић, 2012) у анализи партија у Србији, док модел који нуде Баседау и Штрох са могућностима кватификације података није коришћен на овим студијама случаја.

Стивен Левицки под појмом институционализације партије издваја два приступа: а) институционализација као „уношење вредности“ и б) институционализација као „рутинизација понашања“ (Levitsky, 1998:79). Иако је Левицки покушао да утврди јединствени концепт институционализације, ипак је на овакву поделу гледао као на два различита феномена. Оно што је веома важан сегмент његове анализе је да „уношење вредности“ као концепт подразумева да је организација прожета вредностима изван основних техничких услова (Levitsky, 1998:80). Како сам аутор наводи појам „уношење вредности“ (*value infusion*) утемељио је Селзник у свом раду из 1957. године о лидерству у администрацији (Selznick, 1957). Овакав став о уношењу вредности је значајно допринео ширем сагледавању институционализације ван оквира ужег организационог развоја

политичких партија. Други део везан је за претварање уведених правила у редовна, понављана понашања која ће постати очекивана и предвидива (Levitsky, 1998:81).

Поред унутрашњег аспекта који истичу горе наведени аутори, значајан допринос развоју концепта институционализације партија дао је и Кенет Јанда посебно у домену спољних аспеката институционализације. Хармел и Јанда истичу важност спољних подстицаја (стимуланса) за партије и њихове промене као суштински и контекстуално важних елемената (Harmel & Janda, 1994:265). Јанда партије посматра кроз спољне (екстерне) димензије под чиме подразумева да је партија институционализована кад је „опредмећена у јавности“² (Janda, 1980:19). Овај појам аутор образлаже као својеврсно стање у којем партија постоји као друштвена организација, без обзира на актуелног лидера, која практикује обрасце понашања које њене присталице уважавају и вреднују (Janda, 1980:19; Janda, 1990:12).

На трагу тих тврдњи Рендал и Свасанд развијају један потпунији концепт за истраживање институционализације политичких партија. Ови аутори тврде да се процес институционализације политичких партија не може посматрати у чисто организационом смислу, већ да је то један шири процес (Randall & Svasand, 2002:12). Наиме, аутори сматрају да поред организационог развоја овај процес подразумева и употпуњавање партије кроз систем „интегрисаних правила и образаца понашања или културе“ (Randall & Svasand, 2002:12) који им даје један посебан оквир.

Табела 2.1.: Различите димензије институционализације партија³

	унутрашња димензија	спољашња димензија
структурални аспект	системски карактер (<i>systemness</i>)	аутономија одлучивања (<i>decisional autonomy</i>)
ставовски аспект	уношење вредности (<i>value infusion</i>)	опредмећење у јавности (<i>reification</i>)

Преузето из: (Randall & Svasand, 2002: 13)

Рендал и Свасанд предлажу модел по којем за институционализацију партија имамо нужно димензије партијске институционализације које делимо на унутрашње и спољашње, са по два аспекта: структурални и ставовски. Аутори из овог модела

² Реч је о појму „reification“ који ћемо у овом раду користити као „опредмећење у јавности“.

³ У раду који користи исти теоријски модел за појам „value infusion“ користи се „придавање вредности“ док се за појам „reification“ користи „реификација“. Видети: (Вучићевић, 2012)

изводе четири индикатора за институционализацију политичких партија: системски карактер (систематичност), аутономија одлучивања, уношење вредности и опредмећење у јавности (Randall & Svasand, 2002:13).

Овај модел представља својеврсну сублимацију настојања више аутора да обједине све димензије партијске институционализације у један модел за истраживање. Како истичу аутори, у тој сублимацији *системски карактер* је извучен из Панебјанкових радова под чиме се подразумева повећање простора, учесталости и редовности интеракције међу партијама, уобичавање и развој конвенција и устаљених правила понашања који конституишу партију као структуру (Randall & Svasand, 2002:13).

Уношење вредности као појам, који се развио кроз радове Селзника и Левицког, је важна димензија партијске кохезије кроз коју партија ствара интерни систем вредности где се показује колико је чланство (формално и неформално) привржено партији (Randall & Svasand, 2002: 13).

Аутори појам аутономије објашњавају кроз суштинску могућност самосталног доношења одлука (Randall & Svasand, 2002: 14). *Аутономија одлучивања* само по себи говори о могућностима партије да сама доноси одлуке о својим стратегијама и спровођењу политика, слободи мишљења и поступања у односу на релације које су јој неопходне са различитим врстама других институција и појединаца од НВО сектора, синдиката па све до спонзора и финансијера (Randall & Svasand, 2002: 14).

Појам *опредмећења у јавности* је суштински важан за институционализацију партија (Јанда), а ови аутори виде га као базичан јер се на основу њега „прилагођавају очекивања и амбиције“ (Randall & Svasand, 2002:14). Иако делује прилично апстрактан појам, његова функција у институционализацији партија може да има велики утицај на коначан резултат овог процеса.

Четири представљене димензије су теоријско језгро у анализи институционализације партија, али њихова операционализација може представљати проблем, пре свега квантификација наведених димензија. На темељу овог модела, знатно употребљивији приступ дали су Баседау и Штрох. Ови аутори институционализацију партија виде као „процес у којем појединачне политичке

партије које учествују на изборима стичу организациону стабилност и вредност“ (Basedau & Stroh, 2008:8). Ова дефиниција вуче своју основу из Хантингтонове опште дефиниције институционализације и основне функционалне дефиниције политичких партија о учешћу у изборном процесу.

Баседау и Штрох пре свега истичу три важна фактора која су усмерила формирање њиховог модела: а) партијска институционализација се мери одвојено од институционализације партијских система, б) институционализација партија се првенствено заснива на повећању стабилности и уношењу вредности, в) организације морају да се институционализују у складу са својим спољним и унутрашњим односима (Basedau & Stroh, 2008:8). У складу са овим претпоставкама Баседау и Штрох формирају пет димензија за анализу институционализације партија као потпуни модел из којег се може извести Индекс партијске институционализације.

2.1.2. Различите димензије и Индекс партијске институционализације

Баседау и Штрох у свом моделу институционализације партија имају пет димензија: 1. ниво организације, 2. кохерентност, 3. аутономија, 4. укореењеност у друштво, 5. начин такмичења (Basedau & Stroh, 2008:8-9). Иако је у теоријском делу пета димензија значајна, она је искључена из аналитичког, истраживачког дела јер је условна. Она подразумева да ли је систем вишепартијски или не, па самим тим условљава да не постоји институционализација партија уколико систем има само једног актера. Без такмичења тј. партијске конкуренције нема ни институционализације партија

Преостале четири димензије формирају модел који се може операционализовати у анализи процеса институционализације политичких партија.

Табела 2.2.: Различите димензије институционализације партија (Basedau & Stroh)

	Стабилност	Уношење вредности
спољна димензија	укореењеност у друштво	аутономија
унутрашња димензија	ниво организације	Кохерентност

Преузето из: (Basedau & Stroh, 2008:9)

Свака од димензија има свој практични значај, а првенствени смисао овакве поделе је у могућности анализе политичких партија у свим аспектима у складу са њеним унутрашњим и спољашњим димензијама. Ове четири димензије представљају селекцију најефикаснијих средстава из радова већине аутора који су разматрали овај концепт. *Ниво организације* подразумева одређени организациони корпус који поседује административни апарат и конститутивне елементе за функционисање система. У више радова је обрађиван овај део који чини основу сваке институције, па и политичке партије. Друга унутрашња димензија, *кохерентност* се пре свега огледа у јединству представника партија, али и толеранцији за различите врсте функционалних фракција или дисидентских група. *Укореењеност у друштво* је димензија која говори о стабилности партије унутар друштвених процеса чији је део, док је *аутономија* пре свега одлика независности партије у доношењу одлука од било каквих спољних утицаја.

На основу четири наведене димензије формира се Индекс партијске институционализације (ИПИ) који се састоји од 15 индикатора распоређених у складу са припадношћу димензијама које описују са уједначеним вредностима.

Табела 2.3.: Индикатори Индекса партијске институционализације

Димензије	Индикатори
укореењеност партије у друштво	1. старост партија у односу на независност државе 2. старост партија у односу на почетак вишестранања 3. промене у подршци у последња два изборна циклуса 4. везе са организацијама цивилног друштва
Аутономија	5. број смена у партијском руководству 6. промене у изборној подршци после смене руководства 7. аутономија доношења одлука у односу на појединце и групе 8. уважавање партије
ниво организације	9. снага чланства 10. редовност партијских конгреса 11. материјални и лични ресурси 12. присуство организације на националном нивоу уз активности у неизборном периоду
Кохерентност	13. кохерентност парламентарне групе 14. умерени односи између унутарпартијских група (не постоји дисфункционално фракционисање) 15. толеранција у односу на унутарпартијско дисидентство

Преузето из: (Basedau & Stroh, 2008:9)

Из наведених индикатора (Табела 3) конструише се Индекс партијске институционализације који показује ниво и вредност институционализације партија како на појединачном принципу, тако и у ширем смислу на нивоу система што даје могућност за детаљније анализе и компарацију. У истраживању оваквих процеса најчешћи проблем јесте управо у операционализацији, јер често не постоје потребни подаци или су неприлагођени за обраду. Ипак у овом моделу, зависно од важности и доступности података, за наведене индикаторе могу се добити и квантитативни и квалитативни подаци који се даље обрађују.

Сви прикупљени подаци у обради имају и два процеса превођења путем кодирања у вредности. Квантитативни подаци се преводе вишескалним кодирањем у кодове од 0 до 2, док се квалитативни подаци преводе у бројеве директним кодирањем, тако да свака димензија има такође вредност од 0 до 2 (Basedau & Stroh, 2008:11), тако да Индекс има вредности од 0 до 8, што је највиша вредност институционализације (Анекс 1). Овакав мултидимензионални модел даје посебну могућност за анализу сваке димензије и сваког индикатора појединачно, а у целини даје слику процесу и где је тај процес имао више или ниже вредности. Модел који користе Баседау и Штрох дозвољава ширину у истраживању и могућност да се контекстуално уклапа, с обзиром да су они свој модел прилагођавали афричким земљама, у овом раду ће постојати својеврсно контекстуално прилагођавање земљама бивше СФРЈ.

Високо институционализоване политичке партије нужно имају стабилну укорененост у друштво (Basedau & Stroh, 2008:11). Слично као и аутори у овом раду индикаторе прилагођавам потребама, па се израчунавају два нивоа трајања партија, у односу на дужину трајања вишепартијског система и у односу на дужину трајања независности државе. Иако је изборна волатилност класичан показатељ стабилности партије, путем Педерсеновог индекса, у овом случају мери се волатилност партија појединачно, а не система у целини. Врло важан сегмент су и коришћење обе врсте података (апсолутне и релативне вредности) у промени изборне волатилности.⁴

⁴ Примера ради у партијском систему промена од 10% је уједначена, али за појединачне партије велика је нпр. разлика 10% промене за партију са 40% подршке и за партију са 12%.

Последњи индикатор у овој димензији, који говори о релацијама партија са другим организацијама као показатељ укоренености, лакшу обраду добија у квалитативним објашњењима јер су ови односи пре свега засновани на немерљивим категоријама које ће добити своју вредност кодирањем.

Што се тиче димензије аутономије у одлучивању она се првенствено односи на степен независности партије при доношењу одлука у односу на појединце и групе. Када је реч о појединцима најпре су важне промене лидерства партије, сам број таквих промена али и стабилност изборне подршке након промена. За аутономију је такође важан и однос са другим јаким појединцима и одређеним друштвеним групама јер оне могу утицати на аутономију одлучивања. Овај сегмент подлеже квалитативној обради јер тако добија свеобухватну анализу. Супротно томе, уважавање партије је квантитативно обрађен индикатор и подразумева подршку партији и идентификацију са њом. Различити приступи феномену партијске идентификације остављају простор за тумачење постојећих истраживања, али су уједно и једини параметар.

У домену нивоа организације и организационе снаге први индикатор је снага чланства која се истражује путем постојећих доступних података о броју чланова партија које нуде саме партије али и путем других база које могу да послуже за проверу ових тврдњи или кроз директна истраживања која се темеље и на формалној припадности. На то се надовезује и сталност партијских конгреса, унутарпартијских избора и других догађаја који указују на ниво организације. За организационе капацитете партије важни су и подаци о ресурсима као што су број одбора, запослених, опремљеност у централним органима и на локалном нивоу и друге сличне карактеристике. Врло важно за оцену организационе снаге свакако јесте и активност партије на локалном нивоу у међуизборном периоду, јер је то према Баседауу и Штроху један од великих показатеља организације. Овај аспект организације може се рационализовати кроз комбинацију квантитативних показатеља раширености партије и квалитативну обраду тих података.

Четврта димензија кохерентност политичке партије захтева да, без обзира на њене организационе диференцијације, она може да делује као јединствена

организација (Basedau & Stroh, 2008:14). Први аспект ове димензије огледан у кохерентности парламентарне групе може да се мери квантитативно, али му је нужна и квалитативна обрада јер напуштање/прилазак парламентарној групи нема само бројчани значај, него може имати и друге вредности зависно од контекста у који су смештена дешавања. Кохерентност не подразумева нужно и крутост структуре, тако да као позитивну оцену ове карактеристике треба схватити одређени степен одступања од ставова парламентарне групе, све док се то не коси са статутарним принципима и не удаљава се превише од идеолошких ставова партије. На ово се надовезује и дозвољено партијско фракционисање и дисидентство на истим принципима, што је одлика институционализованих партија. Ови индикатори као и претходни имају и квантитативне и квалитативне вредности, па их на тај начин и анализирам.

Заокружена слика о партијама и њиховом степену институционализације даје индекс за сваку политичку партију, као и за национални ниво, што ће послужити као показатељ за даљу обраду и шире друштвене ефекте.

2.2. Институционализација партијских система

2.2.1. Шта су партијски системи и како се институционализују?

Партијски системи представљају посебан оквир који је резултат партијска конкуренција више актера и њихових међузависних односа. У овом раду партијски систем посматрам као „систем интеракције који произилази из међупартијског такмичења. Систем о којем говоримо почива, дакле, на односу међу партијама, на томе што је свака партија функција (у математичком смислу) других партија и што реагује, компетитивно или на други начин, на друге партије” (Sartori, 2002:48). У складу са Сарторијевом тврдњом, партијски систем је производ динамике односа између партија и од те динамике зависи низ других друштвено-политичких процеса. Посебно значајна карактеристика партијског система је неизвесност његове природе у новим демократијама на коју утиче низ институционалних и социоструктурних фактора, али и сами актери процеса. Такође, важно је истаћи да поређење

консолидованих, устаљених партијских система и нових, у процесу институционализације има низ различитости, јер нове карактеристике нестабилност подршке бирача, мањкава идентификација са партијама, претходно ауторитарно наслеђе и низак ниво кооперације и релација са цивилним сектором (Mair, 1993). Таква природа нових партијских система са честим успесима нових партија не говори само о системској грешци, него о једној широј детерминисаности развојног процеса партијског система (Tavits, 2008:113-114).

У политичким наукама највећи допринос анализи партијских система дао је Ђовани Сартори са својом тезом о важности две димензије партијског система и то: а) релевантност партија и б) идеолошка поларизација (дистанца) (Sartori, 2002:116), а на то се надовезује и врло знајачан в) степен институционализације (Mainwaring & Scully, 1995; Mainwaring, 1999; Mainwaring & Torcal, 2005). Ниво институционализације представља најважнији процес у сагледавању значаја партијског система јер на одређени начин укључује и релевантност и идеолошку поларизацију.

Институционализација партијског система има низ ефеката у политичким системима нових демократија, а пре свега у посткомунистичким земљама, као један од процеса у изградњи стабилног и демократског система. За нове партијске системе посткомунистичких земаља један од круцијалних тестова су серије избора које су одржане (Pridham & Lewis, 1996:12). Кроз те изборе видели су се први елементи партијских система у настајању. Луис истиче да институционализација партијског система значи „јак утицај на квалитет демократије и смањивање тенденција ка клијентелизму и политичком популизму, као и да подстиче механизме демократске одговорности и ефикасног формулисања политике“ (Lewis, 2008:2), што из аспекта ефеката и консеквенци може бити један од суштински важних услова стабилног и функционалног система. Иако су негативне појаве, какви су клијентелизам и популизам, присутне и у стабилним и у новим демократијама, институционализација партијског система позитивно утиче на њихово ограничавање и смањивање.

Институционализација партијских система у својој сложености подразумева „да актери развијају очекивања, оријентације и понашања базирана на претпоставци

да ће такве праксе и организација преовлађивати у предвидљивој будућности“ (Mainwaring & Scully, 1995:4). Консеквенце партијског система и његове институционализације од великог су значаја у демократизацији и стабилизацији нових демократија, али партијски систем се развија у међузависности са другим доменима тако да се може говорити о узајамној каузалности процеса.

Истраживање институционализације партијског система може подразумевати различите приступе. Сви ти модели и аналитички оквири на одређени начин доприносе јаснијој слици овог комплексног проблема. Морлино под институционализацијом партијског система пре свега подводи структурирање или стабилизацију партијског система (Morlino, 1995:316), што у одређеној мери може бити значајно, али и недовољно, за институционализацију. Са друге стране, за институционализацију партијског система у новим демократијама Марковски поставља суштински важно питање да ли се институционализација посматра као статичка појава или као стална промена, процес са одређеном динамиком (Markowski, 2000:3). Партијски систем није константа, али стечени ниво институционализације делује као јака гаранција (не)стабилног система. У том погледу треба истаћи да је „институционализованост партијског система важна за демократску консолидацију, јер нестабилност и непредвидивост актера смањује не само предиктабилност, већ и извесност курса државе“ (Orlović, 2011:64). Стабилни процеси неопходни за функционисање политичког система земље имају директну релацију са партијским системом. Треба истаћи и да „демократија може да опстане у слабо институционализованом партијском систему, али такви системи умањују квалитет демократије“ (Вучићевић, 2012:40). Са тим умањеним капацитетима доводи се у питање и функционалност, ефикасност институција и отвара се питање друштвене стабилности.

У овом раду истраживање институционализације партијског система заснива се на теоријском моделу Скота Мејнворинга. Ипак, пре институционализације, нужно је утврдити факторе који су утицали на настанак и развој партијског система једне земље, а који имају и директне консеквенце на природу и карактер партијског система.

2.2.2. Фактори утицаја на развој партијског система – институционални и социјал-структурни

Када је реч о настанку и развоју партијског система тј. о његовим карактеристикама и компонентама мора се истаћи да је партијски систем производ низа утицаја који овај систем чине комплексном појавом. Сви ти утицаји имају директне и индиректне последице на партијски систем, па се тако и партијски систем огледа у „институционалним и социјал-структурним карактеристикама“ (Orlović, 2015:117).

Прва група фактора – институционални су они који утичу „како на природу саме конкуренције тако и на могућност партија да постигну жељене циљеве.“ (Orlović, 2015:142). Ослањајући се на Милера (Müller, 2005 према Orlović, 2015:142), Орловић истиче најважније институције које утичу на партијски систем: територијална организација државе, структура егzekутиве, организација парламента, уставни суд, институције директне демократије, закони (о партијама и политичким организацијама, изборни закон, закон о финансирању партија и сл.), регулација медија, интересне групе итд. (видети: Orlović, 2015:142). Свакако да у овој групи фактора кључну улогу има изборни систем који има директне консеквенце по партије и партијске системе.

Друга група фактора, социјал-структурни, огледају се у друштвеним карактеристикама међу којима су најзначајније етнички, религијски, језички састав, али и многи други друштвени односи. Наведене карактеристике биће обрађене и анализирани јер су веома значајне и у добром делу студија случаја у овом раду, али и генерално имају велики ефекат на природу партијских система. Доминантни друштвени расцепи могу да буду разлог за избор различитих механизма у изборном систему, па самим тим утичу и на природу конкуренције и партијски систем. Њихову улогу је теже мерити иако могу имати директан утицај на број партија и природу система (Orlović, 2015:152), али исто тако имају значај за целокупан политички систем. Овде се може додати да природа друштвених расцепа често диктира динамику политичког живота, а посебно је очигледна у изборним кампањама и

темама које се покрећу. Јасна поларизација у друштву по одређеним питањима доноси и јасне поделе међу партијама, што може утицати на укрупњавање или уситњавање партијске сцене. Теоријска основа друштвених расцепа базира се на Липсет-Рокановом моделу, који су још 1967. увидели значај више димензија на којима се базира политички простор (Lipset & Rokkan, 1967). Утицај друштвених расцепа на партијски систем зависи од институционалних, политичких и културних фактора (Orlović, 2015:109). Ипак, мора се истаћи да сам модел није адекватан за партијске системе у посткомунистичким земљама и да је модел прилагођаван новом контексту, као што је Кичелтов модел (Orlović, 2015:113).

Спасојевић наводи прву дилему која се јавља око улоге друштвених расцепа у посткомунистичким земљама. Наиме, отворено питање је да ли друштвени расцепи утичу на политичке односе партија или се свode на однос елита, али јасно је да се може применити редефинисан и спецификован модел друштвених расцепа на посткомунистичке партије. Етничке поделе тј. расцепи на нивоу етничког су најочигледније обележили крај комунистичких режима (Spasojević, 2008:229), али и настанке нових држава и њихових институција. Улогом друштвених расцепа у земљама бивше СФРЈ се бавио низ аутора (Kasapović, 1996; Komšić & Pantić & Slavujević, 2003; Zakošek & Čular, 2003; Antić & Pavlović, 2007; Orlović, 2008, Stojiljković, 2008 итд.) и њихове анализе послужиће да увидимо значај овог социјалног фактора на креирање партијских система у наведеним земљама.

Према значају, као почетни ниво анализе партијских система биће утврђивање фактора утицаја на њихово креирање кроз приказани модел. За сваку од студија случаја биће утврђени фактори и какав су утицај имали на партијски систем – али свакако фокус је на изборним системима и друштвеним расцепима.

2.2.3. Различите димензије и Индекс институционализације партијског система⁵

Скот Мејнворинг предлаже четири димензије институционализације партијског система: „а) стабилност партијске конкуренције, б) укорененост партија у друштво, в) кредибилитет (легитимитет) партија и г) партијску организацију“ (Mainwaring & Scully, 1995; Mainwaring, 1999; Mainwaring & Torcal, 2005). Ове четири димензије представљају уједно и модел који даје крајњи резултат у виду степена институционализације партијског система.

Овај теоријски модел се најчешће користи у анализи институционализације партијског система, само је примена имала различите врсте мерења индикатора. У домаћој литератури овај модел користили су Орловић (2008, 2011), Стојиљковић (2007), Вучићевић (2012) итд. Модел Скота Мејнворина добија у разради различите врсте параметара, а у овом раду се тежи егзактним и квантификованим подацима, како би се увиделе јасне разлике између студија случаја које су предмет анализе. Посебно треба истаћи да се кроз истакнуте димензије и индикаторе којим се мере добијају подаци који су на ефикасан и ваљан начин упоредиви са другим студијама случаја.

Табела 2.4: Различите димензије институционализације партијског система

Димензије	Индикатори
стабилност партијске конкуренције	1. изборна волатилност (колебљивост)
укорененост партија у друштво	2. однос председничких кандидата и парламентарне листе 3. идентификација бирача 4. партијски у односу на непартијске кандидате
легитимитет партија	5. поверење које партије имају у друштву
партијска организација	6. структура и капацитети релевантних партија у партијском систему 7. партијска организација свих партија 8. нове партије – настанак без претходне организације и сл.

Преузето из: (Scott Mainwaring, 1999)

⁵ Делови текста у овом поглављу коришћени су у тексту Ковачевић, Д. (2014). Institutionalizacija partijskog sistema u Srbiji. *Politički život*, 10, 63-73. Реч је о истом теоријском оквиру који се користи у оба рада за истраживање институционализације партијског система.

Стабилност партијске конкуренције је димензија чија се вредност види у „сталном присуству и опстанку главних политичких партија дужи низ година и већи број изборних циклуса, уз низак ниво промена у изборним резултатима појединачних актера тј. у изборној волатилности“ (Mainwaring & Torcal, 2005:4). Изборна волатилност или изборна колебљивост је збир промена у изборним резултатима свих актера у односу на изборне резултате из претходног циклуса. Ова димензија израчунава се помоћу Педерсеновог индекса (Pedersen, 1979:1-26).

Графикон 1: Педерсенев индекс

$$\text{Volatility} = \frac{\sum_{i=1}^n |P_{it} - P_{i(t+1)}|}{2}$$

У формули за израчунавање индекса волатилности функција n је број партија, P_i је освојени проценат партије у временским одредницама за два изборна циклуса, у изборном процесу у тренутку израчунавања волатилности и претходном изборном процесу ($t, t+1$)⁶ (видети Ковачевић, 2014:66).

Педерсенев индекс за израчунавање волатилности је најбољи показатељ стабилности партијске конкуренције, а укупни скорови дају могућност за установљавање нивоа стабилности који има нужне консеквенце на цео систем. Из нивоа изборне волатилности, нижи ниво волатилности = већа стабилност партијске конкуренције и обрнуто, изводе се закључци о овој димензији институционализације. Стабилност партијске конкуренције представља основни параметар институционализације и често пресудан фактор у процесу.

Укореењеност партија у друштво се односи на јачину релације бирач-партија, па уколико је та релација јака, политичке партије теже могу да се крећу у идеолошком оквиру јер то није у складу са очекивањима бирача (Mainwaring & Scully, 1995:5). На ово се надовезује и повезаност партија са организацијама цивилног друштва, синдикатима, верским заједницама, медијима и сл. Иако се аналитички посматрају одвојено, укореењеност партија и стабилност конкуренције су

⁶ Пропозиције израчунавања изборне волатилности налазе се у Анексу 2

међузависни фактори јер се са укоренењеношћу партија добија и мања изборна волатилност што је директан ефекат на стабилност конкуренције.

За утврђивање укоренењености партија Мејнворинг користи различите технике у својим радовима: програмско или идеолошко гласање у тзв. просторном моделу гласања (Mainwaring & Torcal, 2005:11) или разлику између гласања за председничке кандидате и парламентарног гласања за партије (Mainwaring & Scully, 1995:9). Овај просторни модел користи се као најважније средство да би се установило зашто појединци развијају вредности према одређеним партијама и зашто партије развијају дубоке корене у друштву (Mainwaring & Torcal, 2005:11), док је други приступ сврсисходнији и практичнији у системима који имају већи број релевантних актера које треба укључити у истраживање. Са друге стране, приступ са разликама у гласању за председничке кандидате и парламентарне листе не носи дилеме које има идеолошко гласање око релације левица-десница и детерминанти који га чине. Такође, Мејнворинг тврди да је „традиционална схема левица-десница много значајнија у напредним индустријским демократијама него у другим демократијама и семи-демократијама остатка мање развијеног света“ (Mainwaring & Torcal, 2005:11) где се могу додати и посткомунистичке земље.

Из наведених практичних разлога, у овом раду ће бити коришћен други приступ. Израчунавање укоренењености партија спроводи се кроз два нивоа, прво прављењем скорова разлика председничких кандидата и парламентарних листа уколико је у питању једна политичка партија, а уколико је у питању коалиција онда се тај обрачун ради према броју места која та партија добија од коалиције уколико има кандидата или уколико нема додаје се на скор кандидата којег су подржали.⁷

Поред наведене технике, за укоренењеност партија у друштву сврсисходна је употреба свих истраживања о идентификацији са партијом или партијама и сл., али и техника коју користи Мејнворинг где се упоређује степен персоналног гласања са гласањем за партије. Аутор пре свега истиче значај нестраначких личности (спољних играча) у односу на партијске кандидате и њиховим упоређивањем добија резултате који говоре о укоренењености партија (друга димензија), али и о важности организације

⁷ Детаљне пропозиције за израчунавање овог индикатора налазе се у Анексу 2

партије (четврта димензија). Основна претпоставка је да јаче институционализовани системи имају мању отвореност за нестраначке кандидате и да са важношћу организације партија у друштву опада могућност за успех нестраначких кандидата (Mainwaring & Torcal, 2005:22).

Легитимитет партија или поверење у партије представља веома важну димензију како би одређени партијски систем био јаче институционализован. Политичке партије су суштински најважнији актери у борби за власт, па је њихов легитимитет од велике важности (Mainwaring, 1998:70). Од поверења грађана у партије зависи и легитимитет самог изборног процеса, што је даље важно за поверење у институције, пре свега оне које директно зависе од резултата избора. За истраживање легитимитета партија од првобитног значаја су анкетна истраживања о поверењу у политичке партије. У употреби у раду ће бити доступна истраживања о поверењу у институције система, па и у политичке партије и сви њихови међузависни односи. Ова димензија добија на значају додатним истраживањима која ће покушати да ставе легитимитет политичких партија у одређени контекстулани оквир, пре свега у односу на друге политичке институције у друштву.

Поред наведених критеријума, *партијска организација* припада институционализацији партијског система на подједнако важан начин као и остале димензије, пре свега у правцу важности партијске организације у односу на лидера партије (Mainwaring, 1998:70; Kovačević, 2014:70). У овој димензији као индикатори се користе технике компарације резултата лидера партије (кандидата на изборима) и партијских резултата, али и већ споменута техника упоређивања са нестраначким личностима. За партијску организацију важни су пре свега организациони капацитети релевантних партија, која се рачуна у првом делу истраживања, али и партијска организација на националном нивоу. У овом сегменту као параметар користим већ постојеће вредности о партијској организацији (Varieties of democracy - Party organizations) у којој се на системском нивоу показује покривеност партијских организација у једној држави (национални ниво) на скали од 0 до 4 где је највиша оцена показатељ да све партије у систему имају широко распрострањену организацију на националном нивоу (Анекс 2).

Као делимичан показатељ важности партијске организације користи се и могућност за настанак и развој нових политичких организација и партија. У овом домену нове политичке партије су оне „које нису наследници (сукцесори) неких претходних партија, имају ново име и структуру, нису настале спајањем (или коалицијом) већ постојећих странака и немају никакве познате политичке фигуре из прошлости“ (Sikk, 2005:399) и као додатни услов минимума важности имају изборни резултат преко 0.5% (Casal Vértoa, 2016). Широко постављено значење појма познате политичке фигуре у критеријумима за нове партије користим за случајеве да је лидер или функционер из неке претходне релевантне партије направио нову организацију, чиме се таква партија не може сматрати потпуно новом.

Процес институционализације партијског система захтева исти начин престројавања резултата у кодове (Анекс 2), како би операционализација са кодовима институционализације партија била обједињена и како би се ефекти ових процеса могли истражити на што егзактнији начин и са што прецизнијим карактеристикама. Свака од димензија институционализације има вредности од 1 до 3 (1 - низак; 1,5 - низак средњи; 2 - средњи; 2.5 - средњи виши ниво; 3 - висок ниво) тако да укупан максималан скор 4 димензије може да буде 12, што је највећа вредност Индекса институционализације партијског система (ИИПС).

2.3. Ефекти процеса институционализације

Процеси институционализације имају низ консеквенци на друге домене политичког система, али и на систем и друштво у целини. Једна од најважнијих тема је анализа учинака процеса институционализације партија и партијских система на демократску консолидацију политичких система и њиховог доприноса развоју демократије. У фокусу овог рада је само један од аспеката на који партије и партијски системи имају утицај. Оријентација ка стабилности политичких институција изабрана је као приоритет у складу са преференцијама нових политичких система који су у процесу транзиције и чији опстанак и деловање гарантују и стабилност и демократичност. Партија и партијски системи у основи

имају директан утицај на стабилности органа извршне и законодавне власти јер партије и партијски систем непосредно делују на њихов развој, начин креирања политика, рад и функционисање, али имају и могућност за деструкцију тих процеса.

Утврђени степен институционализације партија и партијског система као независне варијабле (ИПИ, ИИПС) биће употребљен да се испита њихов утицај на стабилност политичких институција, што су у овом случају зависне варијабле. Параметри који представљају зависне варијабле заснивају се на индексима који показују стабилност политичких институција, ефикасност и функционисање, као и стабилност политичког система и друштва у целини.

Табела 2.5: Независне и зависне варијабле

Независне варијабле	Зависне варијабле
Индекс партијске институционализације (ИПИ)	Индекс стабилности демократских институција (Status index - Stability of democratic institutions)
	Индекс функционисање владе (Functioning of government – EUI)
	Индекс ефикасности владе је део Индекса Светске банке (Government effectiveness – Worldwide Governance Indicator)
Индекс институционализације партијског система (ИИПС)	Индекс политичке стабилности и одсуства насиља (Political Stability and Absence of Violence)
	Индекс изградње консензуса (Managment index BTI – Consensus-building)

Као параметре за стабилност политичких институција (зависне варијабле) користићу низ индекса: а) Индекс стабилности демократских институција (Status index - Stability of democratic institutions) - део Берглесман индекса трансформације (Transformation index BTI) о учинку политичких институција, б) Индекс функционисање владе (Functioning of government – Economist Inteligence Unit), в) Индекс ефикасности владе (Government effectiveness – The Worldwide Governance Indicator), г) Индекс политичке стабилности и одсуства насиља (Political Stability and Absence of Violence - The Worldwide Governance Indicators) који композитним скором различитих индекса мери вероватноћу да ће влада и институције бити дестабилизоване или оборене, као и д) Индекс изградње консензуса (Managment index BTI – Consensus-building).

Однос зависних и независних варијабли проверићемо кроз регресиону анализу најбоље линеарне или нелинеарне тенденције кроз дводимензионални простор. У овом моделу варијабле које се тестирају показују вредности линеарне тенденције (правилности) или нелинеарних (квадратне и кубне), и тенденција са највишим вредностима узима се као најоптималнија за објашњење односа и ниво преклапања варијабли у складу са тезом о позитивној релацији. Овакав модел тестирања хипотеза користи Ханс Стоктон који проверава ефекте институционализације партијских система земаља Јужне Америке и Азије (Stockton, 2001) на демократизацију. С обзиром да се ради о малом броју студија случаја, као и у истраживању ефеката партијских система земаља бивше СФРЈ, нису могуће софистицираније регресионе анализе, па је овај модел оптималан. Кроз наведени модел показује се природа (позитивно/негативно) и значај везе (јака/слаба) између зависних и независних варијабли (r^2).

Очекивање је да се појави позитивна и јака веза, у складу са теоријским оквиром који говори о утицају институционализације партијског система на стабилност. Из резултата које ћемо добити кроз приказани модел утврдићемо ниво утицаја коју истраживани процеси имају на стабилност, а на основу тога и учинковитост тих процеса у студијама случаја које смо радили, као и евентуалне закључке о појединачним случајевима и региону у целини.

2.4. Критеријум релевантности партија и типологија партијских система у земљама бивше СФРЈ

За анализу партија и партијских система један од нужних предуслова је одређивање који субјекти партијског живота су предмет истраживања, поред система у целини. У оба дела истраживања потребно је утврдити које политичке партије су релевантне за истраживање и који је број тих партија у сваком од система. Иако формално-правно постоји велики број партија у свим системима, партије које заиста имају ефективну улогу у систему су знатно мањег броја. У студијама случаја које анализирам постоји велики број партија, према подацима из 2017. године највише их

је у Босни и Херцеговини (130), а затим следе Хрватска (122), Србија (91), Македонија (53), Црна Гора (45) и Словенија (30) (Cesid, 2017). Број партија зависи од низа фактора, а пре свега од законских прописа за оснивање политичких организација, о чему ће бити речи и у овом раду. Такође, важан фактор у овим студијама случаја је и састав становништва по многим критеријумима, а у политичком смислу најзначајани су етнички састав и регионални идентитети који резултирају већим или мањим бројем партија по тим основама.

Свакако најзначајнији примери регионалних партија су у Хрватској (Истарски демократски сабор, Хрватски демократски савез Славоније и Барање) и у Србији (Лига социјалдемократата Војводине). Неке друге партије регионално су сконцентрисане али своје основе вуку у етничкој припадности (примера ради у Србији су то Санџачка демократска партија, Партија за демократско деловање и сл.). Од других важних мањинских партија треба навести у Србији и Странку демократске акције и Савез војвођанских Мађара, као и низ других. У Хрватској свакако најзначајнија је Самостална демократска српска странка, због позиције Срба у Хрватској и значаја за учешће у влади. У Црној Гори значајну улогу играју Хрватска демократска иницијатива, Бошњачка странка, као и албанске Форца, Демократска унија Албанца и сл. Македонија са својим хетерогеним саставом има велики удео албанског становништва и значајне партије као што су Демократска унија за интеграцију, Демократска партија Албанаца и у последњих неколико година Беса. Словенија је земља која има гарантована места за мањине (мађарска, италијанска) па значајних мањинских партија у политичком систему и нема, као и у БиХ где нема сврхе за постојањем мањинских партија због сведености конкуренције на три конститутивна народа.

Велики део политичких партија контекстуално је значајан, али не улази у групу релевантних које су предмет анализе. Важно је истаћи да је присуство у парламенту нужан али не и довољан услов да би нека партија била релевантна и ефективно имала значај за партијски систем.

У литератури постоји неколико приступа овом проблему, али ће у овом раду бити употребљен Лаксо-Тагепера индекс који се израчунава помоћу формуле (Laakso, Taagepera, 1979:3-27):

$$N = \frac{1}{\sum_{i=1}^n P_i^2}$$

У формули N представља ефективан број партија у систему, n је број партија који имају места у парламенту, а P_i^2 је пропорција гласова или места за сваку појединачну партију (Laakso, Taagepera, 1979:4). У овом индексу се огледају две кључне ствари, присуство у парламенту и стварни број партија које имају утицај и улогу. На основу овог индекса, биће изабране политичке партије које ће бити део истраживања у студијама случаја које се обрађују и које улазе у оквир индекса на изборима у периоду 2006-2016. године.

Иако као основни критеријум узимам Лаксо-Тагепера индекс, у неким случајевима могућа је важност и других актера због природе система и контекста, па ће индексни број ефективних партија бити прилагођен таквој ситуацији и те партије укључене у истраживање. Ово одступање иде у сврху детаљније разраде и ваљанијих резултата истраживања.

Табела 2.6: Ефективан број партија (Лааксо и Тагепера индекс*)

Ефективан бр.	Избори бр.1	Избори бр.2	Избори бр.3	Избори бр.4
Словенија	4,23 (2008)	4,73 (2011)	3,97 (2014)	-
Хрватска	3,07 (2007)	2,59 (2011)	3,24 (2015)	3,29 (2016)
Србија**	3,48 (2008)	4,87 (2012)	3,01 (2014)	3,22 (2016)
БиХ	7,17 (2006)	7,67 (2010)	7,60 (2014)	-
Македонија	2,79 (2008)	2,91 (2011)	2,86 (2014)	2,80 (2016)
Црна Гора	3,16 (2006)	2,47 (2009)	3,18 (2012)	3,66 (2016)

*(Индекс преузет од Мајкла Галагера (Michael Gallagher) – уз измене и допуне аутора:

https://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/ElSystems/Docts/ElectionIndices.pdf)

**Србија је имала 5 изборних циклуса у овом периоду, тако да је укључен и индекс од 4.55 (2007).

Уз овај индекс предуслов за анализу је и одређивање појединачних актера који ће бити део анализе. Индекс ефективног броја партија само је референтна тачка на основу које можемо да одредимо релевантне актере за истраживање, где можемо

укључити (поред критеријума ефективног броја) и додатне услове какви су „коалициони потенцијал и уцењивачки потенцијал“ (Sartori, 2002:112-113).

Табела 2.7: Релевантне партије у земљама бивше СФРЈ*:

	Избори бр.1	Избори бр.2	Избори бр.3	Избори бр.4
Словенија	СД, СДС, Зарес, ДЕСУС (2008)	ПС, СДС, СД, ДЛ, ДЕСУС (2011)	СМЦ, СДС, ДЕСУС, СД (2014)	-
Хрватска	ХДЗ, СДП, ХНС (2007)	СДП, ХДЗ, ХНС (2011)	ХДЗ, СДП, ХНС, Мост (2015)	ХДЗ, СДП, ХНС, Мост
Србија	ДС, СРС, ДСС, СПС, СНС (2008)	СНС, ДС, СПС, ДСС (2012)	СНС, СПС, ДС (2014)	СНС, СПС, ДС (2016)
БиХ	СДА, СзБиХ, СДП, ХДЗ, СНСД, СДС, ПДП (2006)	СДП, СНСД, СДА, СДС, СББ, ХДЗ, СзБиХ (2010)	СДА, СНСД, СДС, ДФ, СББ, ХДЗ, СДП (2014)	-
Македонија	ВМРО, СДСМ, ДУИ, ДПА (2006/2008)	ВМРО, СДСМ, ДУИ, ДПА (2011)	ВМРО, СДСМ, ДУИ, ДПА (2014)	ВМРО, СДСМ, ДУИ, Беса(2016)
Црна Гора	ДПС-СДП, СЛ, СНП (2006)	ДПС-СДП, СНП, НОВА (2009)	ДПС-СДП, ДФ(НОВА), СНП, ПЦГ (2012)	ДПС, ДФ(НОВА), СНП (2016)

*У табели су подебљане партије које испуњавају наведене критеријуме и биће предмет анализе

Приоритет за анализу су партије које су победиле на изборима и формирале владу, најјаче опозиционе партије и партије које су имале уцењивачки или коалициони потенцијал, без обзира да ли су део владајуће коалиције или не. Уз ову напомену додајемо и актере који су део анализе. Све наведене политичке партије имале су значаја за шире друштвене процесе и својим деловањем су успеле да усмеравају политичке процесе који су део наше анализе. Свака од партија има своје место на политичкој сцени и својом посебношћу нужан је део овог рада (Анекс 3).

Као једна од потврда валидности изабраних партија за анализу и објашњење природе односа међу партијама је и утврђивање тј. јасна типологија партијских система. Како истиче Орловић „у односима између партија у партијском систему важна је њихова блискост и удаљеност, могућност и немогућност сарадње, колико су стабилне или се временом мењају“ (Orlović, 2015: 117). Из оваквих карактеристика изводи се и типологија партијских система, а у те сврхе користићемо Сарторијев модел, који је уједно и највише коришћен у анализама партијских система. Оваква типологија је адекватна јер даје низ критеријума који значајно попуњавају простор и

могућност понашања политичких актера и у њима се међу системима разликују: „1) једнопартијски системи, 2) системи са хегемонијском партијом, 3) системи са предоминантном партијом, 4) двопартијски системи, 5) системи са ограниченим плурализмом, 6) системи са екстремним плурализмом, 7) атомизовани системи“ (Sartori, 2002:115). С обзиром да говоримо о системима који се заснивају на конкуренцији и вишепартизму, прве две врсте система неће бити разматране.

Типологија партија нам говори о природи и динамици односа у партијском систему, иако често сама типологија не показује промене снаге партија, она нам указује на кључне односе политика које се воде (умерено-екстремно) и правце конкуренције, предвидљивост понашања партија у формирању владе и сл. Примера ради партијски систем Словеније можемо карактерисати у целом периоду као систем са умереним или ограниченим вишепартизмом јер постоји константа коалиционих влада у којој имамо једну партију са значајним резултатом али не и натполовичном већином, па се владајућа већина формира са мањим партијама. Таква врста стабилних односа јесте измењена у два изборна циклуса (2011, 2014) али је и даље природа односа остала умерена, центрипетална и са ниском идеолошком дистанцом.

Табела 2.8: Типологија партијских система земаља бивше СФРЈ 1990-2016:

Систем	предоминантна партија	двопартијски	умерени вишепартизам	екстремни вишепартизам	Атомизован
Словенија			1990-2016.		
Хрватска	1990-2000.		2000-2016.		
БиХ*				1995-2016	
Србија	1990-2000; 2012-		2008-2012.	2000-2008.	
Црна Гора	1990-2016.				
Македонија			1990-2016.		

*Као и у осталим параметрима случај БиХ је специфичан јер уставна правила своде партијску конкуренцију на унутаретничке групе али је јасно да нема консензуса, да су партије окренуте од центра и ка екстремима и сл. Због броја партија које играју важну улогу и других контекстуалних услова БиХ партијски систем је најближи екстремном плурализму.

За разлику од константе коју има Словенија, у Хрватској се може говорити о два поглавља партијског система и то прво за време Туђмановог ХДЗ-а до 2000. године када су суверено владали и формирали владе у десетогодишњем периоду. Након тога друга фаза са падом ХДЗ-а и доласком коалиционе владе СДП-а са Рачаном када се установио систем који је ушао у умерени вишепартизам

коалиционих влада у којем једна од две партије (ХДЗ, СДП) формира владу, али увек уз помоћ мањих партнера који битно утичу и на политику владе (лево-десно).

У складу са свим што чини политички систем БиХ, партијски систем ове земље има детерминанте које га значајно одређују, између осталих и питање конститутивности народа и њихова уставна обавеза учешћа у власти, што ограничава партијску конкуренцију. Међутим, природа односа политичких партија упућује на екстремне позиције, тешку могућност договора и мањак консензуса. Уз овакве односе на партијској сцени је и низ политичких партија у сваком од конститутивних народа које имају улогу у вршењу власти у различитим владама, па се овај систем најлакше може одредити као екстремни вишепартизам.

Када је реч о Србији може се истаћи да су постојале три фазе партијског система. У првом периоду стабилне власти СПС-а реч је о партијском систему са преобладавајућом партијом све до велике промене власти 2000. године. Након тога, Србија је ушла фазу екстремног вишепартизма и са јасним карактеристикама овог система, пре свега када је реч о антисистемским партијама као што су били СПС и СРС, али се кретала ка умереном плурализму (видети: Orlović, 2011: 26). Овај процес промене система и смањивање јазга међу партијама наставио се и са настанком и развојем СНС-а који све више заузима позицију центра. Велика промена дешава се од 2012. године и доласка на власт СНС уз слабљење и нестајање носиоца петооктобарских промена, да би цео процес довео до доминације СНС-а и преласка партијског система Србије у системе са преобладавајућом партијом. За разлику од Србије, у Црној Гори је ситуација много јаснија, стабилна власт ДПС-а кроз цео период вишепартизма смешта партијски систем ове земље у групу система са преобладавајућом партијом.

Македонија такође има јасне и стабилне партијске односе, слично Хрватској од 2000. године, ова земља у целом периоду вишепартизма има две партије од којих једна сигурно формира владу (СДСМ или ВМРО-ДПМНЕ) али за формирање владе увек је потребна нека од мањих (албанских) партија. Коалициона влада једне од две партије је незаобилазан постизборни сценарио, а након мировног Охридског споразума и албанске партије су постале релевантан и активан учесник политичких

процеса. Партијски систем Македоније као систем са умереним вишепартизмом већ дужи период одржава стабилне односе политичких партија. Наведена типологија партијских система даје преглед основних праваца у њиховом развоју и служи као добра подлога за шире анализе, а пре свега за истраживање процеса институционализације партијских система.

3. Политичке партије у земљама бивше СФРЈ 1990-2006.

3.1. Увођење и развој вишепартизма

У СФРЈ или тзв. Другој Југославији основа система био је политички монизам на челу са Савезом комуниста Југославије (СКЈ) који је ширио свој утицај преко републичких огранака партије. Са свеукупном променом политичких односа и са кризом комунизма у Европи, и у Југославији се појављују идеје о ширењу политичких процеса у виду плурализма мишљења, идеја али и организација. Осамдесете године двадесетог века показале су општу кризу комунистичких режима која се кретала и „одоздо“ из широких народних маса, али и „одозго“ из врха партијског кадра. У републикама СФРЈ идеје о потреби опозиције и плурализма ишле су из, како се тврдило, развијених република, пре свега из Словеније и то из врхова партије.

Иако је постојало и раније политичко окупљање кроз низ алтернативних покрета и скупова, за почетак ширења политичког плурализма може се узети средина 1989. година када је СК Словеније „начелно прихватио политички плурализам“ (Goati, 2004:28). Овим су се почеле отварати перспективе за развој организованог политичког плурализма и могућности стварања политичких организација. Са догађајима у Словенији ситуација се постепено преносила и на друге републике. Под утицајем ширег европског контекста и у осталим републикама СФРЈ ранији тврди став о опозицији и политичком плурализму постајао је све мекши и прихватљивији. Унутрашње прилике нису ишле у корист владајуће структуре јер је постојећи систем и Савез комуниста Југославије био је „поткопан и разаран дугогодишњим размимоилажењима и сукобима и распао се на национално-републичке странке“ (Bilandžić, 1991:47).

Први у низу закона донет је 27. децембра 1989. у Словенији и то „Закон о политичком удруживању“ (Uradni list SR Slovenije, 1989:42/89). Овај догађај био је увод у потпуну пропаст СФРЈ и СКЈ који се одиграо на фамозном XIV ванредном конгресу Савеза комуниста Југославије (20-22. Јануар 1990.) и споровима око начина гласања и даљег функционисања система.

Након тога су и у другим републикама усвојени закони о политичким организацијама, како истичу Вујовић и Томовић, првенствено у Хрватској („Закон о избору и опозиву одборника и заступника“ 15. фебруара 1990. и „Закон о политичким организацијама“ 27. априла 1990.), затим у Србији („Закон о политичким организацијама“ 19. јула 1990. и изборни закон 28. септембра 1990.), у Црној Гори („Закон о избору и опозиву посланика и одборника СР Црне Горе“, Сл. лист СР ЦГ бр.36/90), изборни закони у БиХ (31. јун 1990.) и Македонији (21. септембар 1990.) (Vujić & Tomović, n.d.:6). Са усвајањем закона добио се правни оквир за оснивање политичких партија, иако су многи важни политички субјекти већ постојали и чекали формалну потврду. Овим догађајима у свим републикама зачети су покрети који ће прерасти у лидере политичког организовања и носиоце друштвених промена.

3.2. Први избори и улога партија у распаду СФРЈ

Неколико година трајао је процес ширења идеје о опозицији, о потребама политичког плурализма и увођењу вишепартизма. За то време нарастали су покрети који су стварали унутрашњу организациону структуру и снагу у виду политичких партија. Главна препрека у виду Савеза комуниста Југославије је елиминисана, а кадрови по републичким партијским огранцима кретали су се у два правца, или ка креирању организација са континуитетом Савеза комуниста у новом руху или ка отклону од комунизма и креирању различитих политичких опција које су се позиционирале у широкој лепези идеолошких и програмских предлога. Посебно треба имати у виду да су у свим републикама и партије сукцесори бирале национално-патриотску стратегију као свој приоритет (Bozoki & Ishiyama, 2002:5).

Атмосфера у изборној кампањи и одржавање првих избора показало је да је Југославија превазиђена, а да су републике главне арене за развој плурализма у новим државним оквирима. Да је будућност на републикама, пре свега види се из чињенице да су избори одржавани на нивоу република, а не на нивоу федерације што је допринело „јачању легитимитета републичког нивоа власти и ерозији већ нарушеног легитимитета СФРЈ“ (Linz & Stepan, 1998:476-478 према Goati, 2013:23).

У Словенији као главни актер политичког живота Савез комуниста Словеније, након XIV конгреса и пред прве изборе променио је име у Странка демократских промена (СДП), а утицај јој се поделио и на друге социјалистичке савезе и покрете попут Савез социјалистичке омладине Словеније (ССОС - касније Либерално демократска странка) (Bulut & Sabada, 2000:755) и Социјалистички савез радног народа Словеније који је постао Социјалистичка странка Словеније (ССС). СК Словеније се и званично кроз програм одрекао „свог априорног монопола у политичком систему да би такмичењем са другим политичким субјектима и програмима стекао нову легитимност“ (Vukomanović, 2010:59). Главна контратежа овом континуитету била је коалиција Демос (Демократска опозиција Словеније састављена од 6 мањих партија: СХД, СССР, СДС, ЛС, ЗС, СДУ) у оквиру којих су главни актери били „Словенске хришћанске демократе, Социјалдемократски савез Словеније (касније Словенска демократска странка), Зелени Словеније итд.“ (Тош, 1992:115). Пред прве вишепартијске изборе дошло је до тзв. претеране плурализације, па се појавио огроман број покрета и партија. Ерупција нових партија и неискуство у вишепартизму било је збуњујуће за грађане и одређивање њихових политичких преференција.

На првим вишепартијским изборима у Словенији (април 1990. године) партије из коалиције Демос освојиле су скоро 55%, тако да се у зачетку вишепартизма на таласу отклона од комунизма и Југославије видела снага нових партија, али своју снагу су показали и остаци Савеза комуниста Словеније тако да је СДП остварила 17,3%, ССОС 14,5%, а СССР 5,4% (Krivic, 1990:20-27).

Ови избори су условили и даљу позицију Словеније, па су наведени актери одиграли кључну улогу у њеном отцепљењу од Југославије. Формирањем владе на челу са Алојзом Петерлеом (СХД) и министром одбране Јанезом Јаншом, Словенија је прво ишла на референдум, а затим и на формално отцепљење од Југославије 23. децембра 1991. године (Starman & Križaj, 2011:3). Партије из коалиције Демос одиграле су најважнију улогу у овом процесу, а за то време реформисани комунисти стварали су своје нове политичке пројекте у више праваца и позиционирали се као „влада у сенци“ са благим опозиционим деловањем (Lukšič, 1993:155 према Zajc,

2016:22). Са друге стране, Демос је функционисао само по питању „словеначке суверености“, док су се по другим питањима партије размимоилазиле у више праваца (Zajc, 1997:50).

Већ након осамостаљења Словеније, Демос је показао своје слабости и убрзо се и поделио. У том периоду реформисти су се консолидовали, а СДП је успостављао нове односе с обзиром на то да је био најјачи појединачни актер првих вишепартијских избора. Како Финк-Хафнер истиче, управо су ови актери који су се реформисали највише и добили отцепљењем, јер су и СК Словеније и ССО Словеније наставили да постоје као СДП и Либерална демократија Словеније (ЛДС) и битно утицали на први период вишепартизма као најважнији актери (Fink-Hafner, 2006:380).

У Хрватској се дешавао сличан сценарио, скоро по словеначком калупу, па су кључни политички актери зачетка вишепартизма биле две струје, прва која је била ослоњена на комунистички континуитет али са реформским карактером и друга антикомунистичка која је фигурирала ка националним идејама. Контекст и време настанка вишепартизма у Хрватској убрзо су добили знатно шири значај и улогу, говорило се о „повијесном тренутку“ (Grdešić: 1990:6), о „поново откривеном плурализму“ (Jović, 1991:57), о подели на „хрватски“ и „југословенски“ политички блок (Kasapović, 1994:177) и сл. Један од важнијих фактора у креирању институција у Хрватској свакако је став да су комунизам и национализам компатибилне идеологије и да су „колективистичке, патерналистичке и конфликтне“ (Puhoški, 1990,1993 према Dolenc, 2013:132), и да је та компатибилност значајно определила и политичке процесе у Хрватској. Промена која се дешавала у Хрватској најбоље се показује у чињеници да је 1985. године 28% чланова СКХ било за вишепартизам, док је 1990. године тај број нарастао на 63.5% (Cohen, 1997:79 према Pickering & Baskin, 2008:528).

Док се Савез комуниста Хрватске (СКХ) реформисао у СКХ – СДП (Странка демократских промена) (Pickering & Baskin, 2008:522), прве кораке у стварању нових политичких партија већ „почетком 1989. године направиле су групе око Славка Голдштајна и Владе Готовца у виду Хрватског социјално-либералног савеза (ХСЛС)

и група око Фрање Туђмана у виду Хрватске демократске заједнице (ХДЗ)“ (Dunatov, 2010:384). Кроз низ иницијатива, званично прва формално основана партија је ХСЛС 20. маја 1989. године, док је још у фебруару исте године основан и УЈДИ (Удружење за демократску иницијативу) који је био само део Социјалистичког савеза, али и важан фактор у том периоду са политичким циљем очувања СФРЈ (детаљније у: Dunatov, 2010:384-385). Значај избора који су се ближили растао је у складу са „референдумском атмосфером“ која се производила, па је у предизборним истраживањима „46% испитаника оценило изборе у Хрватској 1990. године најважнијим послератним изборим, а 28% врло важним“ (Grdešić, 1990:6).

Први вишепартијски избори одржавани су по двокружном већинском изборном систему 22-23. априла и 6-7. маја 1990. године. Сам одабир изборних правила био је тежња за једнопартијском владом која би била носилац политичке стабилности. Иако се истицала подела на „хрватско“ и „југословенско“ у изборни процес ушло се у три блока. Како истиче Мирјана Касаповић „од четрдесетак регистрованих политичких странака у изборима су дјелотворно судјеловала три јака политичка блока – 'хрватски', 'коалицијски' и 'лијеви' – који су номинално окупили десетак најјачих странака и више других политичких организација и удружења“ (Kasapović, 1994:181). Такозвани „коалицијски“ блок представљао је групу око лидера „хрватског прољећа“ на челу са Миком Трипалом и Савком-Дабчевић Кучар (Коалиција народног споразума) и окупљали су се око заједничког циља укрупњавања националних, антијугословенских, антикомунистичких партија (Petrović, 1990:6).

Резултати првих избора послужили су као катализатор разједињењу СФРЈ и убрзаном процесу независности Републике Хрватске. Највећи победник избора био је „хрватски“ политички блок на челу са ХДЗ-ом који је за Сабор Републике Хрватске (Друштвено-политичко Вијеће) освојио 41,9% гласова (58% у мандатима или 208 места), док су иза њих остали „лијеви“ политички блок СКХ – СДП са 26% гласова (30% у мандатима или 107 места), а „коалицијски“ блок окупљен у Коалицију народног споразума је са 15% гласова добио само 5,9% мандата тј. 21 мандат (DIP Republike Hrvatske, 2016). Поред постојећих блокова важно је истаћи да је за

политички контекст јако важан био и резултат Српске демократске странке (СДС) као етничке странке која је представљала српски народ у Хрватској. СДС је добио сам део гласова српског народа у Хрватској, јер се показала тенденција српског народа ка очувању Југославије и гласању за „југословенски“ блок.

Хрватска демократска заједница је победом на изборима и формирањем власти кренула за идејом напуштања Југославије и путем који води ка независној републици Хрватској. У периоду краћем од две године појавили су се „проблеми“ са југословенским органима и федерацијом, а ХДЗ као политичка партија био је главни фактор у спровођењу сецесионистичке политике. Свеопшта атмосфера која се производила са свих страна довела је до конфликта и трајног дефицита и за демократију и за изградњу стабилних институција. Како истиче Јакуб Шедо „почетак демократизације у Хрватској значио је и 'буђење' национализма“ (Šedo, 2010:73). Таква атмосфера допринела је рушењу унутрашњег друштвеног консензуса и немогућности договора међу политичким елитама већински заступљених Хрвата и Срба.

Прва Влада Републике Хрватске била је на челу са премијером Стјепаном Месићем и није трајала дуго (30. мај - 24. август 1990.), јер је због отварања конфликта у деловима Хрватске и промена у федералним органима дошло до замене премијера и одласка Месића на место хрватског члана Председништва СФРЈ (Vukomanović, 2010:75). Истог дана, 30. маја 1990. године, Сабор је изабрао Фрању Туђмана за председника Републике Хрватске, тако да је створен простор за остваривање маспок-овских идеја (Vukomanović, 2010:75) или остваривање политичке идеје о самосталној држави.

Владе које је формирао ХДЗ у првим месецима настанка ујурбано су радиле на редефинисању статуса Хрватске у СФРЈ. Заоштравање етничких односа у друштву и ширење јаза међу хрватским и српским руководством у Хрватској проузроковало је „игру референдумима“ и проглашавање декларација, закона и „револуција“ чији врхунац је било доношење Устава 21. децембра 1990. године којим је Хрватска покушала себи да обезбеди право на независност. Наведени устав омогућио је референдум за независност 19. маја 1991. Оба наведена догађаја оспоравана су од

стране српског народа јер су били противни њиховим интересима, док су од стране хрватског народа добили плебисцитарну подршку. Политичке партије су били главни актери растакања СФРЈ, а у Хрватској је ХДЗ добио епитет „државотворне партије“. Партије су у Хрватској довеле до независности, али и до конфликта што је за последицу имало трајне дефиците за развој демократије и институција.

Босна и Херцеговина је у односу на остале републике имала специфичан развој вишепартизма и као „Југославија у малом“⁸ показала се као простор са најдубљим конфликтом у оквирима СФРЈ. Етнички састав Босне и Херцеговине је њен централни моменат у разматрању свих процеса, па и развоја вишепартизма. Као и у другим републикама, политичке партије су имале пресудну улогу у вођењу политике, а посебно у осамостаљивању Босне и Херцеговине од Југославије и поделом на „за“ и „против“ међу партијама.

Као и у другим републикама, нужни услови за развој плурализма биле су уставне промене. У Босни и Херцеговини су „у јулу 1990. усвојени амандмани LIX-LXXX на Устав БиХ“ (Kapidžić, 2015:34). Овим променама отворио се простор за развој вишепартијског система и рушење монопола Савеза комуниста БиХ, али је при тим променама морао да одлучује и Уставни суд БиХ због спорног питања формирања партија по етно-националном основу (Arnautović, 1996:11 према Рејановић, 2005:51).

Формирање покрета и партија је кренуло и нешто раније, пре неопходних уставних промена за политичко организовање. Своју прву и оснивачку скупштину СДА – Странка демократске акције имала је 26. маја 1990. године у Сарајеву, што је било у колизији са законским правилима (видети: Vukomanović, 2010:87), одмах након тога основане су и СДС – Српска демократска странка БиХ (12. јула) и Хрватска демократска заједница БиХ (18. августа).

Поред модела организовања на националној основи, партије су настајале или добијале нови облик (кроз реформу Савеза комуниста БиХ) и нису биле засноване на националном него на вишенационалном или ненационалном моделу. Пре свега ту се

⁸ Због хетерогеног састава друштва по етничком, религијском и језичком принципу (Муслимани (Бошњаци), Срби и Хрвати)

мора истаћи Савез комуниста БиХ – Социјалистичка демократска партија (СКБиХ – СДП) као партија континуитета и идеје југословенства. Уз то, треба истаћи и значај још једног претендента на југословенску идеју, а то је Савез реформских снага Југославије (СРСЈ) који настаје 15. септембра 1990. године, али како истиче Вукомановић „будући да СРСЈ није учествовао на изборима у ове две сецесионистичке републике (Словенији и Хрватској – прим аутор), основано је било приговорити да СРСЈ, у ствари, није имао општејугословенски кредибилитет“ (Vukomanović, 2010:90). Упитност тог легитимитета ипак не искључује идеју реформисаног југословенства код ове партије.

Кампања за прве вишепартијске изборе у БиХ била је усмерена на рушење једнопартизма и монопола тадашње структуре, што је давало један „коалициони“ облик националним партијама у виду СДА, СДС и ХДЗ. Борба за плурализам добила је потпуно другачији облик, па је, како истиче Пејановић, „политички плурализам замијењен етничким плурализом“ (Pejanović, 2005:54). Свеопшта криза друштва у БиХ и жеља за променом система уз контекст јачања „националних тежњи“ донела је и такве резултате избора. Према резултатима избора одржаних у два круга (18. новембар и 2. децембар) убедљиву победу на свим нивоима однеле су партије које нису имале заоставштину прошлости, које су имале нову снагу и добро се уклопиле у свеопшту политичку климу коју су и саме диктирале – СДА, СДС и ХДЗ. Треба истаћи да су три наведене странке за Скупштину СР БиХ освојиле заједно 84% гласова, а да су све остале листе, како Пејановић истиче, као „блок грађанских странака њих девет, освојило свега 16%“ (Pejanović, 2005:57). Појединачно СДА је освојила 86 мандата (35,85%), СДС је имала 72 мандата (30%), ХДЗ је имала 21 мандат (16,15%), док су СК-СДП освојиле укупно 14 мандата (5,83%), а реформисти (СРС) свега 12 мандата (5%) (Arnautović, 1996:108 према Pejanović, 2005:57).

Након ових избора власт су на свим нивоима формирале три партије по националној основи и очекивало се да ће се кренути са крупним системским променама. Ипак, са преузимањем власти и непостојањем „заједничког именитеља“, што је до избора била владајућа структура СК, ове странке су кренуле у размимоилажење и отварање великих подела и конфликта по сваком питању на

дневном реду. Босанскохерцеговачко друштво нужно је трпело утицаје због околности које су се одигравале у окружењу (Словенија, Хрватска) и „домино ефекат“ се пренео на БиХ. Седнице Скупштине СР БиХ обилевале су конфликтима и расправама, а главна борба је била за „суверенитет“, пре свега СДА за „суверенитет БиХ“ и СДС за „суверенитет СФРЈ“. Поделе су постајале све ширих размера и тај институционални сукоб ширио се и на друштво у којем је завладала несигурност – пре свега у мултиетничким срединама.

Низом догађаја и партијских сукоба дошло је до потпуног раздора и најаву ратног конфликта са неизмерљивим последицама. Прво конфликтно поље између владајућих партија отворило се на теми „постизања новог квалитета демократске суверености државе Босне и Херцеговине“ (Реџановић, 2005:59), где је српска страна заузимала положај заједништва у Југославији и „административне“ позиције БиХ без елемената државности, друга страна (СДА и ХДЗ) била је за потпуну независност и сувереност БиХ изван Југославије. Конфликт добија веће размере са одлуком Скупштине БиХ о расписивању референдума који се организује као акт једне стране, с обзиром да српска страна није пристала на такав референдум. Питањем „Јесте ли за суверену и независну Републику Босну и Херцеговину, државу грађана и народа: Муслимана, Срба, Хрвата и других народа и народности који у њој живе“ (Vukoja & Sitarski, 2016:25-26) отворен је расцеп који ће нанети трајне последице.

Референдум (одржан 29.2.1992.-1.3.1992.) показао је потпуни расцеп у Босни и Херцеговини – излазност је одговарала попису становништва када изузмемо Србе (63,6%), а резултат референдума политичкој клими и кризи (99,7% за излазак из Југославије) (Vukoja & Sitarski, 2016:25-26). Анализа ових догађаја обилује субјективним ставовима с обзиром са које стране долазе, али утемељен је став да је референдум био катализатор раскола и почетак ратног конфликта. Проглашење независности био је и почетак рата уз низ контроверзних догађаја и обостраних оптужби. Рат је поред свих последица по политички систем и економију донео и трајни дефицит демократије и неразумевања, а политичке партије су биле носиоци свих недемократских сентимената у БиХ.

Политички плурализам у Србији и развој вишепартијског система представљали су кључну промену у реформи целокупног система. СР Србија као највећа република у СФРЈ имала је неформално и највећу политичку моћ. Потреба за развојем вишепартијског система ишла је „одоздо“, док је републички врх желео да тај процес иде спорије и да Савез комуниста Србије задржи све потребне полуге моћи у виду позиција и ресурса, али у новој организационој структури.

Корени „новог таласа“ политичког плурализма у Србији сежу у деценије пре самог настанка – од студенских протеста 1968. године, либералне струје, дисидентства почетком 80-тих од стране универзитетских професора и интелектуалаца, па све до краја 80-тих и важних догађаја за промену целокупног система. Савез комуниста Југославије, Савез комуниста Србије и концепт „плурализма мишљења у једнопартијском систему“ постали су превазиђени, а критика је постајала све јача уз отварање питања српског националног интереса, проблема у покрајинама, одговора у виду антибирокупатске револуције 1988/1989. године и стања на Косову и Метохији.

Како истиче Вукомановић „комунистички режим у Србији, чак и у условима глобалног пада комунизма у Европи и Русији, покушавао да напрегнутом идеолошком аргументацијом задржи једнопартијски монопол власти и оспорава партијски плурализам“ (Vukomanović, 2010:48). Ипак, без обзира на те отпоре десио се сценарио који нису могли да промене, догађаји у свету уз „слабости једнопартијских држава и њихова управљачка неспособност...довели су до рушења (урушавања) једнопартијских (тоталитарних) грађевина и до рађања нових партија“ (Orlović, 2002:203). Очување старог режима и покушаји да се заустави тренд плурализације нису успели да спрече губитак монопола Савеза комуниста.

Процес реформи политичког система започео је кроз Комисију питања за друштвене реформе која је већ јула 1989. године понудила план за реформу и реорганизацију система у СФРЈ у којем се истичу слобода за организовање и удруживање али и даље у оквирима који одговарају тренутном режиму (Cohen, 1991:267 према Vukomanović, 2010:48). Србија је дала легалан оквир за оснивање политичких партија доношењем Закона о политичким организацијама (19. јула 1990.)

којим је дозвољено политичко удруживање. Уједно, Србија је последња међу републикама у СФРЈ добила могућност за креирање вишепартијског система, што је још један од показатеља „воље“ за стварањем политичког плурализма овог типа.

Као и у другим републикама, у Србији се Савез комуниста реформисао и кроз уједињење са Социјалистичким савезом радног народа Србије чиме је у периоду 16-18. јула 1990. године настала Социјалистичка партија Србије (СПС) као правни наследник ове две организације (Интернет страница СПС, 2016). Уз задржавање структуре и ресурса СПС је уједно постала и најјача политичка организација у Србији на челу са Слободаном Милошевићем. Велика моћ СПС-а огледана у наслеђеној имовини и кадровима на почетку вишепартизма дала је бољу почетну позицију у односу на конкуренцију, али је та моћ временом почела да слаби (детаљније у: Orlović, 2002:204). Како истиче Ишијама, патримонијални комунистички режим у Србији произвео је партију сукцесора која је националистичка, за разлику од рецимо Словеније и Хрватске у којој су наследнице, партије континуитета са комунистима почеле да граде својеврсни социјалдемократски идентитет (Ishiyama 1998, 81:2 према Stojarová & Emerson, 2010:26). У другим републикама се такође одвијао овај процес, у Црној Гори слично као и у Србији у периоду до 1997. године, док је у Македонији СДСМ био ближи социјалдемократском идентитету у односу на националистички ВМРО-ДПМНЕ. Доминантан националистички наратив у БиХ потпуно је скрајнуо СДП у првим годинама политичког живота, али је ова партија покушала постепено да гради свој идентитет изван наметнутог оквира једнонационалних партија.

Други блок политичких партија који се развијао у Србији био је опозициони и ишао је у више праваца али га можемо поделити на два блока: националистички и грађански. Ова подела има дубље разлоге у друштвеним расцепима (детаљније у: Orlović, 2011:21) али је направила разједињену опозицију наспрам стабилне структуре СПС-а. Настанак овог блока ишао је знатно раније и пре легалног оквира за оснивање политичких организација. Како истиче Владимир Гоати „у Србији је

прво 12. децембра 1989. формирана Демократска странка⁹, а иза ње следе: Српска народна обнова – СНО (6. јануара 1990), Српски покрет обнове – СПО (14. марта 1990), Нова демократија – покрет за Србију – НДПзС (17. јуна 1990), Српска радикална странка – СРС (23. фебруара 1991) и др.“ (Goati, 2004:29).

Националистичком делу опозиције припадале су пре свих Српска народна обнова, на челу са Мирком Јовићем, чија је основна идеја и циљ био одређен „историјским границама“ српске државе. Сама идеја СНО није дуго трајала, па већ након два месеца из СНО излази Вук Драшковић и са Војиславом Шешељем формира Српски покрет обнове (детаљније у: Vukomanović, 2010:108). Носилац грађанске опције у Србији била је Демократска странка, уједно и прва основана политичка партија у новој ери вишепартизма у Србији. Демократска странка представљала је интелектуални и дисидентски одговор на новонасталу ситуацију у Југославији и Србији. Демократска странка идејно и програмски покушавала је од оснивања да успоставља континуитет са ДС из 1919. године. У новом таласу плурализма окупљала је истакнуте личности из јавног живота који су били критичари режима са легитимним мотоом „национално питање је за Демократску странку демократско питање“ (Vukomanović, 2010:116).

Први вишепартијски избори у Србији представљали су отварање нове ере српске политике, али и нових проблема. Како истиче Гоати то је био „епохални раскид са претходним збивањима“ (Goati, 2013:23), али су уједно били и прва препрека ка дубинском демократском процесу у Србији, због свих околности око избора. Избори у Србији одржани су 9. и 23. децембра 1990. године, по већинском двокружном изборном систему. Истовремено су одржани и парламентарни и председнички избори. Најважнији актери ових избора били су СПС, СПО и ДС. Резултати избора били су у складу са околностима које су довеле и пратиле развој вишепартизма – убедљива победа СПС-а. Уз контекстуалне околности, природа

⁹ За разлику од података у тексту наведених према Владимиру Гоатију, на званичној страници Демократске странке стоји да је Оснивачка скупштина одржана 3. фебруара 1990. и да је председник постао Драгољуб Мићуновић (<http://www.ds.org.rs/o-nama/demokratska-stranka-ukratko>). Оснивачки одбор одржан је 12.12.1989., а Оснивачка скупштина 3.2.1990.

изборног система и његове последице допринеле су да та победа буде знатно убедљивија у мандатима.

На изборима 1990. године Социјалистичка партија Србије остварила је 46,09% или 194 мандата, Српски покрет обнове 15,79% или 19 мандата, Демократска странка 7,45% или 7 мандата, Демократска заједница војвођанских Мађара 2,64% или 8 мандата, а сви остали знатно мање (РИК, 2016). Природа двокружног већинског изборног система донела је да СПС са наведеним процентом гласова има чак 77.6% (194/250) мандата и потпуну парламентарну доминацију. Ови резултати показали су да први плуралистички занос није имао веће учинке у Србији и да је „прилагођавање“ СПС-а темама избора и вођење, у таквим околностима, јаке националне политике довело до великог успеха. Резултати председничких избора показали су још већу снагу режима, па је победа Слободана Милошевића са преко 65% била неупитна. Самим завршетком избора дошло је до раслојавања у опозицији и нових подела. Опозиција која је требала да буде носилац промена и изградње демократских капацитета није успела да одговори на нелојалну конкуренцију са знатно бољим позицијама и ресурсима, а унутрашње поделе су допринеле још већој подели.

Оно што је била карактеристика свих актера ових избора је тема „српског националног питања“ и очувања Југославије за коју су се сви залагали али у различитим варијантама, што је за последицу имало утркивање актера о томе ко „више“ води рачуна о националном интересу. У анализи гласача партија на првим изборима дошло се до закључка да се сви они који су гласали и за СПС, али и за ДС и СПО одликују национализмом, само је разлика била у односу према ауторитарности и религиозности (СПС – ауторитарни, нерелигиозни, ДС – неауторитарни, нерелигиозни, СПО – осредње ауторитарни, религиозни) као и однос према социјализму (Pantić & Pavlović, 2006:52 према Goati, 2013:27).

Слично као и у Србији, политичка елита и јавност у Црној Гори су били за очување Југославије, што се и видело каснијим остатком у „крњој“ Савезној Републици Југославији (1992-2003), а затим и у једном периоду у Државној заједници Србије и Црне Горе (2003-2006). Само отварање ка политичком плурализму и

вишепартизму ишло је контролисано од стране владајућег Савеза комуниста Црне Горе. Важни догађаји за пад монопола и отварање ка плурализму свакако су били протести 10-11. јануара 1989. године који су довели до смене у руководству републике и партије, али и „преживљавања“ партије у истом облику са новим људима што се означава као „обрачун унутар комунистичке елите“ (Darmanović, 2002:185 према Mišković, 2011:143).

Као што је наведено, Црна Гора је донела законе о изборима у периоду септембар – октобар 1990. године, чему је претходила потпуна кооперативност црногорских комуниста и потпуна отвореност за плурализам и учешће у њему. Ова отвореност огледала се у томе што је СКЦГ први дозволио регистрацију и легално деловање опозиције у виду Удружења за југословенску демократску иницијативу (УЈДИ – регистрован 29. Децембра 1989. године у Титограду), као и „округли сто“ у јануару 1990. године који је имао за циљ договор о будућности политичких процеса и реформи и који је окупио представнике владајуће структуре и „опозиционих“ представника (Vukomanović, 2010:92).

Понашање Савеза комуниста ЦГ задржало их је у игри вишепартизма, а њихове позиције и ресурси допринели су да буду убедљиво најјачи актер почетних процеса политичког плурализма у Црној Гори. Овај први период транзиције (1989-1997) огледа се у делимично реформисаним оквирима унутар СКЦГ и под великим утицајем комунистичке структуре из Србије (Kovačević, 2007:72; Mišković, 2011:143). Савез комуниста иако је желео да уђе као „равноправан“ актер у вишепартизму, име није променио све до јула 1991. године кад је одлуком органа партије име партије промењено у Демократска партија социјалиста (ДПС) које је остало и до данас (Vuković, 2015:73).

У првом таласу настале су и нове партије као опоненти Савезу комуниста ЦГ и у припреми за прве изборе. Изградња партијског система кренула је у два блока партија, прве су биле за останак у Југославији, савез са Србијом као једном земљом и приличну унитаризацију, док је други блок тежио самосталности Црне Горе или макар знатно повољнијој позицији унутар заједнице. У првом блоку, који је називан и „просрпским“, била је Народна странка ЦГ са лидером Новаком Килибардом, која

се залагала за промоцију и афирмацију „српског духа у Црној Гори“ (Arnautović & Lazarević, 1990:90 према Vukomanović, 2010:95).

На челу другог блока био је Либерални савез ЦГ као партија која је недвосмислено била за независну Црну Гору уз стварање либерално-демократског система са Црногорцима као нацијом европске оријентације. ЛСЦГ је представљао потпуни раскид са претходним системом и новитет на политичкој сцени, али су на прве вишепартијске изборе ишли у коалицији са реформским снагама (СРСзЦГ), које су нужно тежиле централној позицији (СРСЈ ЦГ и друге партије) (Goati, 2013:30).

Први вишепартијски избори у Црној Гори одржали су се 9. децембра 1990. године (други круг 16. децембра), истовремено кад и у Србији и знатно касније него у другим републикама. На изборима су поред наведених актера учествовали и представници мањинских странака (бошњачки СДА, албански ДС). Убедљивом победом и сачуваним позицијама Савез комуниста Црне Горе и Момир Булатовић наставили су да врше власт. Према резултатима првих избора, СКЦГ је освојио 83 мандата од укупно 125, коалиција око СРСЈ ЦГ 17 мандата, мањинска муслиманско-албанска коалиција 13, а Народна странка свега 12 мандата у Скупштини Црне Горе (Vukomanović, 2010:96; Goati, 2013:25). Ови избори су показали отвореност ка конкуренцији више актера, али уједно и нелојалну конкурентност која је утрла пут даљој „монолитности политичке власти“ (Vukomanović, 2010:92), као и то да новообразовани поредак није направио суштинско одступање од социјализма (Mišković, 2011:144). Ново руководство СКЦГ схватило је тренутак и кренуло у прилагођавање новим околностима и тако успело да задржи позиције. Даљи развој догађаја довео је до све снажније позиције овог руководства у првој фази транзиције, али и задржавање идеје о Југославији, иако је на том путу преостала само Србија.

Случај Македоније показао је да су републике незадовољне својим положајем у Југославији и да су спремне и на велике искораке уколико се не промене односи, а сецесионистички сентименти су добили велику снагу и подршку, уз лошу економску слику СР Македоније. Ако би се правила паралела између комунистичких руководства у републикама, словеначки и македонски комунисти имали су у највећој мери критички став и незадовољство према Југославији. Суштинска разлика

је да су словеначки комунисти видели Југославију као баласт за још већи развој, а македонски у свим проблемима тражили кривца у Југославији, иако су ове две републике представљале крајности у развоју унутар федерације. Македонски комунисти су већ 1989. године променили име партије у Савез комуниста Македоније – Партија демократског преображаја (СКМ – ПДП) и кренули у отварање ка политичком плурализму исте године (Vukomanović, 2010: 80). Македонија није одступала од упоредне праксе увођења вишепартизма у Источној Европи, а све фазе легалног оснивања и учешћа у политичком животу биле су сличне – минимални услови за регистрацију и слободно учешће (детаљније у: Bertoa & Taleski, 2016:547). Ипак, важно је истаћи да је Савез комуниста у Македонији тежио ка „мањим“ реформама али су оне кренуле у „неочекиваном и нежељеном правцу“ (Maleska, 2013:2).

Македонија, као и друге мултиетничке републике, у првим корацима није показала флексибилност за такво стање, па је још у јулу 1989. године Собрање изгласало амандмане на Устав СР Македоније и означило је као „државу македонског народа“ (Сл.весник на СР Македонија, 1989:29/89), а за сличним моделом кренула је после и Хрватска. Према каснијем попису (1994) показало се да Македонаца има 66,5%, Албанаца 22,9%, Турака 4% итд. (Tatalović, 2003:176). Разједињености унутар комунистичке структуре у Македонији показала се на примеру ССРН (Социјалистичко савеза радног народа) који је самостално ушао у поље политичког деловања као Социјалистички савез – Социјалистичка партија Македоније (Мојански, 2000:148; Vukomanović, 2010:81). Исти случај је и са Савезом социјалистичке омладине Македоније, који је променио име у Млада демократско-прогресивна странка Македоније (МДСМ) (Мојански, 2000:182).

У припреми за прве изборе у СР Македонији, као и у другим републикама, дошло је до настанка низа политичких организација од којих су само неке могле да се сврстају у ред релевантних. Свакако најважнија политичка партија која се појавила у том периоду је ВМРО-ДПНМЕ (Унутрашња македонска револуционарна организација – Демократска партија за народно ослобођење) која је као ВМРО вукла историјске корене и тежила континуитету са Илинденским покретом и настанком из

1893. (Интернет страница ВМРО-ДПМНЕ, 2016), док је ДПМНЕ настао у Стокхолму од стране македонских исељеника (Мојански: 2000:95). До „поновног“ оснивања дошло је 17. јуна 1990. године на идејама македонске независности и државности уз велике територијалне претензије. Нешто раније (март 1990.) настао је Покрет за свемакедонску акцију (МААК) као први конкурент једнопартијском схватању и политички покрет за национално освешћење македонског народа (Мојански, 2000:99-100).

Са друге стране, албанска заједница у Македонији формирала је своје партије које су биле важни учесници првих вишепартијских избора: Партија за демократски просперитет (ПДП) и Народну демократску партију (НДП). Свакако важнији актер и представник Албанаца била је ПДП која је основана 15. априла, а регистрована 25. маја у Тетову и која је званично истакла своје грађанско опредељење и то за „Македонију која је држава Македонаца, Албанаца, Влаха, Турака.“ (Šedo, 2007:368; Мојански, 2000:119). Важно је истаћи да је Влада Албаније сматрала да је број Албанаца у Македонији изманипулисан и да је њих скоро 40% у Македонији (Isaković, 1997:380 према Tatalović, 2003:176), што је касније резултирало етничким проблемима и конфликтом.

Као и у другим републикама, и у Македонији су се појавила реформисти у виду Савеза реформских снага Југославије (СРСЈ) као још једна од партија из савеза око Анте Марковића. Уз реформисте на првим изборима учествовале су још и Странка Југословена, Радничка (Работничка) партија, Партија за целовиту еманципацију Рома, Лига за демократију итд. Први вишепартијски избори у Македонији одржани су по двокружном већинском изборном систему у 120 изборних јединица и то 11. новембра (25. новембра) 1990. године. Тема која се водила у кампањи била је статус СР Македоније у Југославији и перспективе тих односа. Два круга избора изгледали су поприлично различито али коначни резултати били су 38 мандата ВМРО-ДПМНЕ, 31 мандат Савезу комуниста Македоније (СКМ-ПДП), 22 мандата ПДП-у, 18 мандата СРСЈ Македоније и МДСМ, 4 СС-СПМ, 2 Странка Југословена, по један НДП и ПЦЕР (Мојански, 2000:19). Први избори су карактеристични по две важне ствари – „да је на површини дошло до оснивања више

различитих партија и широке изборне понуде што је добар показатељ 'истинске демократије', али и да је испод површине дошло до креирања вишегодишње нестабилности и дисперзности“ (Мирчев, 1990:180 према Мојански, 2000:18).

Након првих избора ишао је стандардан след догађаја као и у другим републикама које су тежиле самосталности. У првим заседањима Собрања показали су се многи проблеми које ће Македонија имати у перспективи, па су се спорна питања појавила на разним нивоима. Ипак, на трећој седници Собрања на дневном реду био је избор председника, па је са 114 гласова од 119 присутних за првог председника изабран Киро Глигоров (Мојански, 2000:24). Прва Влада Македоније формирана је у марту 1991. године на челу са економским стручњаком Николом Кљусевим и имала је еспертски карактер (Сл.весник на Република Македонија, 1991:12/91). Пред овом Владом била су два велика задатка: референдум о самосталности Македоније и доношење новог Устава. Ипак изабрани председник Македоније Киро Глигоров био је централна фигура у вођењу политике и под његовим „патерналистичким, али у почетку прилично либералним и просветљеним туторством чврсто је подржана подела власти са Албанцима“ (Bideleux & Jeffries, 2007:412) уз блиско партнерство са бошњачким лидерима из БиХ у сагледавању будућности СФРЈ. Оба задатка су спроведена па је 8. септембра 1991.године одржан референдум и Македонија је постала суверена и независна држава, а 17. новембра 1991. године усвојен је и нови Устав Републике Македоније (Устав на Република Македонија, 1991) уз велику, плебисцитарну подршку од 75,7% изашлих чак 96,4% било је за независну и суверену Републику Македонију (Nohlen & Stöver, 2010:1278). Македонија је устројена као република, са директно бираним председником и једнодомим парламентом од 120 посланика (Šedo, 2010:168).

Према новом Уставу „политички плурализам је базична вредност уставног поретка...а политичке партије *materia constitutionalis*“ (Siljanovska-Davkova, 2013:112) што је формално дало партијама карактер институција првог реда у изградњи политичког система. Уз огромну народну подршку за овакав ток догађаја биле су и спровеле га политичке партије које су имале потпуну контролу над Собрањем (ВМРО-ДПМНЕ, СДСМ, СПМ, РСМ-ЛП итд.). Свакако важан моменат за однос две

највеће заједнице (македонско-албански односи) било је и учешће албанских стручњака у писању Устава независне Македоније (Daskalovski, 2004:56).

Са друге стране, како истиче Ванковска, на спољном плану Македонију је сачекала „хладна добродошлица и двоструки стандарди међународне заједнице“ (Vankovska, 2013:92), јер иако је Европска заједница у својим препорукама истакла да Македонија (уз Словенију) једина испуњава услове за међународно признање, ушло се у велики спор са Грчком око питања идентитета и имена државе.

У првом периоду развоја вишепартизма у републикама СФРЈ приметан је исти тренд раста потребе за скидањем монопола комунистичке партије тј. републичких огранака партије која је имала све полуге власти и моћи. Наведена потреба се на различите начине манифестовала и долазила од стране самих партијских кадрова, али и из других друштвених кругова који нису били активно укључени у вршење власти, него су били друштвено актуелни као организације и појединци дисидентског карактера. Степен те активности одређивао је и природу промена, да ли су оне дубинске и стварне или су само појавне како би се постојећи кадрови „преобукли“ у нове идеолошке матрице које су одговорале свеопштој нарастајућој промени у светским оквирима и слому комунизма. Оно што Спасојевић закључује за партије у целој Источној Европи, а важи и за бившу Југославију, је да су „настале у току само неколико недеља или месеци...на неадекватном социјалном тлу – у друштву смањених класних разлика и у друштву без искуства и праксе у организовању и заступању сопствених интереса.“ (Spasojević, 2009:159). Без искуства и са великим очекивањима ушло се у процесе демократизације, што је свакако имало утицаја на даљи ток догађаја.

Само „отварање“ према плурализму кренуло је нешто раније него што је то било легализовано, али са доношењем закона и та препрека је скинута, па се кренуло у широко организовање и максимизирање политичке плурализације као свеопштег тренда. Такав вид плурализације ипак је изнедрио нове важне актере које су у овим првим годинама дали значајан допринос реформама, али се показали и као носиоци

конфликта на нивоу република и федерације у целини. Савези комуниста, као и друге организације из претходног периода, снашле су се у новим околностима и успеле да одговоре на промене, па су одиграли запажену улогу у креирању нових политика и првим вишепартијским изборима који су одржани по републикама. Непостојање избора на нивоу целе федерације говорило је о „превазиђености“ Југославије и давало снагу републичким политичким актерима да буду креатори нових токова у односима унутар и између република.

Пресудан фактор у првим изборима било је питање ресурса и моћи којима је располагао Савез комуниста, као и генералан однос републике према федерацији. У републикама где је друштвена атмосфера била наклоњена заједништву и југословенству победу је однео реформисани СК (Србија и Црна Гора). У другим републикама где је расла атмосфера накољена аутономији, независности и антијугословенству, победе су однеле политичке партије које су биле за независност (Словенија, Хрватска, Македонија), с тим што је у Хрватској победа била на страни нове политичке опције (ХДЗ), а у Македонији и Словенији у којима је значајан део старе структуре СК није био претерано заузет за Југославију, чак је и тежио независности, са новим актерима је успео да оствари тај циљ. Босна и Херцеговина је оправдала име „Југославије у малом“, па је раст етничке и верске дистанце показао све мањкавости вишедеценијског рада на „братству и јединству“. У БиХ су етничке партије које су тежиле ка интересима свог народа убедљиво поразиле старе структуре. У таквим околностима није било спаса за СФРЈ, а да је нема ни у редефинисаним односима најбољи показатељ био је Савез реформских снага Југославије (СРСЈ) чији су кадрови у годинама пре избора представљали нову снагу Југославије и нужне реформе. Изгледа да реформе нису биле довољне, тежња ка самосталности република била је најважнији фактор у распаду СФРЈ, а главни актери тог процеса биле су политичке партије настале у новим околностима. Трајни дефицит по демократију и препрека демократизацији били су конфликти који су настали у том периоду, а степен конфликта зависио је од политичких партија и њихових лидера, уз друге утицаје споља.

3.3. Настанак и развој партијских система у земљама бивше СФРЈ – утицај институционалних и социјал-структурних фактора

Увођење вишепартизма и први избори резултирали су и првим елементима партијских система, а након осамостаљивања република и доношења устава и основних принципа организације власти заокружен је процес у којем се може анализирати облик партијске конкуренције и карактеристике партијског система. У складу са теоријским оквиром утицаја на партијски систем анализираћу институционалне и социјал-структурне факторе.

3.3.1. Институционални фактори утицаја на партијске системе земаља бивше СФРЈ

Почевши са основном нормом, све земље бивше СФРЈ имају политичко удруживање и организовање као уставну категорију. У првом периоду *устава* који важе и данас (уз низ измена и допуна) донеле су Хрватска (1990), Словенија (1991), Македонија (1991), Босна и Херцеговина (1995), док су Србија (1990) и Црна Гора (1992) прве уставе промениле након изгласане независности Црне Горе 2006. године, па је Србија (2006) донела свој устав, а Црна Гора годину дана касније (2007).

Када је реч о *територијалној организацији*, она подразумева базично питање да ли је унитарно или федерално уређење, који су степени децентрализације и како се то одражава на партије. Основна претпоставка је да „федерализам мултипликује арене у којима се партије такмиче, утиче на природу конкуренције, на начин доношења одлука...“ (Orlović, 2015:142). Овде треба додати да територијална организација власти утиче и на организацију партије у виду нивоа (покрајински, регионални, општински и сл.) и снаге тих нивоа. Земље које су предмет анализе имају различите територијалне организације. У том погледу Словенија, Македонија и Црна Гора се не разликују значајно јер имају један ниво локалне самоуправе – општине (Ustav Slovenije, 1991:čl.139; Устав Македоније, 1991: čl.116; Ustav Crne Gore, 2007:čl.114).¹⁰ Хрватска има два нивоа територијалне организације, на првом

¹⁰ Словенија и Македонија деле се и на регије које су статистичког карактера и немају специфичне надлежности.

нивоу су општине и градови, а на другом (регионалном) су жупаније (Ustav Hrvatske, 1990:čl.133). Оваква територијална подела утиче првенствено на то да постоје и избори за представничка тела у жупанијама, па то има импликације и на организацију партија на том нивоу и партијски систем у целини.

Табела 3а: Институционални фактори утицаја на партијске систем

Држава	Вертикална орг. власти	Хоризонтална орг. власти	Председник Избор	Изборни систем	Територијална подела
Словенија	Унитарна	Парламентарни систем	Непосредан	Пропорционални Отворене листе 8 (10) изб.једин. 4%	212 општина (11 град.општина)
Хрватска	Унитарна	Парламентарни систем	Непосредан	Пропорционални Затворене листе 10(12) изб.једин. 5%	20 жупанија + Град Загреб 428 општина и 127 градова
БиХ	Федерална	Полупред. систем са трочланим Председништвом	Непосредан РС 1 члан ФБиХ 2 члана	Пропорционални Отворене листе 8(5+3) изб.једин. 3%	2 ентитета + дистрикт РС: 62 општине ФБиХ: 10 кантона, 79 општина
Србија	Унитарна	Полупред. Систем	Непосредан	Пропорционални Затворене листе 1 изб.једин. 5%	29 управних округа 145 општина + 28 градова + Град Београд
Црна Гора	Унитарна	Парламентарни систем	Непосредан	Пропорционални Затворене листе 1 изб.једин. 3%	21 општина + гл. град Подгорица + престоница Цетиње
Македонија	Унитарна	Полупред. Систем	Непосредан	Пропорционални Затворене листе 6 изб.једин. 5%	8 стат. региона 80 општина (Град Скопље са 10 општина

Србија као основне јединице локалне самоуправе такође има општине и градове, а поред тога има и две аутономне покрајине: Војводину и Косово и Метохију (Устав Србије, 2006:чл.176-182). Наравно, због специфичне ситуације на Косову и невршења ефективне власти, Србија не спроводи покрајинске изборе за АП КиМ¹¹, какве спроводи и уређује посебним актом за АП Војводину, што од партија

¹¹ Од увођења вишепартизма већинско албанско становништво бојкотује изборе које организују институције Републике Србије. Србија је организовала изборе (парламентарне, председничке,

захтева да се организују и на покрајинском нивоу. Свакако најкомплекснија територијална организације је у БиХ, где се „асиметрична конфедерација“ (Vukoje & Sitarski, 2016:31), дели на два ентитета: Републику Српску која је организована унитарно и има општине и градове, и Федерацију БиХ која има два нивоа организације: општине и градове, али и кантоне (којих има 10), а уз све те нивое, посебна јединица је и Брчко Дистрикт (Ustav BiH, 1995:čl.3, Vukoje & Sitarski, 2016:32-33). Поред Устава БиХ (као Анекса Дејтонског споразума) даљу територијалну организацију дефинишу Устав Републике Српске, Устав Федерације БиХ и Статут Брчко Дистрикта. Специфична територијална подела уз етничку поделу намеће партијама кључне аспекте за организацију рада на терену и нужност прилагођавања оваквој вишестепеној подели. Све карактеристике територијалне организације држава анализираћемо кроз организацију и рад појединачних политичких партија.

Важна карактеристика која има утицаја на природу партијске конкуренције и облика система власти тј. „структура егzekутиве“ (Orlović, 2015:142) – парламентарни, полупредседнички, председнички - који се кључно огледају у начину избора, нивоу овлашћења и међусобном релацијом. Иако постоји низ дилема око дефинисања ових система, па и широке лепезе унутар ове три групе, у овом раду прихватамо основну поделу и полупредседничке системе карактеришемо са тиме да је председник биран непосредно и да има виши ниво извршних овлашћења у двојној власти са премијером (владом), референцирајући се најшире могуће на ауторе попут Сарторија, Дивержеа, Лајпхарта итд. (Duverger, 1980; Sartori, 2003; Lajphart, 2003 итд.). За овај део рада важна је импликација такве структуре на партијски систем тј. природа система власти.

Првенствено се мора истаћи да све земље бивше СФРЈ имају непосредан избор председника државе, али се та позиција разликује у степену овлашћења и

локалне) све до 2012. године (до потписивања Бриселског споразума) али су на тим изборима учествовали само српски гласачи на делу територије. Први послератни избори за Скупштину Косова (након 1999. године) организовани су на основу низа споразума и декларација 17.11.2001. године где је учествовала и српска листа „Повратак“ (видети: Orlović, 2002:302). Од тада организовани су избори 2004. и 2007, а након проглашења независности 2010, 2014 итд.

имала је различите фазе развоја. У том погледу Словенија је најближа парламентарном систему власти. Оно што истиче Бобан у својој анализи словеначког система власти је „да је према свим нормативним и емпиријским особинама режим парламентарни“ (Boban, 2007:173), те да је опсег овлашћења председника знатно ужи у односу на премијера и кабинет. У парламентарне системе свакако можемо сврстати и Црну Гору. Позиција председника по уставу из 2007. године је остала као и раније, а досадашња пракса је показала да у два важна овлашћења о командовању војним снагама и давању мандата за састав владе, председник није имао никакве значајније активности које би показале његову политичку моћ (Darmanović, 2016:36). Како истиче Дармановић чак је и функција слабог председника ослабљена у домену командовања тиме што председник само на основу одлуке другог тела може да делује (Darmanović, 2016:36). Оно што ипак треба истаћи је да је у досадашњој пракси значајан период председник био и шеф владајуће партије, и Булатовић (1990-1997) и Ђукановић (1997-2002) (Darmanović, 2016:37), што је ипак оставило простора да овај инокосни орган има значајног утицаја на политичке процесе. Како Орловић истиче „Када су председници републике били истовремено и председници партије, они су били јаки председници“ (Orlović, 2017: 11). Оваква ситуација није само у Црној Гори него су примери тога и друге земље у региону, а пре свих Србија (Милошевић, Вучић) и Хрватска (Туђман). Обрнута ситуација, да председник републике није председник владајуће партије, често може значити и његову мању моћ.

У овом домену посебно специфична је БиХ, с обзиром да је трочлано Председништво бирано непосредно и на основу конститутивности народа, а да својеврсну извршну власт врши Савет министара који бира парламент и да постоје елементи семипрезиденцијализма. Наиме, како Бановић дефинише „*sui generis* природа политичког система Босне и Херцеговине, који има карактеристике федерално, семи-парламентарног, семи-председничког система, такође подразумева специфичну корелацију и структуру државних институција законодавне, извршне и судске власти“ (Banović, 2015:269). Овакав облик својеврсног меког полупрезиденцијализма огледа се у томе да Председништво БиХ може разрешити Дом народа, који је биран посредно кроз скупштине РС и ФБиХ, али не и

Заступнички дом Парламентарне скупштине који је биран непосредно кроз устаљен изборни систем (Saračević, 2012:59; Vanović, 2015:271). Тиме се може блокирати законодавни поступак, с обзиром да усвајање закона нужно пролази кроз оба дома.

Када је реч о македонској структури власти може се истаћи јака позиција председника државе који има право вета на закон тј. према слову Устава „председник може одлучити да не потпише указ о закону“ (Устав Македоније, чл.75), у истом члану се ипак наводи да је „председник Републике дужан да потпише указ, по Уставу, ако је за закон гласала двотрећинска већина од укупног броја посланика“ (Устав Македоније, чл.75). Оно што председника Македоније чини делом дуалне извршне власти и онемогућава президенцијализацију је његова искљученост из процеса распуштања парламента (Krowel, 2003:346) и смешта га међу полупредседничке системе.

Полупрезиденцијализам је карактеристика и Србије и Хрватске (до 2000-тих). Хрватска је у свом првом периоду успостављања државности предност дала полупрезиденцијализму и то из три разлога: „прво, политичке концепције управљања државом Фрање Туђмана...друго, непостојања демократске традиције...треће, оцене уставотвораца како будућност доноси такве проблеме и опасности које захтевају централизацију политичког одлучивања“ (Smerdel, 2009:103). Са одласком Туђмана и уставним променама из 2001. године Хрватска је прешла на парламентарни систем јер је значајно умањила овлашћења председника, али је задржала његов непосредни избор. Смердел дели полупрезиденцијализам у Хрватској на „империјално (ратно) председништво (1990-1995); изборна монархија (1995-1999)“ (Smerdel, 2009:104), алудирајући на статус Туђмана у друштву и политичком животу. За разлику од овог периода, касније односе можемо карактерисати у класичном парламентарном систему. Оно што је ипак приметно, председник Хрватске упркос променама има одређени систем моћи и утицаја на политику владе и државе, што се пре свега објашњава непосредним избором и питањем да ли је председник из исте партије као и премијер или је у питању кохабитација.

Србија, за разлику од Хрватске, није значајније мењала своје односе власти. Полупрезиденцијализам као карактеристика система власти је у Србији од 1990.

године и доношења Устава. Ипак, новим Уставом, након распада СЦГ 2006. године, Србија функцију председника „у основи дефинише на исти, али редукованији начин“ (Orlović, 2008:119), где су му овлашћења редефинисана, али остаје му „реактивна моћ“ (Orlović, 2008:119) у законодавном процесу. Оно што је очигледно у српском полупрезиденцијализму је да се клатно моћи итекако креће у складу са тиме да ли је председник Републике из владајуће партије и да ли је лидер те партије. Кохабитација се у Србији показала као јако нестабилно тло, а моћ председника излази на видело највише када је он и лидер владајуће партије (Милошевић 1990-1997, Тадић 2008-2012, Вучић 2017-). У Орловићевој анализи фаза полупрезиденцијализма у Србији најбоље се огледа природа оваквог система власти и његови ефекти по политичке односе у земљи (Orlović, 2008:115-121). Треба додати да се председници Србије деле на јаке и слабе и да таква подела настаје услед његове политичке снаге као продукта позиције у владајућој партији – да ли је лидер или не (видети: Orlović, 2017: 11).

Важно је додати и *структуру парламената* који су једнодоми у Србији, Црној Гори, Македонији и Хрватској, док су дводоми у БиХ и Словенији. Хрватски парламент је до реформи 2001. године имао два дома, али је Жупанијски укинут, па је остао само Хрватски сабор (Smerdel, 2009:103). Двodomност у БиХ и Словенији се само делимично заснива на представљању локалних или регионалних интереса и бирају се на посредним изборима, јер БиХ у Парламентарној скупштини има Заступнички дом и Дом народа (по 5 из сваког од народа), који суштински представља опет конститутивне народе (Vrcić, 2006:13-15), док је словеначки парламент организован кроз Државни Збор и кроз Државни савет који се састоји од „интересне групе послодаваца (4 члана), интересне групе запослених (4), интересне групе фармера, занатлија и независних професија (4), интересне групе непривредних активности (6), интересна група локалних интереса (22)“ (Устав Словеније, чл. 96).

Уз структуру власти, законодавство које регулише оснивање, рад и финансирање партија је један од кључних фактора институционалног утицаја на партијски систем. Када је реч о политичком организовању у политичку партију оно је једноставно и без високих услова јер је, према законима, за оснивање партија потребно у Словенији 200, Хрватској 100, Црној Гори 200 и Македонији 500 потписа

грађана¹². Како истиче Капицић, Босна и Херцеговина нема јединствен закон за оснивање политичких партија, па се у ФБиХ користи стари (1991), закон из СР БиХ, који захтева само 50, док се у РС користи закон (1996) по којем је нужно 500, а у Дистрикту Брчко (2002) 300 потписа, уз ниске таксе (Kapidžić, 2015:38). Србија је најдрастичнија у одредбама закона, с обзиром да по закону из 2009. године потребно је 10000 потписа (за мањине 1000) тј. оверених изјава (Закон о политичким странкама, 2009:чл.8;чл.9) уз таксе које превазилазе разумну цифру за почетак и оснивање партије¹³. Увођење ових одредби закона у Србији био је покушај да се смањи број регистрованих партија, јер се према ранијем закону политичка партија могла основати са 100 потписа (Закон о политичким организацијама СРС37/90, чл.5).

Остале одредбе закона су претежно сличне и устаљене за демократске земље, али посебну пажњу привлачи регулација финансирања рада и кампања политичких партија. Пораст корупције, тајних фондова и нетранспарентног пословања су попримили ендемске карактеристике у новим демократијама и у земљама бивше СФРЈ. Овај домен постао је проблем највишег ранга у демократизацији друштава и партијској конкуренцији. Уређујући ову област у раду политичких партија законодавци у свим земљама одлучили су се за двоструко финансирање: јавно и приватно.

Словенија је у једном закону уредила и рад и финансирање политичких партија и одлучила да издваја 0.017% буџета где право на средства имају све партије које су оствариле 1% (1.2% коалиција 2 партије, 1.5% коалиција 3 и више партија) подршке и имале у $\frac{3}{4}$ изборних јединица кандидате, а средства се расподељују 10% свима и 90% према успех на изборима (Zakon o političnih strankah, 1994:чл.22-23.), док су из приватних извора могуће донације до 10 просечних месечних плата на годишњем нивоу за правна и физичка лица (Zakon o političnih strankah, 1994:чл. 22).

¹² Извору су закони: Словенија - Zakon o političnih strankah, 4.člen (Ur.l. RS, št. 62/94), Хрватска – Zakon o političkim strankama, član 6. (NN 76/93, 111/96, 164/98, 36/01, 28/06), Црна Гора – Zakon o političkim partijama, član 7. (Sl.list Crne Gore 01 – 452/2), Македонија – Закон за политичките партии, член 11. (Сл. весник на Р.Македонија, 76/LX).

¹³ Према Закону о политичким странкама (Сл. гласник 36/2009, 61/2015) потребно је да сваки потпис грађанина (укупно 10000) буде оверено уз плаћену таксу што по курсу (2016) кошта више од 30 000 евра за оснивање партије

У Хрватској се, према закону, за финансирање рада партија издваја 0.075% буџета који се дели једнако према броју заступника (Zakon o finansiranju političkih partija i izborne promidžbe, 2011:чл.5), с тим што постоји и додатна средства од 10% по заступнику мање заступљеног пола (чл.6), док су приватни извори финансирања ограничени на 110 хиљада куна за физичка, 200 хиљада за правна лица (чл.11).

Босна и Херцеговина, која за овај домен има усвојен закон на нивоу државе, из буџета издваја 0.2% од којих се 30% расподељује свима са освојеним мандатима, 60% према успеху, а 10% у складу са бројем изабраних из мање заступљеног пола (Закон о финансирању политичких странака, 2016:чл.7), док из приватних извора лимите стављају на 10 хиљада КМ за физичка и 50 хиљада за правна лица, с тим што чланови партија могу да издвоје до 15 хиљада КМ (чл.6).

Србија је имала низ решења и промена закона о финансирању партија, али је законом из 2011. године, према члану 16, одређено да се издваја 0.105% буџета и да се расподељује тако „што се број гласова до 5% важећих гласова свих бирача који су гласали множи са коефицијентом 1.5, а број гласова преко 5% важећих гласова свих бирача који су гласали множи са коефицијентом 1“ (Закон о финансирању политичких активности, 2011:чл.17), док се из приватних извора дозвољава да се донира одређеној партији до 20 просечних плата за физичка лица и до 200 за правна лица (чл.10).

Црна Гора према закону дозвољава издвајање за политичке партије из буџета у распону 0.5% и то 20% свима који су у парламенту, а 80% према успеху (броју посланика) (Zakon o finansiranju političkih subjekata i izbornih aktivnosti, 2014:чл.11), док партије које нису у парламенту могу да прикупљају средства из приватних извора која су ограничена на 10% од укупних средстава које држава издваја за партије (чл.12), а по истом члану лимити за донације физичких лица су на 2 хиљаде евра годишње, а правних на 10 хиљада (чл.12).

Према закону из 2004. године Македонија је одредила да се за политичке партије издваја 0.06% буџета за све партије које остваре 1% на изборима и то тако што се 30% дели свима који испуњавају услов, а 70% према броју изабраних посланика (Закон за финансирање на политиките партии, 2004:чл.9-10.), док су

приватна средства ограничена на 100 просечних плата за физичка и 200 за правна лица, на годишњем нивоу (чл.16). Издвајања за политичке партије могу значајно да утичу на партијску конкуренцију, посебно на њену затвореност и ексклузивност уколико партије у настајању немају могућности да се приближе у ресурсима партијама које већ делују. С друге стране, законска регулација и контрола финансија очигледно не успевају да испрате све токове новца у партијској политици, пре свега када је реч о приватним изворима.

Најважнији институционални фактор је *изборни закон* тј. правила изборног процеса и изборни систем који има директне импликације по партијски систем. Већ на првим изборима (1990) изборни системи су имали велике ефекте на партијску конкуренцију и снагу политичких актера. Треба истаћи да су у оквирима СФРЈ републике имале више домова парламента, али у овој анализи су укључени само они који су касније прерасли у парламенте који се бирају непосредно (нпр. Друштвено-политички збор у Словенији које је касније постао Државни збор) и да говоримо о изборним моделима који су коришћени за тај ниво.

Двоклучни већински системи са једномандатним изборним јединицама употребљен је на иницијалним парламентарним изборима у Србији (250 и.ј.), Хрватској (80 и.ј.) и Македонији (120 и.ј.) (Табела 3б). У Словенији, БиХ и Црној Гори су избори спроведени по пропорционалном изборном систему са вишемандатним изборним јединицама.¹⁴ Своје потпуне ефекте већински систем показао је у Србији и Хрватској, јер су партије које су освојиле највећи број и проценат гласова у претварању у мандате добиле знатно већи удео посланика – СПС је добио 46,09% гласова и 77,6% (194/250) мандата (Табела 3.7), док је ХДЗ добио 41,9% гласова и 68,75% (55/80) мандата (Табела 3.3). У Македонији је због политичке климе према СФРЈ у којој је био укључен и руководећи кадар СКМ дошло до поделе гласачког тела између ВМРО-ДПМНЕ и СКМ-ПДП, а значајно је истаћи чињеницу да је ВМРО-ДПМНЕ у само две недеље између изборних кругова скочио у подршку са 14,3% на 29,9%, што је обрачунато у мандате било 31,66% (Табела 3.11). Већински

¹⁴ Словенија и БиХ су користиле различите изборне систем за друге домове парламента, али за наведене су коришћени пропорционални.

систем је донео стабилност овим партијама као своју најважнију карактеристику, а уједно дао и простор за даље политичке одлуке које ће бити лако спроводиве кроз парламенте.

Табела 3б: Изборни системи земаља бивше СФРЈ

Изб.	Словенија	Хрватска	БиХ	Србија	Црна Гора	Македонија
1990 *	Пропорц. Отворене листе 14(16) и.ј. – 2 мањине Хер/ Д'Онт 2.5%	Двокружни већински 80 и.ј.	Пропорц. Затворене листе 7 и.ј. Д'онт	Двокружни већински 250 и.ј.	Пропорц. Затворене листе 20 и.ј. Д'Онт 4%	Двокружни већински 120 и.ј.
1992 .	Пропорц. Отворене листе 8(10) и.ј. – 2 мањине Хер/ Д'Онт 2.5%	Мешовити 60 већински и.ј., 60 пропор.–затв. листе–4 мањине Д'Онт 3%		Пропорц. Затворене листе 9 и.ј. Д'Онт 5%	*1 и.ј.	
1995 .		*3 места српска мањина, 12 дијаспора 80 пропор. Из.праг 5,8,11%				
1996 .			Пропорц. 2 и.ј. (РС 14 и ФБиХ 28 мандата) Хер/Д'Онт 0%		*14 и.ј.	
1997 .				*29 и.ј.		
1998 .					*1 и.ј. Изб.праг 3%	Мешовити – 85 већински 1- мандатне и.ј., 35 пропор. Д'онт 5%
2000 .	Пропорц. Отворене листе Друп 4%	Пропорц. Затворене листе 10(12) и.ј. Д'Онт 5%		Пропорц. Затворене листе 1 и.ј. Д'Онт 5%		
2002 .			Пропорц. Отворене листе 8 (5+3) и.ј.+ компензација Сент-Лаги 3%			Пропорц. 6 и.ј. Д'Онт Из.праг 5%
2006 .	Пропорц. Отворене листе Друп/Д'Онт 4%					
		Измене 03, 10/11. за мањине		Измене за мањине	Измене за мањине /12	Измене за дијаспору /11

*1990. у БиХ и Словенији су коришћени различити изборни модели за различите домове парламента, али за Веће грађана БиХ (касније Парламентарна скупштина БиХ) и Друштвено-политички збор Словеније (касније Државни збор).

Словенија, Црна Гора и БиХ су избором пропорционалног изборног система добиле сразмернију представљеност различитих интереса грађана. Тај принцип је свакако био потребан хетерогеној структури БиХ, што је и довело до апсолутне

победи и представљања три партије које су настале на етничкој подели, док све друге партије (пројугословенске, реформске и сл.) једва оствариле део мандата. Како истиче Малешевић „само захваљујући пропорционалном изборном моделу код избора посланика у Вијеће грађана ових осам партија је уопште могло ући у парламент“ (Malešević, 1991:323). Када је реч о сразмерности свакако се може истаћи податак да је индекс пропорционалности у Црној Гори износио 92,1, док је рецимо у Србији био 73,6 (Goati, 2013:28), што извесно показује утицај изборног модела.

Уз опште познату чињеницу о утицају изборног система на фрагментацију партијског система (Orlović, 2015b:89), оваква тенденција је очигледна јер земље са пропорционалним изборним системом бележе више индексе фракционализације (Словенија 8.21, БиХ 4.42, Црна Гора 2.08), док земље са већинским двокружним системом имају ниже индексе (Хрватска 1.82, Србија 1,63)¹⁵. Једини изузетак овде је Македонија (4.68) којој је већински систем и касније промене нису допринеле променама у овом домену, што пре свега има узроке у јасној територијалној подељености две етничке групе. Ипак, највеће успехе су оствариле партије које су водиле „националне политике“, а њихове успехе су елементи изборног система успели да ојачају (у случају већинског изборног система) или ублаже (у случају пропорционалног изборног система). Оно што је било очигледно, два лидера Милошевић и Туђман су институционално учврстили своју власт.

После распада СФРЈ само Македонија није променила изборни систем на првим следећим изборима, а малу промену имале су Словенија и Црна Гора (у броју изборних јединица), док су Србија и Хрватска у потпуности промениле изборне системе (Табела 3б). У овом делу говоримо о реформама изборних система према годинама када су ти системи тј. изборна правила употребљена први пут на изборима, с обзиром да су реформе и промене ишле у међуизборном периоду.

СПС је у Србији за тзв. округлим столовима направила договор са опозицијом око пропорционалног изборног система са 9 изборних јединица, уз значајне елементе посредности пре свега у домену расподеле мандата кандидатима са

¹⁵ Индекси фракционализације за све земље и изборне циклусе показани су у табелама код студија случаја.

листа (видети Goati, 2013:35). Правило које је било велики недостатак је да је подносилац листе био обавезан да само првој трећини са листе додели мандате, а да остале мандате дели својеволјно без обзира на позицију на листи, због чега га Гоати карактерише као „посредан пропорционални изборни систем“ (Goati, 2013:35). За разлику од СПС, ХДЗ је као владајућа партија променио изборни систем у мешовити, тако да се $\frac{1}{2}$ Сабора бира већински, а $\frac{1}{2}$ пропорционално (Табела 3б).

Македонија је своје прве изборе по осамостаљивању имала тек 1994. године по истом изборном моделу, али је низ нерегуларности и бојкот другог круга од стране ВМРО-ДПМНЕ показао потребу за реформом изборног закона, која је уследила за изборе 1998. године када је уведен мешовити изборни систем (85 мандата већински, 35 пропорционално) (Berisha, 2016:7).

Најдуже се на изборе чекало у БиХ, због ратне ситуације и Дејтонског мира, тек 1996. године одржани су први послератни избори. У нестабилној ситуацији надгледаног мира међународни актери (Мисија ОЕБС) формирали су Привремену изборну комисију и изборне органе који ће спроводити изборни процес у БиХ (Kasapović, 1997:118, Manning, 2004:69). Изборни модел који је примењен био је пропорционални тако да је једна изборна јединица Република Српска са 14 мандата, а друга Федерација БиХ са 28 мандата за БиХ парламент (Табела 3б). Оваква ситуација потрајала је у БиХ све до 2002. године (избори 1998, 2000) и претходног доношења изборног закона, када је БиХ у овом сегменту ушла у редовно стање ствари. У нормама и принципима које прописује Изборни закон БиХ, иако то не пише али је тако уређено, користи се Сент-Лагијева квота за расподелу мандата. Остало је као и раније по броју мандата, па се у ФБиХ бира 28 посланика у 5 изборних јединица, а 14 посланика у Републици Српској у 3 изборне јединице (Izborni zakon BiH, 2001). Проблеми изборног законодавства у БиХ и тежње за реформама су константне од различитих домаћих и међународних актера, а посебно због „дисквалификације и неутрализације“ (Sahadžić, 2009:76) других грађана који нису из три конститутивна народа.

Од увођења пропорционалног изборног система 1992. године Србија није мењала изборни систем, сем у домену изборних јединица јер је у првом циклусу било

9, па је 1997. уведено 29 изборних јединица, да би се 2000. године усталила 1 изборна јединица са изборним прагом од 5% који важи све време (Табела 3б). Повећање броја изборних јединица (са 9 на 29) нужно је ишло на штету опозиције, па је дошло до бојкота избора значајног дела опозиције (уз све друге проблеме) и до значајне делегитимизације парламента (видети Goati, 2013:66-67). После велике кризе и слома режима дошло је и до промена и увођења 1 изборне јединице на националном нивоу, иако је такво решење деловало оптимално у Србији су се отворила многа питања изборних реформи која трају годинама. Између осталог, појавио се проблем представљања националних мањина, посебно после избора 2003. године када ниједна мањинска листа није ушла у парламент због цензуса 5%, па се након тих избора укида такав праг за мањине и уводи природни праг (Orlović, 2008:316).

Хрватска је после већинског (1990) и мешовитог (1992) увела пропорционални изборни систем 2000. године за избор Сабора, са изборним прагом 5%, Д'Онтовом формулом за обрачун мандата у 10 територијалних изборних јединица и још 2 (једна за мањине, друга за дијаспору) уз касније повремене измене за мањине (Wall, n.d.:6-7). Словенија је све време остала при пропорционалном систему, само је мењала формуле за обрачун мандата (2000. Друпова квота, 2006. Друп/Д'Онтова квота) (Hardman, n.d.:2), као и Црна Гора која је мењала само број изборних јединица (1992-1, 1996-14, 1998-1 изборна јединица и смањен праг са 4% на 3%) (Табела 3б). Уз ове промене, Црна Гора је олакшала могућност мањинама да уђу у парламент смањењем цензуса на 0.35% за хрватску мањину и 0.7% за остале мањине (видети: Dedović & Vučković, 2016:91).

Када се подвуче црта, очигледно је да од почетне потребе за стабилним владама и комбинације различитих изборних система, отворио простор за пропорционалне изборне систем у различитим варијантама и потреба за сразмерном репрезентативношћу у свим бившим републикама. Иако се може говорити о различитим степенима демократизације, изборни процеси у свим државама спроводе се редовно и по прописаним нормама. Изборни систем је од увођења имао своје импликације на партије и партијске системе, а у иницијалном изборном циклусу већ су биле видљиве последице изабраног модела. Пре свега је реч о Србији и Хрватској

у којима су већински системи изнедрили јаке партије и јаке лидере. Каснија стабилизација процеса и увођење и устаљивање пропорционалних система дао је на значају бољој представљености, али и коалиционим владама и фрагментацији. Ипак мора се приметити да су посредством изборних правила које креирају владајуће елите умањене могућности за нове актере, а на такву атмосферу утичу и други оквири који су анализирани (финасирање партија, могућност регистрације нових партија и сл.) Ипак, тема овог рада су управо они релевантни актери који чине партијски систем и представљају најважније актере политичких процеса у својим земљама.

У домену институционалних фактора може се говорити и о утицају других сегмената, какви су медијски систем или интересне групе, али ти фактори имају мањи утицај него наведене институционалне форме и биће обрађивани кроз упоредну анализу наведених партија и партијских система.

3.3.2. Утицај социјал-структурних фактора на партијске системе земаља бивше СФРЈ

Поред евидентног утицаја институција на развој и карактеристике партијских система и политичких партија, може се установити и конкретан утицај социјалних расцепа на партијске системе, који често има и пресудан утицај на линије партијске поделе. У новим демократијама и посткомунистичким земљама, какве су и земље бивше СФРЈ, специфичне природе претходног режима и контекст су основ за сваки појединачан пример. Како истиче Орловић „не долази увек и свуда до партијских подела и оснивања партија дуж линија друштвених расцепа“ (Орловић, 2015с:105), тако да ћемо у овом делу обратити пажњу само на оне расцпе који се рефлектују на партијски систем. Ипак, пре анализе кључних социјалних расцепа важно је обратити пажњу на низ социјал-структурних фактора који битно утичу на природу друштвених и политичких односа.

Из наведених карактеристика (Табела 3в) видимо да свака од студија случаја има своје специфичности које могу бити препрека или захтев у процесу изградње институција, а уједно и потенцијал за различите друштвене односе. Примера ради,

етничке, религијске и језичке разлике су у БиХ и Македонији довеле до дубоких друштвених подела, конфликта а затим и мировних решења која су имала низ механизма прилагођених овим разликама. Црна Гора са својим етничким саставом делује као потенцијално нови пример за увођење консоцијативних елемената.

Табела 3в: Етнички, религијски и језички састав земаља бивше СФРЈ

Год. пописа	Етнички састав	Религијски састав	Језички састав
Словенија 2002.	Словенци 83.1% Срби 2% Хрвати 1.8% Остали/недекларисани 10.3%	Католици 57.8% Муслимани 2.4% Правослаци 2.3% Атеисти 10.1% Остали/непознато 26.5%	словеначки 87.7% српско-хрватски 8% мађарски 0.4%
Хрватска 2011.	Хрвати 90.42% Срби 4.36% Остали (Бошњаци, Италијани итд.) 4%	Католици 86.3% Православци 4.4% Муслимани 1.2%	хрватски 95.6% српски 1.2% остали 3%
БиХ 2013.(1991.)	Бошњаци 50.1% (43.47%) Срби 30.8% (31.21%) Хрвати 15.4% (17.38%)*	Муслимани 50.7% Православци 30.7% Католици 15.2%	бошњачки 52.9% српски 30.8% хрватски 14.5%
Србија 2011.	Срби 83.3% Мађари 3.53% Роми 2.05% Бошњаци 2.02%	Православци 84.59% Католици 4.97% Муслимани 3.1%	српски 88% мађарски 3.4% бошњачки 1.9%
Црна Гора 2011.	Црногорци 44.98% Срби 28.73% Бошњаци 8.65% Албанци 4.91% Муслимани 3.31%	Православци 72.07% Муслимани 19.11% Католици 3.44%	српски 42.88% црногорски 36.97% босански 5.33% бошњачки 0.59% албански 5.27%
Македонија 2002.	Македонци 64.2% Албанци 25.2% Турци 3.9% Роми 2.7% Срби 1.8%	Православци 61.6% Муслимани 36.6% Католици 0.4%	македонски 66.49% албански 25.12% турски 3.55% ромски 1.9% српски 1.2%

Извор података: Statistični urad RS – 2002. <https://www.stat.si/statweb/>; Državni zavod za statistiku RH – popis iz 2011. <https://www.dzs.hr/>; Agencija za statistiku BiH – 2013. http://www.bhas.ba/obavjestenja/Preliminarni_sr.pdf; Завод за статистику РС – попис 2011. <http://www.stat.gov.rs/>; Управа за статистику СГ – 2011. <https://www.monstat.org/cg/>; Државен завод за статистика МК – 2002. <http://www.stat.gov.mk/>.

*Попис у БиХ из 2013. године није признат од стране Републике Српске због неслагања око стандарда уписа становништва које не борави дужи период у земљи. У загради је последњи званичан попис из 1991. године с разликом у имену изјашњавања Бошњаци (2013) – Муслимани (1991).

**Попис у Србији из 2011. године није рађен на простору АП Косово и Метохија и уз бојкот од стране великог дела Албанаца у Србији.

Друге земље са високим уделом једног народа (Хрватска, Словенија, Србија) само су морале да изнађу механизме за представљање мањина. На ову групу фактора надовезују се и друга група која може битно утицати на капацитет за развој демократских институција, а пре свега се ради о чланству у различитим савезима и основним друштвеним односима. Конфликти и рат велика су препрека изградњи

институција, као и непостојање консензуса око кључних питања каква су за ове студије случаја чланство у ЕУ и НАТО.

Табела 3г: Социјал-структурни фактори утицаја земаља бивше СФРЈ

Фактори	Чланство у ЕУ	Чланство у НАТО	Конфликт – рат на територији	Друштво
Словенија	Да	Да	Да/краткотрајни	Хомогено
Хрватска	Да	Да	Да/дуготрајни	Хомогено
БиХ	Не	Не	Да/дуготрајни	Хетерогено
Србија	Не	Не	Да/дуготрајни	Хомогено
Црна Гора	Не	Да (од 2018.)	Не	Хетерогено
Македонија	Не	Не	Да/дуготрајни	Хетерогено

Од наведених фактора продукују се доминантни фактори утицаја који пресудно утичу на различите линије друштвених подела. Цео период постојања СФРЈ, касније њен распад и настанак нових суверених држава праћен је тим дубоким и тешко променљивим односима. Иако је СФРЈ функционисала на нивоу једне идеологије и једне партије, друштвени процеси нису пратили замишљени идеолошки и политички монизам, тако да је друштво у СФРЈ било подељено по низ критеријума. Како истиче Орловић „бивша СФРЈ је пример успеха и неуспеха консоцијативне идеје“ (Orlović, 2015d:33). Поједине републике су остале дубоко подељена друшта и након распада а неке су експлицитни пример овог модела (БиХ, Македонија) (Orlović, 2015d:35) .

Са нарастајућим проблемима и потребама крајем 80-их година 20. века креће да се развија процес плурализације у многим пољима, а као кључне поделе настале су однос према постојећој идеологији тј. комунизам vs. антикомунизам, а затим и пројугословенски (федералисти) vs. антијугословенски (индинпендисти). Орловић, позивајући се на Маркуса, истиче расцеп режим – антирежим који је карактеристика првих година увођења или обнове вишепартијског система (Orlović, 2015:114), а управо тај однос дао је простор за раст нових покрета и партија. На овај расцеп указивали су и други аутори (Кичелт, фон Бајме) и његова снага имала је значаја и пре самог отварања ка вишепартизму (видети Орловић, 2015с:109), али са протоком времена и новим темама почели су да губе значај. У међупростору тих подела налазиле су се и реформске снаге, које су за промене система али и очување

заједничке државе. Ипак суштински важан закључак изводи Кичелт који примећује да због промена система партије наследнице комунистичке партије остају лево економски оријентисане, али добијају карактеристике традиционализма, тежње ауторитарности и национализма, док друга страна (нова и реформска) постаје културно и економски либерална, па се антикомунистичке партије образују као десница (Kitchelt, 1994 према Dolenc, 2012:81). Сукоб на ниво центар-периферија огледао се у томе што су „Београд, а самим тим и Србија доживљавани као центар, док су републичке елите представљале периферију“ (Орловић, 2015с:107).

Први избори само су били катализатор ових подела, а у њима се јавља и подела по етницитету (националности). Из ових расцепа настала су и два кључна узрока сукоба на простору СФРЈ. Говорећи о две детерминанте сукоба Накарада истиче да се „једна детерминанта односи на национални идентитет народа, а друга на организацију државе на овим просторима“ (Nakarada, 2016:66). Ове детерминанте прво су усмериле поделе на партијској сцени при увођењу вишепартизма, а затим и политике првих влада. Однос према федерацији одредио је сва даља питања и довео до распада СФРЈ. Према Закошековом моделу тај расцеп је везан у основи за центар-периферију и као такав може се тумачити „као територијално-културни расцеп (заступници различитих интереса око унутрашње организације државе)“ (Zakošek & Čular, 2003:7). Да су ово трајне категорије говори и честа појава истих питања у новијим политичким односима независних земаља.

Јака антијуословенска и антикомунистичка струја је усмерила Словенију, а та основна подела је и данас део партијског система. Кључна линија расцепа у 1990-им у Словенији била је на релацији „комунизам – антикомунизам“ (Fink-Hafner, 2006:364). Првој линији припадају комунистички сукцесори (ЗКС - СДП), а другој коалиција Демос. Како сматра Максуди реч је о структурном расцепу односа према комунизму који је „*de facto* хипотека на којој Јанез Јанша добија изборе“ (Večernji list, 2018) и тај расцеп детерминише све друге (хијерархијски највиши). Финк-Хафнер након првог расцепа, у периоду 1992-2004. године увиђа „прикривену биполарност са широким коалицијама“ (Fink-Hafner, 2006:364) коју је водио

Дрновшек (ЛДС), да би након тога дошло до „изразите идеолошке промене“ (Fink-Hafner, 2006:364) и оријентације ка десном-центру Јанше (СДС).

Словеначко кретање у евроатлантским интеграцијама имало је велику подршку грађана, а сам процес није донео веће друштвене поделе које су у другим случајевима широких размера (Србија, Македонија, Црна Гора). На словеначком референдуму 2003. године за улазак у ЕУ било је 89.61% грађана који су изашли, а за НАТО 66.02% (IFES, 2003). Друге детерминанте друштвених расцепа у Словенији које су се рефлектовале биле су економске природе, с обзиром да је била нужна реформа економског система и преласка на тржишну економију (тржишна либерализација и приватизација) по осамостаљивању, као „социо-економски расцеп“ (Zakošek & Čular, 2003:7). Словенија се показала као једна од најуспешнијих примера престројавања, за шта је имала и услове и контекст (видети Pleškovič & Sachs, 1994:215-216). Оно што је делило партијску сцену био је процес приватизације друштвене имовине, где су се демократске снаге залагале за брзу приватизацију, а присталице старог режима (социјалдемократе) за постепене реформе, па је и процес усвајања закона и парламентарна дебата трајала знатно дуже (Pleškovič & Sachs, 1994:195). Социо-економски расцеп као један од доминантних у Словенији истиче и Орловић, додајући да таква врста расцепа уз етнички хомогену државу доприноси умереној волатилности и већој посвећености демократија, позивајући се на тезу Еванса и Вајтфилда (Orlović, 2011b: 61). Такав тренд расцепа по економским питањима и слабост левнице наставила се у наредним годинама, а у партијском систему настајале су партије које су покушале да одговоре на социо-економска питања и друштвене потребе, какав је Десус, чији настанак и развој се може и објаснити немогућношћу партија левнице да одговоре на потребе пензионера (Fink-Hafner & Krašovec, 2011:15). Ипак мора се истаћи ограничени утицај социо-економског расцепа јер је већина партија прихватила либералне трендове са оним што Финк-Хафнер и Крашовец описују као „консензус око социјалдемократског минимума“ (Fink-Hafner & Krašovec, 2006:97). На том таласу Јаншине тапије на антикомунизам из којег левица не може да се отргне и веома ниским поверењем у партије, долази до потребе за новим актерима који у

словеначком партијском систему постају победници за један мандат (Јанковић, Церар и сл.). Економска кризе уз корупцију и неповерење у партије и друге институције повод су за појаву нових актера који добијају велику подршку младих (Krašovec & Naughton, 2014:52).

Линије расцепа очигледније су у Хрватској и у неколико година у потпуности су успели да преовладају и да издефинишу партијске полове. На почетку вишепартизма и првих година независности „етничка и религијска идентификација формирале су доминантни расцеп“ (Dolenec, 2012:75) који је утицао на распоред снага у партијској конкуренцији. Како истиче Закошек, „територијално-културни и идеолошко-културни расцепи јасно су детерминисали образац партијске конкуренције не само због тога што су се грађани мобилисали око теме односа Хрватске и Југославије, него и због тога што су ови расцепи детерминисали став грађана о пост-социјалистичкој димензији одбацивања комунистичког режима и прихватања демократских и тржишних институција“ (Zakošek, 1991:182-184 према Zakošek & Čular, 2003:11). Наравно, овде је реч о подели на најјаче актере ХДЗ и СДП, који је морао да се прилагођава новим околностима. Иако су ово две кључне партије, према Кичелтовом моделу Доленец увиђа триполарни партијски систем развоја који се огледа у либерално тржишно оријентисаном табору, где смешта слабије партије (ХНС и сл.), либерално пост-комунистички табор (јака партија СДП), хришћанско конзервативни табор са комбинованом економском политиком (јака партија ХДЗ) (Dolenec, 2013:80).

Након тих подела деведесетих, потребе за бржим европским путем и захтевима ЕУ, као и других институција (Међународни суд у Хагу), постконфликтни период је остао у светлу идеолошко-културне поделе где истраживања расцепа најбоље показују огромну подршку изручењу оптужених у Хаг (гласачи СДП и либералног ХНС) и огромно противљење (гласачи ХДЗ и десничарског ХСП) (Babić, 2007:108). Партије су у Хрватској повезане са бирачима првенствено кроз територијално-културни расцеп уз чврсте идентитете базиране на национализму и религиозности, где се могу додати и заједничке околности формирања државе, нације и рата који успешно деле друштво у Хрватској (Dolenec, 2013:83). Како Доленец

додаје, ови расцепи умањују значај социо-економских питања и стална претња по територијални интегритет нације покрива све друге конфликте у друштву (Dolenec, 2013:83). Буђење социо-економских расцепа приметно је тек у последњих неколико година са појавом нових актера који расту на супростављању владајућој елити и антипартијским сентиментима (Мост, Живи зид), али они још не успевају да уздрмају стабилност главних актера хрватске политике у виду ХДЗ и СДП. Ипак, истраживања показују да су и даље социјалне и економске теме веома ирелевантне за изборно понашање и политичке идентитете, чак процес има и повратни утицај – чланство партија почиње да прихвата економске политике које њихова партија промовише (Henjak, 2017:350).

Босна и Херцеговина је специфичан случај у домену друштвених расцепа, с обзиром да имамо мултиетничко друштво у којем је етничка линија расцепа доминантна у политичким односима. Занимљиво је да је прво формирање партија по етничком принципу било забрањено (Lučić, 2008:109), али је убрзо промењено и први избори донели су борбу 3 етничке партије (СДА, СДС, ХДЗ) против владајућег режима.¹⁶ Рат и институционални инжењеринг након рата дали су простор за јачање такве врсте расцепа, с обзиром да је рат учинио да и оне територије које нису биле хомогене постану такве. Простор етнички чистих територија само се повећао, па се и етничка дистанца повећала. За БиХ можемо рећи да је „подијељено друштво у којему се друштвени расцјепи међусобно појачавају јер се у тој земљи етнички и конфесионални идентитети готово у потпуности поклапају“ (Pepić & Raos, 2015:106) те у структури три народа, три конфесије са скоро хомогеним територијама имамо само продубљујући ефекат расцепа. Марковић истиче да ова врста расцепа има одлучујући утицај на цео политички систем и да су ефекти ових расцепа знатно јачи на државном, него на нижим нивоима (Marković, 2016:89). Политичка динамика се у постдејтонској БиХ диктира и даље расцепом заснованим на етничком принципу који се сврстава у расцеп центар-периферија (према Липсет-Роқан моделу) (видети: Ćuković, 2013:376). Оваква улога расцепа огледа се у партијској конкуренцији с тим

¹⁶ Под слоганом „Били смо и остаћемо заједно.. у нашој БиХ, у Југославији“ ХДЗ, СДС, СДА (Инфомедија Балкан, 2018).

што се до преваге унутар једног корпуса може доћи на таласу етничког (пример СДС-СНСД), а један од ретких покушаја превазилажења граница етничких група је СДП (Santova, 2013:10). У БиХ су институције уоквирене у систем који доприноси очувању ове линије расцепа и фамозни „витални национални интерес“ (Ustav BiH, 1995:čl.4) као механизам чува стабилност такве поделе. Социо-економска ситуација у БиХ је у стању перманентне кризе, али таква врста расцепа не успева да превлада етничке поделе, уз изузетке какви су протести у БиХ фебруара 2014. године као израз социјалних проблема. Тако конзервиран систем опстаје уз стално буђење етничких тензија у изборним кампањама и по потреби хомогенизације бирачког тела.

У Србији се природа друштвених расцепа мењала, с обзиром на ситуацију да је као држава Србија прошла кроз неколико фаза од распада СФРЈ до самосталности. Расцеп који је првенствено поделио партијску сцену у Србији био је режим-антирежим, где су се сврставале партије које су чинили наследници комуниста СПС, а са друге стране формирао се низ партија које су имале различиту политичку снагу (СПО, ДС, касније ДСС итд.). Оно што никако не треба испустити из вида је Орловићево запажање да је значајан број партија имао релације и ефективну улогу у власти СПС, па и из реда антирежимских (Орловић, 2008:39-41; Орловић, 2015с:110-111). Овај расцеп је трајао и неколико година после петооктобарских промена, а почео је да се губи са подршком мањинској влади од стране СПС 2004. (Орловић, 2008:171), као и каснијим потпуним укључењем СПС-а са ДС-ом у владу. Друга важна линија расцепа је грађанско – национално, у којој Антонић и Павловић праве четири групе: „реформске-грађанистичке умерењаке и крајњаше, национално-конзервативне умерењаке и крајњаше“ (Antonić & Pavlović, 2007:259), а у постпетооктобарском периоду (2007) у први групу сврставају ЛДП, другу ДС и Г17+, трећу ДСС, четврту СРС и СПС. Ова линија подела постојала је и у ранијем периоду и поклапала се са линијом “традиционализам-модернизам“ (Славујевић, 2003:98 према Орловић, 2015с:112) и била је, према Орловићу, један од узрока одвајања ДСС-а од ДС-а (Орловић, 2015с:112), а касније и распада њихове владе. У последњих неколико година, а посебно са јачањем СНС-а, овај расцеп је почео да губи значај с обзиром да су национално-конзервативне партије почеле да се боре за цензус.

Један од расцепа који је такође доживео постепени губитак значаја је подела на добитнике и губитнике транзиције, који је у основи социо-економски расцеп (видети Орловић, 2015с:117). У Србији су се мењале кључне теме (ЕУ, НАТО, Косово и Метохија, Русија и сл.) које су креирале расцпе и чини се да је дуго постојала јака подела око питања ЕУ. Међутим са поделом у СРС, као носиоцем анти-ЕУ политике, и настанком СНС, који подржава европске интеграције, расцеп око питања чланства у ЕУ се смањивао. Овај процес довео је и до ситуације да су сазиви парламента са више од 4/5 посланика за ЕУ интеграције постали редовни. Свој антисистемски статус СПС и СРС су све више губиле (Stojiljković, 2008:297), па се и поларизација смањивала око великих тема. Орловић истиче да је СПС престао да буде антисистемска партија 2003. године са подршком мањинској влади, а да је такав статус СРС изгубио 2006. године када је подржао гласање за нови Устав (Orlović, 2011:25). Са потпуном доминацијом СНС-а и њиховом коалицијом са низом мањих партија делује да се покрива веома широк спектар тема и профила партија, тако да су и многи расцпи изгубили значај за партијску конкуренцију.

Однос партијског система и друштвених расцепа у Црној Гори такође је имао своје различите фазе. Оно што је специфичност Црне Горе је да се и сама комунистичка структура реформисала и прилагодила новонасталим околностима и тенденцијама ка вишепартизму, па су и представници опозиције укључени у представничка тела пре првих избора (Vukomanović, 2010:93), тако је расцеп стари-нови режим брзо изгубио значај. Још пре увођења вишепартизма, у току антибирокуратске револуције 1989. године, нова црногорска елита показала је наклоност према Милошевићевом режиму у Србији и на тај начин одредила позицију Црне Горе у наредном периоду (Džankić, 2013:415). Од почетка утемељен у партијској конкуренцији Црне Горе је расцеп центар-периферија или територијално-културни расцеп који се огледао у односу према Београду, Србији и „српском питању“. Тако су настала два блока партија – унитаристи и индипендисти тј. српски и црногорски блок партија (Vukomanović, 2010:94). У оваквом односу снага где је НСЦГ била просрпска, а ЛСЦГ процрногорска опција, ДПС као најачи актер био је клатно које је у првим годинама био ближи првој опцији, али су се преливања и

коначни слом у ДПС-у 1997. године окренуо на страну процрногорске и индипендистичке опције (Goati, 2013:116), а друго крило као СНП остало унионистичко. Комплетан парадокс обесмислио је екстремне опције у овом расцепу са коалицијом НСЦГ и ЛСЦГ (1996) који је позицију центра ДПС проширио и дао велики простор за потпуну превласт. Ова оса или расцеп наставио је да живи и у наредним годинама, чак и по осамостаљивању Црне Горе у свим изборним процесима. Са правом се може тврдити да је тај расцеп кључни у партијском систему Црне Горе, а у првим годинама по референдуму утицао је на пораст ДПС-а и слабљење униониста, поделе у њиховим редовима и настанак нових партија те оријентације (Milošević, 2011:35).

Црна Гора има дубоке друштвене поделе по питању језика, цркве и историјског наслеђа (династије, бјелаши и зеленаши и сл) (детаљније у Džankić, 2013:420-425). Оно што је евидентно је да у земљама попут Црне Горе, где имамо незавршен процес изградње нације и државе, етно-национални расцеп игра кључну улогу у партијској конкуренцији (Džankić, 2013:426), а расцепи друге природе (социо-економски и други) иако имамо поделу на сиромашнији север и богатији југ, не играју улогу у партијском опредељењу. Такође црногорско друштво има поделе и по питању припадности православној цркви (СПЦ-ЦПЦ) као једним отвореним процесом где власти Црне Горе виде велики проблем у СПЦ као фактору који угрожава суверенитет државе. Једна од важних подела у Црној Гори је и по питању чланства у НАТО-у и односа према Руској Федерацији, али се и ове поделе као и претходне деле на два пола са малим простором за изградњу друштвеног консензуса.

Почетак вишепартизма у Македонији имао је стандардну почетну конфузију „ко је ко?“ на политичкој сцени, али је већ са првим изборима било јасно да постоји расцеп комунизам-антикомунизам и то са носиоцима у виду СДСМ, као сукцесора комуниста, и ВМРО-ДПМНЕ, дубоко утемељене партије у националном покрету Македонаца, који је период социјалистичке републике сматрао илегалним (Dokmanović, 2011 према Panov & Taleski, 2014). Ипак у свеопштем тренду либералних вредности у посткомунистичким земљама, ове партије су покушале да заузму што шире, свеобухватне позиције (Panov & Taleski, 2014), па је идеолошки

расцеп лево – десно постао излишан, као и однос на релацији стари-нови режим. Оно што је ипак евидентно је да су бирачи ВМРО-ДПМНЕ наклоњени патриотизму, заштити националних интереса, религији и сл., док су бирачи СДСМ наклоњени секуларизму, интернационализму итд. (Hristova, 2010), тако да расцеп традиционалисти – модернисти постоји и битно утиче на партијску конкуренцију. У Македонији је због демографске структуре, па и каснијих уставних и мировних решења, етнички расцеп постао доминантан. Партијски систем се дели на македонске велике партије (ВМРО-ДПМНЕ, СДСМ) и албанске мале партије (ДУИ, ДПА), које су нужни партнери у формирању владе. Како су утврдили Панов и Талески, као и у већем делу посткомунистичких земаља, социоекономски фактори не утичу на мобилизацију гласача или партијско опредељивање (Panov & Taleski, 2014), већ то првенствено чини етничка припадност, а онда у оквиру своје етничке групе делују други расцепи који су наведени.

3.4. Еволуција партија до 2006. године

После првих вишепартијских избора и догађаја коју су условили распад СФРЈ, дошло је аутономног развоја политичких партија у оквирима нових држава, уз отварање ратних сукоба (БиХ, Хрватска, кратко и Словенија). Уследило је стварање „треће Југославије“ од стране Србије и Црне Горе, као одређене врсте асиметричне федерације назване Савезна Република Југославија, док је Македонија без већих сукоба добила своју независност. Изградња институција и демократских капацитета нових држава у тим околностима на свим примерима изгледала је као прилично велики задатак. Државе на простору бивше Југославије, како истиче Драго Зајц, доживеле су „двоструку транзицију - у независну државу и у демократски парламентарни сустав (*систем*)“ (Зајц, 1997:56). Оно што чини један од пресудних фактора за многе домене друштва су свакако политичке партије у новим демократијама, јер су оне „медијатори не само између грађана и државе, већ и између различитих група у цивилном друштву“ (Orlović, 2015:286). Пресудно важно је у утврђивању узрочно-последичних веза у транзицији и демократизацији друштва

схватити да „партије нису екскомунициране у односу на друштво и окружење у којем делују и очигледан је међуутицај партија и друштва или политичког система и државе“ (Orlović, 2002b:288). Њихова природа, снага и деловање условљени су ширим друштвеним контекстом, али су омеђене и институционалним оквиром у којем делују.

За разлику од других источноевропских држава, у Југославији је комунизам био „домаћи“ и није био чуван од стране спољног фактора (у овим случајевима СССР-а), па је наслеђе „мекшег“ комунизма и мање репресије било у том случају терет да се бивше југословенске републике ослободе тог наслеђа. У земљама где је контрола и репресија била јача (нпр. Румунија, Мађарска), демократизација је ишла са вишим интензитетом и без носталгије за прошлим режимом. То се могло приметити и у креирању нових политичких организација, као и у успостављању нових односа унутар политичког система. Прелазак из комунистичког режима на вишепартијски и демократски представља комплексан процес у којем кључну улогу играју политички субјекти. Политичке партије у бившој Југославији имају веома запажену улогу у том процесу – неке су биле успешне, неке мање успешне, а неке нису ни преживеле тај прелазак (Fink-Hafner, 2006:364), само су имале „епизодну улогу“ у развоју политичког плурализма и демократије.

Поред првих избора, за земље бивше СФРЈ важни су и други избори јер су они представљали нови моменат у тек насталим самосталним државама и избор институционалног дизајна, а пре свега у домену изборног система, је имао пресудну улогу. Како истиче Јовановић, говорећи о посткомунистичким земљама, „одлука у том домену (*изборни систем - прим.аутор*) имала је додатну важност јер се њоме директно утицало на карактер и динамику реформи у друштву“ (Јовановић, 2004:145).

3.4.1. Политичке партије у Словенији 1992-2006.

Независна и самостална Република Словенија са Уставом (донет кад и формално отцепљење Словеније од СФРЈ – 23. децембра 1991.) кренула је у

изградњу новог политичког система у складу са тадашњим принципима и тежњама ка европеизацији државе и друштва. Период од осамостаљења до 2006. године у Словенији су обележиле европске интеграције и улазак Словеније у Европску унију (2004.), али и четири изборна циклуса за словеначки парламент.

Прва година независности и други избори дочекани су у атмосфери прегруписавања политичких партија, а већ је била и формирана нова (друга) Влада Словеније на чијем челу је био Јанез Дрновшек, бивши словеначки члан Председништва СФРЈ и лидер реформисане социјалистичке омладине у виду ЛДС-а (Balut & Cabada, 2000:756).

Табела 3.1: Избори за Парламент Републике Словеније (1990-2006)

Кандидатске листе	Друштвено-политички збор Socio-political Chamber 1990	Државни збор National Assembly			
		1992	1996	2000	2004
Укупно	80	90	90	90	90
Словенска демократска странка (СДС)	6	4	16	14	29
Либерална демократија Словеније (ЛДС)	12	22	25	34	23
Здружена листа социјалдемократа (ЗЛС)	14	14	9	11	10
Нова Словенија – Хришћанско људска странка (НСи)	-	-	-	8	9
Словенска људска странка (СЛС)	11	10	19	-	7
Словенска национална странка (СНС)	-	12	4	4	6
Демократска странка пензионера Словеније (ДеСУС)	-	-	5	4	4
Словенски хришћански демократи (СХД)	11	15	10	-	-
Деморкатска странка Словеније (ДС)	8	6	-	-	-
Зелени Словеније (ЗЕЛЕНИ)	8	5	-	-	-
Социјалистички савез Словеније (СЗС – СЗДЛ)	5	-	-	-	-
Словенска занатска странка (СОС)	3	-	-	-	-
СЛС + СХД Словенска људска странка	-	-	-	9	-
Странка младих Словеније (СМС)	-	-	-	4	-
Други	2	2	2	2	2

Извор података: Statistični urad R.Slovenije, 2004:173); European Elections Database (eed.nds.urb.no)

Други парламентарни избори у Словенији одржани су у децембру 1992. године и на њима су наступиле СДП, у коалицији са Здруженом листом социјалдемократа (ЗЛС), док су јој конкуренти били партнери из владе Либерално демократска странка (ЛДС), Словенска демократска странка (СДС), Зелени, али и Словенске хришћанске демократе (СХД), Словенска људска странка (СЛС), Словенска национална странка (СНС) итд. Резултати ових избора показали су да стара структура држи и даље пресудну улогу. Представници старог режима у новом облику остварили су победе - Здружена листа имала трећи резултат (13,6%) и пад у односу на прве изборе, а ЛДС је однео победу (23,5%) и испливао као најјача

политичка опција у Словенији са Јанезом Дрновшеком као старим-новим мандатаром словеначке коалиционе владе у чији састав су ушли ЛДС, ЗЛС, СХД, СДС (Kropivnik, 1998:68; Bulut & Cabada, 2000:756-758). Словенска људска странка (СЛС) је задржала континуитет резулата, али није имала веће учинке у политичком пољу (1990 – 12,6%, 1992 – 8,7%) (St.urad R. Slovenije, 2004:173).

У идеолошком смислу ова влада покривала је и леви и десни спектар, али су ти различити идеолошки обрасци утицали и на подељеност око одређених питања. С друге стране, дошло је и до својеврсног генерацијског јаза на релацији ЗЛС-ЛДС с обзиром да су то партије сличног идеолошког обрасца али различите структуре (Савез комуниста vs. Савез социјалистичке омладине). Из првог периода максимизираних плурализације и атомизације партијског система ушло се у један период укрупњавања политичке сцене уз претходну профилацију релевантних политичких актера. Прво се изборна коалиција Здружене листе социјалдемократа преформулисала у политичку партију (29.маја 1993.), да би се и Либерално демократска странка фузионисала тј, „абсорбовала три мање странке – Социјалистичку странку Словеније, Демократску странку и Зелене Словеније и настала је Либерална демократија Словеније“ (Bulut & Cabada 2000:757). Важан догађај за даљи развој партијске сцене, па и словеначке политике у целини, било је напуштање владе од стране Словеначке демократске странке (СДС) на челу са „ратним“ министром одбране Јанезом Јаншом. Одлука да се преузме опозициона улога (1994 -2004) и то на дужи период донела је и снагу овој десно оријентисаној партији (Zajc, 2016:23).

Избори 1996. године у Словенији на политичкој и партијској сцени донели су део очекиваних промена. Пре самих избора у опозицију је отишла ЗЛС због спора око реформе пензионог система, па је у владајућој коалицији остао спој ЛДС-СХД, а пред сам крај мандата дошло је и до већег броја политичких трансфера појединаца (видети: Zajc, 1997:51). Према резултатима ових избора ЛДС имала је 27% и раст подршке, значајан скок имале су Јаншин СДС са 16,1% (1992.-3,3%), као и СЛС са 19,4% (1992.- 8,7%), док су пад забележиле Здружена листа са 9% (1992.- 13,6%) и СХД са 9,6% (1992.- 14,5%) (St.urad R. Slovenije, 2004:173). На овим изборима

појавила се први пут самостално, иако основана 1990. године (Fink-Hafner & Krašovec, 2011:14) и Демократска странка пензионера Словеније (ДеСУС) која је остварила позитиван резултат 4,4% и од првог дана показала вољу да буде део коалиционих влада у остваривању својих интереса (Zajc, 2016:23).

Коалициону владу након ових избора чинили су ЛДС, СЛС и ДеСУС, а на месту премијера је остао Јанез Дрновшек (Bulut & Sabada 2000:760). Сами избори донели су дубље поделе на идеолошкој равни левица-десница, а ЛДС је покушавао да сачува централну позицију и трпео и леве и десне критике, док је ЗЛС окарактерисана као највећи губитник ових избора, уз СХД коме су СДС и СЛС узели део гласачког тела (детаљније у: Zajc, 1997:57-58).

Четврта влада Републике Словеније и трећа чији је мандатар Јанез Дрновшек имала је веома важан задатак за словеначке европске интеграције и реформу институција. Овај процес је за Словенију подразумевао троструку промену - транзицију из социјалистичког система у тржишну економију, приступање јакој регионалној, политичкој и економској заједници ЕУ и транзицију из СФРЈ у суверену националну државу (Inotai & Stanovik, 2004:365). Статус суверене земље постигнут је на почетку, али је требало времена да се успостави нова економска политика и приступање ЕУ. Велики задатак владе био је да тек стекнути суверенитет и неизграђене институције прилагођава новим потребама и захтевима. Јако важно је да овај период (1995-1998) интеграција карактерише високо неповерење у политичке партије у Словенији (Fink-Hafner, Kustec Lipicer, Čehovin & Železnik, 2017:68) што је последица и великих скандала у том периоду, али што је значајно одступање стандардног поверења у партије. Чињенице да само 13-15% грађана Словеније верује партијама, искључује партије као есенцијалну потребу политичког система дуго година (видети: Fink-Hafner & Krašovec, 2011:13).

Након низа спорних питања, долази до сукоба у владајућој коалицији која је кулминирала у априлу 2000. године повлачењем СЛС-а из коалиције и изгласавањем неповерења Јанезу Дрновшеку у парламенту, уз формирање нове десничарске владе који су чинили СЛС и СХД уз подршку СДС-а и новог премијера Андреја Бајука до избора у октобру исте године (Fink-Hafner, 2006:218-220). У овој полугодишњој

влади дошло је до унутарпартијских и унутаркоалиционих подела, па је дошло до цепања СЛС-а и формирања партије Нова Словенија, док је остатак наставио да функционише као СЛС+СХД са тадашњим премијером Бајуком, па се у таквим околностима ушло у изборе.

Избори одржани у октобру 2000. године донели су победу ЛДС-а са 36,3% која је иза себе далеко оставила СДС са 15,8%, ЗЛС са 12,1%, СЛС+СХД 9,8% и Нову Словенију са 8,6%, док су запажен резултат оствариле и ДеСУС са 5,2%, СНС 4,4% и странка младих СМС 4,3% (St.urad R. Slovenije, 2004:173). Нову владу формирао је Јанез Дрновшек са својим четвртим мандатом и у широкој коалицији ЛДС-ЗЛС-СЛС-ДеСУС-СМС, док су СДС и Нова Словенија прешле у опозицију. Ова коалиција одржала се до 2004. године иако је дошло до промене премијера у децембру 2002. године, након избора Јанеза Дрновшека за председника Словеније¹⁷ и постављања новог премијера Антона Ропа, такође из ЛДС-а. Одласком Дрновшека са места премијера снага ЛДС-а је почела да опада, а опозиционе СДС и Нова Словенија добиле су замајац. Иако се стварала еуфорична атмосфера око уласка у Европску Унију, на партијском плану партије власти нису могле да профитирају од овог процеса. Нови ударац за владајућу коалицију било је напуштање владе од стране СЛС-а у априлу 2004. године (видети: Fink-Hafner, 2006:378).

Окрњена влада Антона Ропа и ЛДС без Јанеза Дрновшека ушле су у нове изборе у октобру 2004. године, који су уједно били и први парламентарни избори у Словенији као чланице Европске Уније. Избори су донели велике промене на партијској сцени Словеније – нови главни и најјачи актер постала је Словенска демократска странка (СДС) са 29,08% гласова и иза себе оставила такмаце у виду ЛДС (22,80%), ЗЛС (10,17%), Нове Словеније (9,09%), док су ове изборе „преживели“ и СЛС (6,82%), СНС (6,27%) и већ традиционално ДеСУС (4,04%) (Табела 9, EED).

С обзиром на резултате и пораз владајуће коалиције, нову владу формирао је СДС са Јанезом Јаншом као мандатаром и у коалицији са Новом Словенијом, СЛС-

¹⁷ Јанез Дрновшек (56,58%) је победио у другом кругу Барбару Брезигар (43,42) и тако заменио на месту деценијског председника Милана Кучана (European elections database: eed.nsd.uib.no)

ом и ДеСУС-ом (видети: Fink-Hafner, 2006:378). Ова влада је представљала снагу за пун мандат и гаранцију политичке будућности свим актерима, као и нови корак за консолидацију партија власти и опозиције.

Ако се подвуче црта за период 1990-2006. у развоју политичких партија и партијског система Словеније може се извући низ закључака као значајних параметара за истраживање институционализације партија и партијског система. У пет изборних циклуса (укључујући и изборе 1990. у СФРЈ) кроз словеначки парламент Државни збор прошло је 12 различитих политичких партија. У сазивима парламента просечно је било 7.8 партија (највише 9 у првом сазиву), док је у владајућу коалицију улазило просечно 4.4 партије. Када се говори о ефективном броју партија треба истаћи да је просечан ефективан број партија у пет изборних циклуса био је 5.92 (просечан индекс фракционализације).

Табела 3.2: Одреднице партијске динамике у Словенији (1990-2004)

Словенија	Број партија у парламенту	Број партија у влади	Индекс фракционализације	Поверење у партије (1 до 5)	Изборна волатилност
1990	9	6	8.16	-	-
1992	8	4	6.58	1.67 (1993)	30.5%
1996	7	3	5.51	2.28 (1997)	23.8%
2000	8	5	4.47	2.60	24.6%
2004	7	4	4.89	2.56	23%
Просек	7.8	4.4	5.92	2.27	25.4%

Извори података за израчунавања: (Fink-Hafner, 2006:374); (Sikk, 2001); (Fink-Hafner, Kustec Lipicer, Čehovin & Železnik:2017).

Од динамике политичког живота и почетка развоја партијске сцене Словеније приметно је повећање поверења у политичке партије у Словенији, које је свој зенит у овом периоду доживело на прелазу у нови миленијум и на десетогодишњицу од првих вишепартијских избора (2000 - 2.60), мада се мора истаћи да је континуирано, као и у датом тренутку поверење било знатно више у лидере – председника републике (3.89) и премијера (3.64), али и у друге инситуције, попут владе (3.10) и парламента (3.02), што говори да део опозиционих, парламентарних, а посебно ванпарламентарних партија лоше утиче на поверење у парламент (подаци о поверењу: Fink-Hafner, Kustec Lipicer, Čehovin & Železnik, 2017:68). Треба додати да је природа изборног система, како тврди Јовановић, утицала да се „страначка

припадност кандидата не истиче у први план; странке не могу 'преварити' бираче“ (Јовановић, 2004:398). Партије су поднеле највећи терет транзиције и померања на политичкој сцени, као и стабилност партијске сцене, биле су један од пресудних фактора у развоју институција и демократизације у Словенији.

3.4.2. Политичке партије у Хрватској 1992-2006.

Развој институција у Републици Хрватској имао је своје специфичности у односу на све остале посткомунистичке земље, а политичке партије и избори представљали су централну тачку у одабиру стратегија развоја. Поред проблема у изградњи институција и транзиције из једног система у други, Хрватска се сусрела и са ратом, што није био карактеристика других земаља у транзицији, изузев БиХ у којој су природа и дубина сукоба били другачији. Како истиче Касаповић „Хрватска је једина посткомунистичка земља у којој је одвајање од старе (југословенске) државе и старог (комунистичког) поретка било праћено и ратом; сличан примјер представља, додуше и Босна и Херцеговина, али је у њој рат изазвао дисолуцију (*распад - прим.аутор*) државе и потпуно онемогућио транзицијске процесе“ (Kasapović, 1996:85). На таласу обезбеђеног и потврђеног међународног признања, уз конфликт на националним основама и неконтролисање дела територије и становништва, први период политичког плурализма ишао је у корист партија са националним (националистичким) предзнаком. Широки ратни конфликт који се одигравао на простору Хрватске последица је захтева Срба за већим правима и конститутивношћу, јер наметнута решења грађанског статуса нехрватског становништва нису била адекватна уз критике међународних институција (детаљније у: Tatalović, 2003:190). У већинском делу српског становништва није прихваћен нови статус мањинског народа. У таквим околностима ушло се у нову фазу развоја плурализма који је сада био „хрватски“ изван „југословенског“, па су и партије морале да одбаце све оно што их је везивало за Југославију.

Кад је завршен конститутивни део у Хрватској, у којем је направљен бикамерални парламент где је Сабор подељен на Заступнички и Жупанијски дом,

ушло се у креирање нових изборних правила и усвојен је нови Закон о изборима заступника у Сабор (9. априла 1992.) чиме је уведен комбиновни изборни систем са 64 једномандатне јединице с релативном већином (4 јединице за мањине) и 60 мандата по државним листама, уз изборни праг од 3% (детаљније: Bali & Podolnjak, 2009:46). По пракси других посткомунистичких земаља и у Хрватској су изборна правила била део компромиса између власти и опозиције.

Табела 3.3: Парламентарни избори у Хрватској приказани у мандатима (1990-2006)

Кандидатске листе	Сабор СР Хрватске 1990.	Хрватски сабор Заступнички дом			
		1992	1995	2000	2003
Укупно	80	138	127	151	151
Хрватска демократска заједница (ХДЗ)	55	85	75	46	66
Хрватска социјално либерлна странка (ХСЛС – 1990 у КНС)	-	14	12	25***	3(2+1)
Социјалдемократска партија (СДП, 1990 – СКХ – СДП)	20	11	10	43***	34++
Хрватска странка права (ХСП)	-	5	4	4+	10
Хрватска народна странка (ХНС)	-	6	2**	2****	10+++
Хрватска сељачка странка (ХСС)	-	3	10**	17****	8
Коалиција народног споразума (КНС – ХСЛС, ХДС, СДСХ, ХКДС)	3	-	-	-	-
Истарски демократски сабор (ИДС)	-	6	3**	4****	4++
Српска демократска странка (СДС)	1	-	-	-	-
Српска народна странка (СНС)	-	3*	2	1	-
Самостална демократска српска странка (СДСС)	-	-	-	-	3
Хрватска хришћанска демократска унија (ХКДУ)	-	-	1**	1+	-
Славонско-барањска хрватска странка (СБХС)	-	-	1**	1***	0+++
Приморско-горански савез (ПГС)	-	-	-	2***	1+++
Други	1	5	6	5	12

Извори података: (DIP, 2016, www.izbori.hr)

*Српска народна странка одлуком Уставног суда РХ добила је 3 мандата, 1995 – 2 мандата

** Коалиција ХНС, ХСС, ИДС, ХКДУ, СБХС је освојила 18 мандата

***Коалиција СДП, ХСЛС, СБХС, ПГС је освојила 71 мандат

**** Коалиција ХСС, ИДС, ХНС, ЛС (2) је освојила 25 мандат

+ Коалиција ХСП, ХКДУ освојила је 5 мандата

++ Коалиција СДП, ИДС, ЛС(2), Либра (3) освојила је 43 мандата

+++ Коалиција ХНС, ПГС, СБХС је освојила 11 мандата

Четири месеца након доношења закона (2. августа 1992. године) одржани су и други парламентарни избори од увођења вишепартизма и први у независној Хрватској, заједно са председничким изборима. Избори за председника Хрватске су од важности с обзиром да је Устав РХ „формално остварио надмоћ председника Републике у односу на други дио егзекутиве, али и над осталим органима власти“ (Ваџић, 1992:39 према Пишин, 1999:152). Хрватски уставотворци били су опредељени за позицију јаког председника у полупредседничком систему као претпоставку за национално јединство око једног лидера, у друштву са наслеђеним сентиментима ка

лидерству. Изборна кампања и сама атмосфера претворила се у убирање плодова националне политике која је донела независност, што се могло видети и према резултатима избора. Победник избора била је ХДЗ са 85 мандата, а далеко иза остали су ХСЛС (18 мандата) и СДП (11 мандата) (Табела 3.3). У парламент су још ушли ХСП (5), ХНС (6), ХСС (3) и коалиција ИДС, ДА, РДС са 3 мандата (Табела 3.3). Уз ове представнике у Заступнички дом хрватског Сабора ушли су и 5 независних кандидата и 3 представника Срба из Српске народне странке (Табела 3.3). Уз убедљиву победу Фрање Туђмана (56,7% - DIP, 2016) на председничким изборима, власт ХДЗ у ратним околностима била је неупитна.

У околностима у којима су се развијале институције у Хрватској, рат и јак председник Туђман као ратни лидер, шансе за утицај опозиције и за развијање политике мимо националног и националистичког дискурса било је осуђено на неуспех. Од увођења вишепартизма место премијера се мењало интензивно (Месић-Манолић-Грегурић-Шаринић-Валентић) па је Хрватска у периоду од 5 година променила 5 влада, а култ лидера градио се у лику и делу неприкосновеног председника Фрање Туђмана. Хрватска је уз помоћ западних партнера успела да преокрене рат у своју корист и територију РС Крајине уклопи у свој територијални оквир и под свој суверенитет. Славодобитна атмосфера се пренела у политички живот уз оспоравање било каквих ратних злочина, етничког чишћења и протеривања великог броја становника¹⁸ што је оставило трајно простор у политичком пољу за креирање тема које су покретане у изборним кампањама. На таласу ове атмосфере ушло се у ванредне парламентарне изборе 1995. године.

Пред изборе 1995. године дошло је до нове изборне реформе. Наиме, по хитном поступку усвојен је Закон о изменама и допунама Закона о избору заступника у Сабор Републике Хрватске (20. септембра) за изборе који ће се одржати 29. октобра исте године. Новине које су усвојене огледале су се у измени мешовитог изборног система ка већој пропорционалности. Повећана је пропорционална компонента (75% или 80 мандата), док се по већинској компоненти у изборним јединицама бирало

¹⁸ О масовном егзодусу, протеривању, злочинима и уништавању имовине у Извештајима ОУН: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/1995/730

мање (25% или 28 мандата), уз то је подигнут и изборни праг на 5%, а додат је и праг за двопартијске листе (8%) и за три и више партија (11%) како би се спречило коалирање ради цензуса, а уведено је посебно гласање дијаспоре за 12 мандата који се додељују тим путем (детаљније: Bali & Podolnjak, 2009:48-49).

У свим овим околностима и правилима, институционалним и неинституционалним, ХДЗ је био убедљиви победник избора са 75 мандата (45,2%) и далеко иза себе оставили су опозиционе партије (ХСЛС - 12 мандата, СДП – 10, ХСС - 10) уз формирање стабилне већине и владе на челу са Златком Матешом (Табела 3.3). После ових избора ушло се у период стабилизације политичког поља и партијског система, што је последица завршетка рата у земљи и региону, али и постепеног опадања значаја националних и прелазак у поље других друштвено-економских тема. Ови избори допринели су јасном дефинисању „блоковског натјечања“ (Ћулар, 2004b:135) и дали су „темељни образац страначке конкуренције изграђен на препознатљивим политичким странкама и њиховим међусобним односима“ (Ћулар, 2004b:135). Ова стабилизација у политичком систему битно је утицала и на стабилност политичких субјеката, као и на стратегије за будућу сарадњу и потенцијал за развој коалиција.

Са друге стране, стабилизацију политичког система није испратило укоренивање и консолидација демократије – напротив, развој анти-системских актера (на почетку СДС с једне, а после ХСП са ултра-националистичком политиком са друге стране) и сама политика владајуће партије ХДЗ и њеног лидера били су највећа препрека консолидацији демократије (Ћулар, 2000:39). Ипак, период након 1995. године показао је да са пацифизацијом конфликта долази и до постепене демократизације друштва. Шеста Влада Републике Хрватске на челу са Златком Матешом била је уједно и прва која је остала цео мандат и сачекала нове изборе 2000. године. У том периоду владајуће странке трпеле су критике целе опозиције, а унутар опозиције дошло је до прегруписавања и прављења изборних коалиција са циљем што бољег изборног резултата, али према идеолошкој блискости. Теза о блоковској подели хрватске политике показала се прилично тачном.

У томе периоду одржани су и други председнички избори, а Фрањо Туђман је опет победио, али овај пут са скоро 200.000 гласова мање, иако је у бирачком списку био огроман скок (1992. - 3.575.302 право гласа, 1997. – 4.061.479 право гласа) и излазност мању за 20% (DIP, 2016). Због смрти председника Туђмана после две године мандата, расписани су ванредни председнички избори за фебруар 2000. године на којима је победио Стјепан Месић у другом кругу са 56,01% уз подршку више странака ХНС, ХСС, ЛС, ИДС, АСХ испред Дражена Будише (43,99%) који је имао подршку ХСЛС-а и СДП-а, док кандидат ХДЗ-а Мате Гранић није успео ући у други круг (DIP, 2016).

Приближавање нових парламентарних избора донело је и нове промене у изборном систему – у борби за повољнији изборни систем ХДЗ и партије из опозиције су успеле да пронађу компромис у новом моделу са 140 мандата који се бирају у 10 изборних јединица, са приближним односом броја гласача и цензусом 5%, као и посебним правилима за мањине (детаљније: Bali & Podolnjak, 2009:50-51.). Избори 2000. године донели су и 3 коалиционе листе, једну су чинили СДП, ХСЛС, СБХС, ПГС и освојили су 71 мандат, затим коалиција ХСС, ИДС, ХНС, ЛС са 25 мандата и коалиција ХСП, ХКДУ са 5 мандата, док је ХДЗ традиционално ишао сам на изборе и доживео пораз са 46 мандата (пад од 29 мандата у односу на претходне изборе) (Табела 3.3). Иако је остао најјачи појединачни актер ХДЗ није успео да формира владу, него је то учинио СДП коме је требало 10 година да се врати на позиције власти. Оно што је била посебна карактеристика ових избора је један отклон у односу на све претходне изборе који су били окарактерисани као „слободни, али не и фер“ (Jasić, 2000:160), док су ови избори дали ширу, демократскију и фер конкуренцију актера.

Првих десет година политичког плурализма и демократије могу се свести на став Горана Чулара да у Хрватској демократија није постала „једина игра у граду, али да је игра са резервама“ (Čular, 2000:44). Период после 2000. године је донео промену власти, али нису били приметни помаци у стабилизацији процеса. У том периоду ушло се у уставне промене којим су изгласане Одлуке о промјенама Устава Републике Хрватске (9. новембра 2000. и 28. марта 2001.) (Ustav R.Hrvatske, 2001).

Према плану СДП-а и коалиционих партнера ишло се ка смањењу утицаја Председника Републике и повећању снаге парламента (Сабора) и Владе, па су ове промене условиле померање хрватског политичког система од полупредседничког ка парламентарном, јер се тежило „успостави институционалних препрека обнављања високо централизованог сустава (*система – прим.аутор*) персонализиране власти у рукама предсједника Републике“ (Smerdel, 2009:103). Смердел додаје и да је уставна формула таква да „предсједник Републике остаје важан чимбеник (*чинилац – прим.аутор*) уставног сустава с наглашеним правом иницијативе на најважнијим подручјима државне дјелатности, али при том трајно сурађује с Владом и Сабором“ (Smerdel, 2009:104). Уставне промене битно су измениле односе моћи у Хрватској и значајно одредиле ток даљих политичких борби међу партијама. Компетиција на парламентарним изборима добила је већи значај у односу на претходни период.

У периоду 2000-2003. године Хрватска је ушла у реформе и европске интеграције, а званично је и аплицирала за чланство у Европској Унији фебруара 2003. године. Избори који су били расписани за 25. новембар 2003. године дочекани су у атмосфери неуспелих економских реформи Рачанове владе (око 15% незапосленост) и са реформисаним ХДЗ-ом на челу са Ивом Санадером и његовом спремношћу да Хрватску уведе у ЕУ (Inter-parliamentary union Report, 2003). Изборни резултати донели су победу ХДЗ-а и почетак „Санадерове ере“. ХДЗ је освојио 66 мандата и оставио иза себе коалицију СДП, ИДС, ЛС, ЛИБРА са 43 мандата, коалицију ХНС, ПГС, СБХС са 11 мандата, коалицију ХСП са МС и ЗДС где је свих 8 мандата припало ХСП-у, коалицију ХСЛС и ДЦ са 3 мандата и самосталне ХСС са 10 мандата и ХСУ са 3 мандата, уз мањинске мандате (Табела 3.3). Свакако највећи губитници избора су СДП, који је изгубио место у власти и ХСЛС који је поред губитка власти пао са ранијих 25 мандата на само 2 мандата. Нову Владу Републике Хрватске формирао је Иво Санадер, председник ХДЗ-а.

У избалансираној политици између премијера и председника огледало се ново поглавље хрватске политике. Месић као председник и Санадер као премијер биле су две кључне фигуре у политичком животу Хрватске. Месић је на изборима 2005. године, као кандидат ХНС-а и низа мањих партија, успео да освоји нови мандат

председника у другом кругу и то убедљиво испред кандидаткиње ХДЗ-а Јадранке Косор (65,93% - 34, 07%) (DIP, 2017). Након „Туђманове ере“ ХДЗ, као најзначајнији актер политичког живота у Хрватској, није успевао да обезбеди председнички мандат, иако је имао јаке лидере.

Табела 3.4: Одреднице партијске динамике у Хрватској (1990-2003)

Хрватска	Број партија у парламенту	Број партија у влади	Индекс фракционализације	Изборна апстиненција	Изборна волатилност
1990	7	1*	1.82+	15.46%	-
1992	10	1**	2.31	24.40%	30.30%
1995	13	1	2.39	31.21%	21.46%
2000	12	6 (-1)***	4.01	30.70%	33.96%
2003	15	2	3.56	38.34%	42.03%
Просек	11.4	2.2	2.81	28.02%	31.93%

Извори података за калкулацију: DIP, 2016 www.izbori.hr

*У овом периоду постојале су три владе Месић-Манолић-Грегорић. На крају мандата, услед политичких околности и ратног конфликта Грегорићева влада имала је свих 7 партија у свом саставу.

*Две владе (Шаринић – Валентић) које су биле једностраначке

*** Две владе Ивице Рачана (једна без ХСЛС-а)

+ Коалиција народног споразума је рачуната као једна партија

У првих пет изборних циклуса у Републици Хрватској број партија у парламенту био је прилично стабилан, а издефинисали су се и кључни актери политичке конкуренције. Хрватска демократска заједница није одступала од свог самосталног наступа и самосталног формирања владе (изузев 2003. када је подршку влади Санадера дала српска мањинска партија СДСС са три заступника). Ипак са протоком времена од настанка вишепартизма ефективан број партија се повећавао, али је просечна вредност индекса фракционализације била 2.81 (Табела 3.4). Повећање ефективног броја партија је резултат промена изборног система, са већинског (1990) на мешовити (1992), а затим и на пропорционални (2000) што нужно води фракционализацији партијског система. Кроз пет изборних циклуса опште незадовољство политичким партијама се повећавало, што говори константан раст изборне апстиненције, док о укоренености партија највише говори изборна волатилност која има висок ниво.

Првих десет година вишепартизма је прошло у потпуној доминацији ХДЗ-а, да би се друга политичка страна консолидовала и да би се издефинисале по идеолошкој равни али и по снази. Како истиче Закошек „с обзиром на доминантну

позицију ХДЗ-а у хрватском страначком систему, на његову су развојну динамику највише утјецали процеси унутар ХДЗ-а“ (Zakošek, 1994:35). Карактеристика партијског система Хрватске у овом периоду је јак ХДЗ, губитак почетног статуса СДП-а и након тога консолидација и кретање ка позицији алтернативе ХДЗ-у, стабилизација малих партија попут ХНС, ХСС, ХСП уз развој малих регионалних партија као што је ИДС. У Хрватској су постављени стабилни партијски темељи и јасно издефинисана партијска сцена која се огледала у два пола политичког спектра.

3.4.3. Политичке партије у Босни и Херцеговини 1992-2006.

Након првих избора и заоштрене друштвене ситуације у Босни и Херцеговини, анализа ратног периода у контексту политичких партија може се свести на ратне лидере три народа и њихове војне штабове. СДА, СДС и ХДЗ нису биле ништа друго до командни штабови у којима се одлучавало о ратним дејствима, о мировним преговорима и преживљавању у току ратног конфликта. Како истиче Јукић била је то својеврсна „војно-полицијска-политичка власт СДА, СДС и ХДЗ“ (Јукић, 2009:274). Недемократски услови нису могли донети ништа сврсисходно за развој институција.

Потписивањем Дејтонског споразума стављена је тачка на рат, али су отворени други политички процеси. „Општи оквирни мировни споразум у Босни и Херцеговини“ (Дејтонски споразум) договорен је 21. новембра 1995. године у Дејтону у САД, а потписан 14. децембра исте године у Паризу (Vukoja & Sitarski, 2016:31). Према члану 1 „уговорне стране договориле су да ће спорове решавати мирним путем и да ће се међусобно признавати у својој сувереној једнакости“ (Gromes, 2009:49). Ова кооперативност и међусобно признање подразумевале су разговоре без оспоравања и договоре консензусом, све оно што ће постати проблем у годинама које долазе након споразума.

Од самог почетка нестабилна и подељена држава и друштво били су једна врста савременог „протектората“ који је у прво време био и нужност и потреба очувању мира. Теза да је споразум из Дејтона само зауставио конфликт и да је

дугорочно „рат једна од опција“ (Tindemans, 1997 према Tatalović, 2003:163), довео је до потребе за стационарањем одређеног броја међународних војних снага у БиХ. Међународни фактор уведен је у низ институција, а позиције Високог представника¹⁹ била је својеврсни модел инокосног органа који ће према Анексу 10 Дејтонског споразума добити своја овлашћења и важне инструменте моћи у креирању и спровођењу политика (Општи оквирни мировни споразум, 1995). О Босни се говори на различите начине и из више углова можемо посматрати компелксан систем институција које се преплићу, тако да је могућност договора и обавеза и проблем. Како Нермина Мујагић изводи закључак, сублимирајући ставове различитих аутора, БиХ може да се назове „асиметричном конфедерацијом, унијом двају самосталних политичких ентитета, сегментираном државом, слабом федерацијом, непотпуном федерацијом...“ (Мујагић, 2015:22). Важно је истаћи да је споразумом наметнута „кооперативност заснована на поделама, која није успела неколико година раније“ (Ковачевић, 2016:106) и да се може једино тврдити да је БиХ надгледан политички систем у којем постоје три конститутивна народа и два ентитета, с тим што и је тај „феномен конститутивности такође дискриминаторан“ (Мујагић, 2015:22) и као такав узрочник криза.

Политичке елите унутар три народа нису су се битно мењале, а свака од њих је у завршетку рата покушала да нађе бенефите за своју политичку опцију, као припрему за улазак у нови процес избора за тела унутар ентитета и на државном нивоу. Надзирани политички процеси у БиХ за први период предвиђали су изборе на две године у периоду 1996-1998-2000-2002. године, а затим улазак у редовност мандата од 4 године.

Политика се и даље заснивала на националним корпусима око 3 националне странке, које су се временом почеле растакати и унутар својих корпуса добијати политичке опоненте. Сам Дејтонски споразум је кроз Анекс 3 уредио процес избора, али је и кроз друге механизме изборности политику свео на етно-националне односе Бошњака, Срба и Хрвата (деталније: Ковачевић, 2016:104-105). Парламент БиХ састоји се од 2 дома: „а) Дом народа (15 посланика, по 5 представника три

¹⁹ Канцеларија Високог представника за БиХ (ОHR)

конститутивна народа) који се бирају у ентитетским парламентарима; б) Заступнички дом, директно бирано 42 посланика: 2/3 се бирају из ФБиХ, а 1/3 из РС^с (Bursać, 2016:91). Поред важности избора на државном нивоу, у БиХ су и ентитетски избори добили велику улогу, а посебно у Републици Српској, јер се тиме бирају стварни представници интереса овог ентитета.

Табела 3.5: Избори за Парламент Републике БиХ (1990-2006)

Кандидатске листе	Веће грађана Скупштине БиХ 1990	Представнички дом Парламентарна скупштина БиХ			
		1996	1998	2000	2002
Укупно	130	42	42	42	42
Странка демократске акције (СДА, 1998-КЦД)	43	19	17*	8	10
Српска демократска странка (СДС)	34	9	4	6	5
Хрватска демократска заједница (ХДЗ БиХ)	21	8	6	5	5****
Савез реформских снага Југославије за БиХ (СРСЈ)	12	-	-	-	-
Социјалдемократска партија БиХ (1990-СК,1996-Здružена листа)	15	2**	4	9	5
Савез социјалистичке омладине – Зелени БиХ (ССО)	2	-	-	-	-
Демократски социјалистички савез (ДСС)	1	-	-	-	-
Муслиманско бошњачка организација (МБО)	2	-	-	-	-
Странка за БиХ (СзБиХ)	-	2	*	5	6
Савез независних социјалдемократа (1996-НССМ,1998-Слога)***	-	2***	4***	1	3
Српска радикална странка РС (СРС РС)	-	-	2	-	-
Нова хрватска иницијатива (НХИ)	-	-	1	1	1
Социјалистичка партија РС (СПРС)	-	-	-	1	1
Партија демократског прогреса (ПДП)	-	-	-	2	2
Други*****	-	-	4	4	4

Извор података: СИК - Centralna izborna komisija, 2016, Доступно на: www.izbori.ba

*СДА је формирао 1998. године Коалицију за цјеловиту и демократску БиХ у коју су ушле СзБиХ, Либерали БиХ, ГДС.

Коалиција је освојила 17 мандата

** Здружену листу чиниле су СДП БиХ, УБДС, ХСС, МБО, Републиканци и освојили су 2 мандата

***СНСД је 1996. био у коалицији Народни савез за слободан мир са СПРС, СЛС, НРС и освојили су 2 мандата, док је 1998.

СНСД формирао коалицију Слога са СНС и СПРС (Nohlen & Stöver, 2010: 332)

****Са ХДЗ-ом су у коалицији биле и две мале партије Демокришћани и ХНЗ

*****Под ставком Други уписани су мандати које су 1998. освојили Социјалдемократи БиХ 2, РС РС 1, ДНЗ БиХ 1; 2000 – ДНЗ БиХ 1, БХСП 1, ДСП 1, СНС 1; 2002 – ДНЗ БиХ 1, БС 1, Пензионери – СПУ БиХ 1, ЕБ – За бољитак 1

Први послератни избори 1996. године били су први корак ка изградњи стабилности у БиХ. Ови избори донели су убедљиве победе СДА (19), СДС (9) и ХДЗ (8) (Табела 3.5) уз појаву „отпора“ унутар националних група. Наиме, код Бошњака су освојени мандати од стране Странке за БиХ (2) Хариса Силајџића, уз СДП БиХ (2) који узима гласове и Бошњака и Хрвата, док је у српском корпусу дошло до анти-СДС коалиције назване „Народни савез за слободан мир“ (2) који су чиниле странке социјалистичке и социјалдемократске оријентације (СПРС, СНСД..) (Табела 3.5). Иако још без значајног учинка нових партија, ови процеси били су корак ка плурализацији партија. Овакав распоред мандата, теме изборне кампање и целокупна атмосфера око избора утврдиле су, како истиче Осмић, „етнички ексклузивизам с

мало утјецаја на изградњу мира и демократизацију“ (Osmić, 2015:88). Три највеће етничке партије освојиле су 86% места у парламенту (Kasapović, 1997:119). Процес изградње мира био је приоритет, док су демократски механизми били само у служби стабилности и мира, а демократске институције нису биле примарна потреба, па се искључивост изборног процеса изван конститутивних народа прихватила као основ политичких процеса.

На ентитетском нивоу, у Републици Српској СДС је на изборима за Народну скупштину Републике Српске 1996. године такође остварио убедљиву победу са 45 од укупно 83 мандата, чиме је био далеко јачи од свих опонената (Ст. годишњак РС, 2013:56). У Федерацији БиХ за Заступнички дом Парламентарне скупштине Федерације БиХ од 140 мандата СДА је освојио 78, док је ХДЗ освојио 36 мандата (Ст. годишњак ФБиХ, 2006:53). Суверно владање предратних партија наставило се на нивоу ентитета и етнички бедеми гласачког тела били су тешко променљиви.

Демократизација у пољу политичких актера добила је јачи замајац у изборима 1998. када су националне странке добиле одговоре од других опција и коалиција (Jukić, 2009:283). Нешто раније десио се раскол у СДС и формирање СНС-а Биљане Плавшић, да би затим уследили избори 1997. године у РС, после којих је именovala Милорада Додика за мандатара, који је у ноћи 17-18. јануара формирао владу (детаљније у: Bideleux & Jeffries, 2007:369-370.). Јак притисак међународног фактора у БиХ и одступање лидера СДС-а допринео је јачању контратеже у виду коалиције „Слога“ коју су чинили ранији опоненти али и присталице СДС-а, а огледало се у странкама СНС Биљане Плавшић, СНСД Милорада Додика и СПРС Живка Радишића (Nohlen & Stöver, 2010:332). Док су у исто време у бошњачком корпусу формирали „Коалицију за цјеловиту и демократску БиХ“ између СДА и СЗБИХ (Изетбеговић - Силајџић) и две мање странке (Kukić & Čutura, 2006:202 према Jukić, 2009:283-284).

У наведеним околностима у оквиру бошњачке и хрватске конкуренције резултати се нису битно изменили, КЦД (СДА-СЗБИХ) су освојиле 17 мандата за парламент БиХ, док је ХДЗ освојио 6 уз 4 мандата СДП БиХ као конкурента овим двама струјама (Табела 3.5). За разлику од тога у српском бирачком телу дошло је до

подела, па су СДС и „Слога“ освојили по 4 мандата, СРС РС 2, РС РС 1 (Табела 3.5). Најважнија промена десила се избором српског члана Председништва БиХ који није из СДС, а радило се о Живку Радишићу, кандидату коалиције Слога (Ковачевић, 2016:106). Овим избором учињен је велики отклон од дотадашње политичке праксе.

Иако је СДС био поражен у овим изборима, на ентитетском нивоу је остао најјачи актер са 19 мандата и победником за Председника РС, заједничким кандидатом са СРС РС Николом Поплашеним (Ст. годишњак РС, 2013:56). Уједно, СРС РС је освојила 11 мандата у парламенту, док су странке из коалиције Слога ишле самостално и освојиле СНС 12, СПРС 10, СНСД 6 мандата (Ст. годишњак РС, 2013:56). Под претњом стопирања западне економске помоћи, Милорад Додик је поново постао премијер (детаљније у: Bideleux & Jeffries, 2007:375) чиме је настављен процес смањивања утицаја СДС-а. У Федерацији БиХ на изборима 1998. године СДА у коалицији је освојио 68, а ХДЗ 28 мандата и тако задржали убедљиве победе у својим националним корпусима (St. godišnjak FBiH, 2006:53).

Ситуација на политичком и партијском пољу у БиХ се није смиривала. Сталне тензије и наметнута решења биле су проблематичне са становишта легитимитета, па је нужно трпела демократизација политичких институција, а политичке партије унутар националних корпуса водиле су своје ратове. Високи представник је, користећи се различитим средствима, битно допринео ситуацији покушавајући да из политичког живота искључи актере који су представљали препреку „изградњи мира“. Увод у нове изборе 2000. године била је хомогенизација унутар српског корпуса на челу са СДС због смена и притисака међународне заједнице и распад осовине Изетбеговић-Силајдић.

Највећи успех на овим изборима остварио је СДП БиХ који је освојио 9 мандата, а за њим су следили СДА са 8, СДС са 6, СзБиХ и ХДЗ са по 5 мандата (Табела 3.5). Велики пораз доживели су опоненти СДС-а, СНСД премијера Додика који је освојио само 1 мандат, а бољи од њих били су ПДП Младена Иванића са 2 мандата (Табела 3.5). На ентитетском нивоу у РС, СДС је такође убелјиво победио и на председничким и на парламентарним изборима са 31 мандатом испред СНСД и ПДП који су имали по 11 (Ст. годишњак РС, 2013:56). У Федерацији БиХ на овим

изборима дошло је до велике поделе мандата тако да је СДА имао 38, СДП БиХ 37, ХДЗ 25, СзБиХ 21 мандат (St. godišnjak FBiH, 2006:53) што је осликавало приближно и однос снага на државном нивоу.

У оба ентитета дошло је до промена, тако да су Хрвати предвођени Анте Јелавићем почели да изражавају незадовољство статусом у Федерацији БиХ, па чак истакли да је то само бошњачки ентитет, а у Републици Српској је формирана коалиција СДС-ПДП и Младен Иванић је постао нови премијер (детаљније у: Bideleux & Jeffries, 2007:379-382). Имплементација Дејтонског споразума попримала је озбиљне облике неуспеха, а решења нису била видљива у ближој будућности, док су једини помаци били видљиви у смени генерације политичара који су „оптерећивали“ процесе својом ратном прошлошћу. Велики искорак ка изласку из националних странака био је резултат СДП БиХ који је очигледно међу сва три конститутивна народа имао гласаче. Према неким подацима, у чланству СДП-а је око 65% Бошњака, 20% Срба и 15% Хрвата (Vuletić, 2007 према Touquet, 2011:456).

Уз сталне политичке кризе, све партије су се спремале за прве изборе који ће бити борба за цео мандат од 4 године и моменат у којем би БиХ требало да крене у нову фазу изградње мира и развоја демократских институција. Комплетан процес прешао је из привремених органа у руке Централне изборне комисије БиХ и организован и вођен је по Изборном закону из 2001. године (Osmić, 2015:95).

Избори 2002. године донели су стабилизацију националних партија – СДА је освојио 10 мандата, СзБИХ је освојила 6, док су СДС и ХДЗ узели по 5 мандата (Табела 3.5). Највећи пораз доживео је СДП БиХ који је са 9 пао на 5 мандата, уз СНСД са 3 мандата, док је у парламент ушло низ партија са по једним или два мандата (Табела 3.5). На ентитетском нивоу, у РС победу је опет однео СДС са 26 мандата, док су иза остали СНСД са 19 и ПДП са 9, а СДС је победио и на председничким изборима (Ст. годишњак РС, 2013:56). У Федерацији БиХ је СДА имао 32 мандата, а иза њих су били коалиција око ХДЗ са 16 и СДП БиХ са 15 мандата (St. godišnjak FBiH, 2006:53).

Карактеристика ових избора је да су парламенти на свим нивоима били више фракционализовани него раније и да се у трку укључио већи број актера у борби за

мандат од 4 године. Један од забрињавајућих података је свакако невероватан скок политичке апстиненције и неучешћа 45,5% грађана у изборима, што је у односу на 6 година раније промена од 26% (19,6% - 1996) (Табела 3.6). На унутрашњем плану долазило је до сталних превирања, а посебно је долазило до проблема око питања ратних злочина, Хага и питања Сребренице око које су била велика спорења. Посебну улогу у целом процесу имао је Високи представник Педи Ешдаун који се задржао на тој позицији све до краја 2005. године (детаљније у: Bideleux & Jeffries, 2007:391-393). Корен неразумевања био је у свему што се односило на рат, као и око низа већ прихваћених ствари из Дејтонског споразума.

У БиХ су у овом периоду посебну улогу играла економска питања, која су коначно почела да прате и политичка по значају. Оно што посебно истиче Менинг у сагледавању овог периода у Босни је да је „међународна заједница потрошила седам година и милијарде долара како би се мировни процес заснивао на 'веровању да ће умерени, кооперативни босански партнери долазити на власт кроз изборе“ (Manning, 2004:60). Иако се у политичким процесима појавило више актера политика није пуно одступала од 3 предратне партије, али се у правцу стабилизације на 5 јаких партија кретао партијски систем и то СДА, СДС, ХДЗ, СДП БиХ и СНСД. Важно је истаћи да су три главна актера добиле конкуренцију СДА и ХДЗ у СДП БиХ, али и у мањим СзБиХ и НХИ, док је СДС добио конкуренцију у СНСД, али и партнера-конкурента прво у СРС, а потом у ПДП.

Табела 3.6: Одреднице партијске динамике у БиХ (1990-2002)

БиХ	Број партија у парламенту	Број партија у влади	Индекс фракционализације	Изборна апстиненција	Изборна волатилност
1990	9	3	4.42	22.5%	-
1996	7	3	3.41	19.6%	17.6%
1998	13	4	4.59*	32%	24.2%
2000	13	8	7.29	35.6%	33.7%
2002	14	5	7.95	45.5%	14.55%
Просек	11.2	4.6	5.53	31.04%	22.51%

Извори података за калкулацију: Индекс фракционализације мерен по Лаксо и Тагепера индексу преузет из (Ковачевић, 2016:111) уз допуну за изборе 1990.

*Због нејасне поделе мандата у КПД (СДА-СзБиХ) су рачунате као једна партија.

Стабилизација партијске сцене огледа се у ниској изборној волатилности, а занимљиво је да се и то „пресицање“ гласова дешавало унутар наведених актера.

Отвореност унутар партијске конкуренције у БиХ била је мала, сведена на националне корпусе, док је у овом периоду једино СДП БиХ био актер који тежи мултиетничности.

У периоду првих 10 послератних година стална изборност није успела да донесе жељене резултате, али је ипак процесе сместила у институције уз стални надзор међународне заједнице и Високог представника. БиХ се спремила за нову фазу која ће бити мање оптерећена лидерима из рата, па су очекивања ишла ка потпуној пацифизацији политичких прилика. Институције које су биле више наметнуте него предмет договора у БиХ успеле су делимично да реше проблеме, али су ипак постала једино место где се проблеми решавају. Политичке партије су постале и остале институције које првобитно носе политичке интересе свога народа и дубље поделе бошњачко-хрватских партија за БиХ и српских анти-БиХ нису биле променљиве. Неразумевање у том домену била је основна подела између политичких актера у БиХ, која ће се наставити и у новој ери босанскохерцеговачке политике.

3.4.4. Политичке партије у Србији 1992-2006.

Након одласка Словеније, Хрватске, Македоније и БиХ у крњој Југославији остали су Република Србија и Република Црна Гора у форми државне заједнице која се првобитно звала Савезна Република Југославија (трећа Југославија). Од самог почетка савезни ниво је био мање важан од републичког за политичке елите у Србији и у Црној Гори. У Србији суверену и стабилну власт имао је СПС са више од 2/3 посланика у парламенту. Уз велико незадовољство опозиције постојећим околностима у држави, ратне конфликте у Хрватској и БиХ и економско заостајање, развој институција имао је почетну мањкавост, а политичке партије који су требале да буду носиоци промене имале су недовољну снагу и мањак капацитета. За анализу партија и партијског система у обзир се морају узети и председнички избори, али и савезни избори који су битно диктирали темпо политичких процеса у Србији. Основна препрека и потешкоћа развоју институција било је, како наводи Гоати, стање „поларизованог вишепартизма“ (Goati, 2013:46) уз политички систем у којем

постоји једна партија која управља свим политичким процесима и која је наследила све ресурсе СКС и ССРНС (о финансирању и ресурсима видети: Orlović, 2002:240). Мањак фер услова утицао је и на мањак демократичности процеса.

Опозиција је тражила промену изборног система, сматрајући да је већински систем, по којем су одржани први избори, лоше осликао расположење бирача и самим тим утицао да СПС има 194 од 250 мандата (Табела 3.7). Уз велике уличне протесте и nerede, санкције УН, лошу економску ситуацију у земљи, СПС је пристао на тзв „округле столове“ о утврђивању и успостављању изборних правила, који су били пракса и других посткомунистичких земаља. На „округлом столу“ заинтересованих страна учествовали су представници власти и опозиције. Постигнут је договор о пропорционалном изборном систему са 9 изборних јединица за Србију, чиме је нађено прихватљиво решење, а уједно то је био и покушај да се исправи диспропорција добијена првим изборима и да се уважи хетерогена слика друштва у Србији (детаљније: Goati, 2013:34-35.).

Табела 3.7.: Парламентарни избори у Србији (1990-2003)

Кандидатске листе	Народна скупштина Р.Србије 1990.	Народна скупштина Републике Србије				
		1992	1993	1997	2000	2003
Укупно	250	250	250	250	250	250
Социјалистичка партија Србије (СПС)	194	101	123	110	37	22
Демократска странка (ДС)	7	6	29	-	-	37
Српски покрет обнове (СПО) (1992,1993-Депос**,2003-НС)	19	50	45	45	-	22
Демократска заједница војвођанских Мађара (ДЗВМ)	8	9	5	-	-	-
Странка демократске акције Санџака (СДА)	3	-	-	3	-	-
Српска радикална странка	-	73	39	82	23	82
Партија за демократско деловање	1	-	2	-	-	-
Демократска странка Србије	-	-	7	-	-	53
Савез војвођанских Мађара	-	-	-	4	-	-
Коалиција Војводина (НСС, ЛСВ, РДСВ)	-	-	-	4	-	-
Демократска опозиција Србије (ДОС)****	-	-	-	-	176	-
Странка српског јединства	-	5	-	-	14	-
Г17 плус	-	-	-	-	-	34
-	-	-	-	-	-	-
Други	18*	11	-	2	-	-

Извор података: РИК, 2016, Доступно на: www.rik.parlament.gov.rs

*На првим изборима у парламент је ушло низ малих странака и група грађана са по 1,2 мандата (ПДД, НСС, СРСзЈ, СДС, УЈДИ, СССС)

**Депос коалицију чинили су СПО, ДСС (само 1992), СЛС, НД, ГСС (1993), НСС (1993) – 1992 мандати СПО 30, ДСС 18, НД 1, СЛС 1; 1993 – СПО 37, НД 5, СЛС 1, ГСС 1, НСС 1.

***СПС-ЈУЛ-НД поделили су мандате „СПС 85, ЈУЛ 20, НД 5“ (Goati, 2013: 67)

****ДОС је поделио мандате „ДСС 45, ДС 45, ГСС 9, СДП 9, НД 9, НС 8, ДХСС 7, ДА 6, СВМ 6, ЛСДВ 6, ПДС 5, ДЦ 4, СДУ 4, КВ 4, РВ 4, КС 2, СПОТ 1, ЛЗШ 1, АСНС 1“ (Orlović, 2008:161)

Парламентарним изборима претходили су савезни избори у СРЈ у мају 1992. године, на којима је према Уставу СРЈ и „наметнутим правилима“²⁰ установљен мешовити изборни систем. Резултати тих избора, као и природа односа Србије и Црне Горе, били су у корист владајућих партија које су формирале савезну владу на челу са Миланом Панићем (детаљније: Stojiljković, 2008:413). Ова савезна влада је једина савезна која је имала „званичну подршку спољних вето-играча“ (Stojiljković, 2008:416), што је у датим околностима била скоро немогућа ситуација.

Са новим изборним правилима расписани су и нови, превремени парламентарни избори за децембар 1992. године које су пратили и захтевани председнички избори, али и нови савезни избори због Панићевог укључивања у председничку трку. Јако опозиционо језгро се формирало на грађанској платформи и чиниле су га СПО и ДС са две стране, али су унутарстраначке поделе допринеле и слабљењу опозиције (одвајање ДСС од ДС и сл.). У складу са формирањем ових опозиционих групација, за изборе и контратежу Милошевићевом СПС-у конкурисале су коалиција Депос и самостално ДС, али су на трагу ратних дешавања значајну улогу добили и СРС и Група грађана око Жељка Ражнатовића Аркана. Коалицију Депос чинили су, поред СПО, и ДСС, СЛС и НД као „антирежимско, антиратно, продемократски политички савез“ (Vukomanović, 2010:147). Избори су изнедрили и јасно дефинисали два неформална блока на политичкој сцени Србије, први који је био јако национални, просрпски и активно ратни блок (СПС, СРС, касније ССЈ) и други блок који је био национално-грађански и антиратни (Депос, ДС). Наравно, на овим линијама поделе треба додати да сами ти блокови унутар себе деле слична уверења, али имају међусобне сукобе и поделе, како у средствима за остваривање циљева, тако и у политичким уверењима.

Резултати избора 1992. године показали су снагу првог политичког блока. СПС је остварио 101, СРС 73, а ССЈ 5 посланичких места, док је из другог блока само коалиција Депос успела да оствари значајан резултат са 50 мандата (Табела 3.7). У

²⁰ Гоати пише да „у припреми савезног изборног закона нису суделовале опозиционе странке, него су о његовом садржају обавештене (као и шира јавност) непосредно пред изборе“ (Goati, 2013, 46) и да се према Уставу СРЈ бирао „по један савезни посланик на 65 000 бирача, грађани Србије бирали су 106 посланика...а грађани Црне Горе 30“ (Goati, 2013, 46)

исто време одржани су председнички избори где се и потврдила доминација Слободана Милошевића којем је једини релевантан опонент био Милан Панић, савезни премијер, и који је добио милион гласова мање (Милошевић 2.515.047, Панић 1.516.693) (Goati, 2013:39). Савезни избори донели су исти резултат, с тим што је сарадња СПС и ДПС била наизглед добра, што се показало у каснијем периоду. Савезни органи, пре свих савезни парламент, нису имали велику улогу на републичком нивоу, па су окарактерисани као „карикатура парламентаризма“ (Antonić, 1998:55 према Goati: 2013:52). После две једностраначке владе у прве две године вишепартизма у Србији, изабрана је нова мањинска на челу са Николом Шаиновићем у којој су, како истиче Орловић, „социјалисти имали прећутну подршку радикала и на тај начин задржали власт, а радикали су добили медијски простор и нападали опозицију“ (Orlović, 2008:159). СПС је користио позицију радикала, који су веће проблеме имали са остатком опозиције, него са партијом на власти.

Кратак мандат ове владе прекинуо је сукоб око питања мира/рата у БиХ, па је СПС остао без подршке и донета је одлука о новим превременим изборима за 1993. На ове изборе опозиција је, поново, ишла разједињено. Из редова Депос-а изашао је ДСС као самосталан актер, а у овој коалицији укључили су се нови актери. Претходна сарадња СПС-СРС очигледно је ишла у корист СПС јер је на овим изборима освојио 123 мандата у односу на ранијих 101, док је СРС пао са 73 на 39 мандата (Табела 3.7). Опозиција је имала три представника – Депос 45, ДС 29, ДСС 7 мандата (Табела 3.7) и без довољно снаге да направи било какав помак у конкуренцији са СПС. Постизборна ситуација задавала је проблеме СПС-у јер је морао да размишља о мањинској подршци или о коалиционој влади. У саставу владе потребно им је било само 3 мандата за формирање владе, а као партнер је искочила Нова демократија из опозиционе коалиције Депос. Како Орловић истиче, ова странка је ушла у владу „под изговором да је добила благослов својих коалиционих партнера (што није демантовано)“ (Orlović, 2008:160) са новим премијером Мирком Марјановићем. Ово је била прва влада која је опстала потпун мандат. Иако је опозиција већ тад говорила о „почетку краја“ Милошевићеве власти, стабилан СПС у нестабилном окружењу успевао је да опстане. Режим је функционисао уз контролу

медија, а Србија је постала „земља у којој су закони тихо нестали (пали)“ (Thomas, 1999:424 према Dolenc, 2013:168).

У том периоду дешавају се прегруписавања на политичком пољу. Док је власт СПС-а била стабилна и док се бавила регионалном политиком и конфликтима у БиХ и Хрватској, а Слободан Милошевић од спољног фактора називан „фактором стабилности“, опозиција је у тешким условима покушавала да се организује. Најважнији корак у тој организацији било је формирање коалиције „Заједно“ која је представљала конгломерат различитих политика окупљених око идеје да се ослаби власт Слободана Милошевића. Коалиција се формирала за долазеће савезне изборе, а чиниле су је СПО, ДСС, ДС, ГСС (Goati, 2013:153). Уз различите погледе на низ питања, интегративни фактор опозиције била је борба против стабилне власти Слободана Милошевића.

Важни догађаји у партијској слици Србије су савезни избори 1996. године, али и локални избори као тренутак потпуног обесмишљавања демократије и институција у Србији. Локални избори који су претходили парламентарним и председничким изборима били су моменат велике изборне манипулације, пре свега јер је опозиција остварила позитиван резултат победама у великом броју локалних самоуправа (40 од 189), а посебно због победа у Београду и Нишу. Ово је био велики успех у контексту потпуне медијске контроле власти, са новом фарсом о преиначењу изборне воље, о поништавању избора и другим институционалним и ванституционалним притисцима. Овакав удар дао је опозицији синергетски ефекат и масовне протесте, па је власт уз спољне притиске признала резултате избора. Коалиција „Заједно“ била је релевантна контратежа Милошевићевом режиму, али су унутрашње поделе (детаљније у Goati, 2013:66) брзо разбиле ову коалицију, па се тако ушло у нове парламентарне и председничке изборе.

Парламентарни избори 1997. године нису донели никакве промене. Бојкот дела опозиције (ДС, ДСС и други) само је дао већу снагу странкама власти. Други део опозиције, пре свега СПО, изнео је захтеве за одржавање избора који су одбијени

у свим сферама, сем у сфери медија²¹, али је свеопшта слика показивала још мањи легитимитет изборног процеса уз кршење и минималних услова за фер и демократске изборе. У односу на претходни период када је власт имала средства контроле ови избори су били корак даље и представљали су наставак изборне манипулације са локалних избора уз парадоксалну ситуацију признања „изборних неправилности“ и учешћу истих виновника на овим изборима.

С обзиром на бојкот, СПС је успео да оствари резултат од 110 мандата и забележи пад подршке, што је за последицу имало нужно формирање коалиције. СПО, један од ретких учесника ових избора имао је 45 мандата, док је СРС остварио свој најбољи резултат са 82 мандата и добио велики уцењивачки потенцијал (Табела 3.7). У исто време, одржани председнички избори нису довели до избора новог председника Србије (Лилић-Шешељ) због излазности мање од 50% грађана у другом кругу, па је на поновљеним изборима у децембру 1997. године победу однео „нови“ кандидат СПС-а Милан Милутиновић, са опет натегнутих 50,9% изашлих (детаљније у Goati, 2013:105). Како истиче Орловић, „у првој фази Милутиновић је деловао као 'чувар радног места'“ (Orlović, 2008:116), а ову фазу полупрезиденцијализма у Србији окарактерисао као „квазипарламентарну фазу“ (Orlović, 2008). Неизграђене институције подразумевају да се политичка моћ креће према персоналним решењима и да није утемељена на законским овлашћењима и принципима, а то је управо била природа овог периода.

После дугих шестомесечних преговора формирана је влада „ултрадесничарске СРС, СПС и ЈУЛ-а“ (Vejvoda, 2000 према Dolenc, 2013:173), која је била само наговештај догађаја који следе и атмосфере у друштву. ЈУЛ, традиционални партнер СПС-а и Мирјана Марковић, били су важан актер у свим процесима, а како Доленец истиче ЈУЛ је била „блиско марксистичка, а заправо партија режимских профитера који су стекли богатство и статус у незаконитим условима.“ (Dolenc, 2013:173). Влада СПС-СРС-ЈУЛ познатија као „црвено-црна коалиција“ (Orlović, 2008; Goati, 2013) имала је пред собом најтеже задатке због немира на Косову и Метохији и због

²¹ Наговештај да ће бити угашено око 170 локалних медија због неуредних дозвола средином 1997. (детаљније Goati, 2013:66). Према извештају „Nations in Transit Yugoslavia Report 1998“ привремено је затворено 77 медија (Dolenc, 2013:173)

све већих међународних притисака. Оно што је карактерисало владе 90-тих је да је Слободан Милошевић увек имао начин да „користи час једног час другог савезника из редова српске опозиције“ (Vukomanović, 2010:150) као марионете. Услед заостравања ситуације на КиМ, на савезном нивоу формира се „влада националног јединства“ у коју СПО улази 18. јануара 1999. године (Orlović, 2008:160) што је требало да донесе неопходан друштвени консензус по важним питањима. Истовремено се у Србији прво формира Савез за промене (1998) у који улази велики број опозиционих партија, али и даље оптерећених унутрашњим поделама и лошим коалиционим (не)споразумима од раније (детаљније у: Stojiljković, 2008:428). Ипак, коалиција добија на значају и потенцијалу за раст тек након завршетка сукоба са НАТО-ом, уз константне поделе и размирице унутар коалиције.

У свим тим раслојавањима и поделама партије нису успеле да се окупе око заједничке идеје, па су иницијативу преузеле организације цивилног друштва. У први план искачу, како истиче Стојиљковић, „Г17 Плус као програмска цивилна иницијатива, УГС Независност, бројне невладине организације и грађанске иницијативе, док ће Српској православној цркви припасти улога духовног ујединитеља“ (Stojiljković, 2008:428), а покрет Отпор преузео је најважнију улогу у спровођењу активности. Интегративни моменат и синергија која се створила доводи до формирања Демократске опозиције Србије (ДОС) која за свог кандидата истиче Војислава Коштуницу. Јануар 2000. године био је прекретница у формирању демократске опозиције (детаљније Orlović, 2008:161), а ширина коју је ДОС имао најбоље се огледа у ставу да „изражавају пуну спремност за сарадњу са свима чији је циљ демократска Србија“ (Vreme, бр.474, према Orlović, 2008:161). Са формирањем ДОС-а ушло се у нову фазу српске политике, а Милошевић сигуран у своју снагу и уз подршку руководства СПС расписује изборе за председника СРЈ за 24. септембар 2000. године. То су после првих републичких избора 1990. године били најважнији избори на савезном, републичком или локалном нивоу у новој историји вишепартизма. Како истиче Орловић, „ДОС је програмско-политички веома хетерогена и многобројна коалиција (најмногобројнија у Источној Европи)..“

(Orlović, 2002:306) што је у том тренутку била предност, а касније ће се испоставити, највећа мана ДОС-а.

Два кандидата за председника СРЈ – Војислав Коштуница и Слободан Милошевић освојили су заједно 4.3 милиона гласова, с тим што је у том односу Коштуница освојио 2.470.304 гласова (50,2%), а Слободан Милошевић 1.826.799 гласова (37.1%) (Goati, 2013:165). После необјављивања резултата избора, ДОС креће у протесте који су своју кулминацију добили уласком грађана и опозиције у зграду Народне скупштине и РТС-а, што је окарактерисано као „револуција“, а како истиче Стојиљковић десила се својеврсна „мека демократска револуција“ (Stojiljković, 2008:434). Након ових дешавања и Слободан Милошевић признаје изборни пораз, а Србија се спрема за нове парламентарне изборе за децембар 2000. године. Јако важан моменат јесте одустајање служби безбедности од „напада“ на грађане што је вероватно био и пресудан моменат протеста. Касније, како истиче Ејдус, одиграла се „договорена природа демократске транзиције...кооптирање тадашњих руководилаца сектора безбедности у нови демократски режим омогућило је мирни трансфер власти..они су такође онемогућили брзу и свеобухватну демократизацију сектора безбедности“ (Ejdus, 2010:110). Начин смене власти и нестабилне околности велики су дефицит за развој демократских институција, а Шмитеров „најкритичнији праг демократије“ (Schmitter, 1986:9) у виду мирне смене на власти није ишао у корист демократије. Из периода „режима који је произашао из тоталитаризма са елементима неототалитаризма“ (Orlović, 2008:42) ушло се у период нове изградње институција и покушаја за свеопштом демократизацијом, која је носила мањкавости претходног искуства.

Ипак, остаје отворено питање да ли се револуција десила, с обзиром на чињеницу да је формирана тзв „прелазна влада“ на период од два месеца како би се спровели децембарски избори, а чинили су је по 1/3 СПО, СПС и ДОС (Pavlović & Antić, 2007:86). Уз то треба додати да одустајање од најављене лустрације или забране политичких субјеката иде у прилог сумњи о револуцији и сличним сценаријима.

Децембарски парламентарни избори 2000. године донели су апсолутну победу ДОС-а који је успео да освоји 176 мандата или више од 2/3 мандата (Табела 3.7) уз потпуну доминацију у парламенту. Ослабљени (унутрашњим поделама, напуштањима, губљењем позиција и ресурса) СПС остварио је 37 мандата, а СРС 23 и ССЈ 14 (Табела 3.7). Ово је била потпуна промена политичке климе, партијског система, главних актера политичког живота и потпуно нови оквир за даљи развој. Влада која је формирана на челу са Зораном Ђинђићем од почетка није имала разумевања са Коштуницом и у односу два нова лидера показала се сва мањкавост ДОС-а. Орловић однос Коштунице и Ђинђића види као сукоб „две различите стратегије и концепта легалитета и легитимитета“ (Orlović, 2008:166) где се нису поклапали процедуралност и ригидност (Коштуница) и прагматизма (Ђинђић). Како истиче Стојиљковић, „то је прва несоцијалистичка и некомунистичка влада у Србији...“ (Stojiljković, 2008:436) са образложењем да је последња деценија била само тежња да се представи вишепартизам.

Период ове владе (2000-2003), према Доленец, пратиоци процеса оцењују као лош из угла демократизације која је најављивана. Пре свега истакнуто је да је Србија у том периоду „земља ванредног стања, нестабилни период нережима“²² и да је то „хибридни режим који не врши ефективну контролу“²³. Иако је реформска влада имала помака, целокупна ситуација је отишла у другом правцу и ескалирала под утицајем паралелних структура моћи у држави, а делимично се окончала атентатом на премијера Зорана Ђинђића. Убрзо је формирана нова влада на челу са Зораном Живковићем који ју је сам окарактерисао као „ванредно стање у Влади“ (Експозе Зорана Живковића у Orlović, 2008:169). Нередовно стање ствари након демократских промена донело је нове проблеме и постепено разочарање грађана у демократске процесе и институције.

Како истичу Павловић и Антонић, Милошевићев режим је одржавао изборе који су били „недовољно поштени и нису били сасвим слободни“ (Pavlović & Antonić, 2007:86), али да су у првом периоду после Милошевића избори „били

²² Небојша Владисављевић у интервјуу Данијеле Доленец (Dolenec, 2013:178)

²³ Срђа Поповић у интервјуу Данијеле Доленец (Dolenec, 2013:178)

поштени“ (Pavlović & Antonić, 2007:86). Подизање демократских капацитета ишло је много спорије од очекиваног. У тим околностима, уз све државне и парламентарне утицаје, кренуло се у креирање нових институција, а у таквој атмосфери „ванредног стања“ дочекани су и парламентарни избори 2003. године. На партијској сцени дошло је до великог удаљавања међу партијама ДОС-а, тако да је овај конгломерат изгубио своје везивне споне и сврсисходност. Како је то окарактерисао Стојиљковић, „инхерентна трагика ДОС-а“ (Stojiljković, 2008:437) продубила је проблеме у којима се налазила Србија и задала још тежи ударац безалтернативној политичкој сцени. Транзиционо разочарање и велика очекивања грађана су спласнула, а неповерење у актере порасло уз снажна конфронтирања око базичних питања (сарадња с Хашким трибуналом, ЕУ и НАТО). „Диктатор Милошевић“ више није био тема и са поделе Милошевић (стари режим) vs. ДОС (нови режим) прешло се на поделу ДС vs. ДСС. Превага у корист ДС-а дошла је са атентатом на премијера и лидера ДС-а, Зорана Ђинђића, јер су после тих догађаја показали спремност да се обрачунају са криминалом који је имао парламентарну снагу.

Парламентарни избори 2003. године донели су потпуни распад ДОС-а и самосталне и коалиционе наступе њених чланица што је за последицу имало наступ великог броја листа на изборима и већу фракционализацију у парламенту. На листи са ДС-ом било је низ мањих странака ГСС, ДЦ, СДУ, ЛЗС, са ДСС на ове изборе ишли су НДС, СЛС, СДС, са СПО у коалицији била је Нова Србија, а са Г17 Плус ишла је СДП, док је низ других мањих партија ишао у својим аранжамнима, а СПС и СРС ишле су самостално (Табела 3.7). Најбољи резултат остварила је СРС са 82 мандата и преко милион гласова, иза ње су били коалиција око ДСС са 53 мандата, коалиција око ДС са 37 мандата, коалиција око Г17 Плус са 34 мандата, СПО-НС 22 мандата и СПС са такође 22 мандата (Табела 3.7).

У складу са трендом пацифизације политичког поља према бившем режиму, дошло се и до формуле за формирање мањинске владе. Нову владу Србије формирао је Војислав Коштуница, она је била мањинска у саставу ДСС, Г17 Плус, СПО и НС који су имали 109 мандата, а подршку им је давало и 22 посланика из редова СПС-а (Orlović, 2008:171). Партнери у влади имали су већу дистанцу према ДС-у него према

СПС-у, која се претежно заснивала на борби око заједничких бирача, више него на подели према вредностима и идеолошкој блискости.

У извођењу закључака за период 1990-2006. године могу се издвојити две фазе: прва, формативна фаза партија и партијског система која је протекла у доминацији једне партије, спорој или заустављеној транзицији и изградњи мањкавих демократских институција и друга, преломна фаза након 2000. године која је наступила са променом режима, али је исто тако била турбулентна уз снажне отпоре демократизацији. Све те околности довеле су до тога да партије као актери политичког живота и главни виновници свих процеса буду извориште лоших одлука и кривци споријег развоја и нестабилности институција. Милошевићев режим може се окарактерисати као „компетитивни ауторитаризам“ (Pavlović & Antonić, 2007, Vladislavljević, 2014; 2016), који представља форму хибридног режима где постоји формална (легална) процедура избора као плашт недемократским карактеристикама режима (Levitsky & Way, 2002). Милошевић је био корак испред других са свим институционалим полугама моћи преузетим знатно пре настанка других политичких актера (детаљније: Vladislavljević, 2004:183-205). Потпуна доминација СПС-а и Милошевића првих 10 година вишепартизма била је производ високе изборне подршке коју не треба занемарити као релевантну и због укореењености СПС-а и континуитета са СКС, али значајним делом и исконструисану кроз свеопшту деградацију опозиције путем медија, али и институционално. Гоати истиче да су „манипулације инваријантно обележје изборних надметања до октобарског преокрета“ (Goati, 2006:23) чиме можемо закључити да су постале редовно стање ствари у Србији. Опозиционој слабости доприносила је и потпуна дезорганизација унутар њихових редова и неповерење лидера, уз повремене искораче који су и довели до ДОС-а.

Кретања унутар политичког поља била су велика и са тектонским променама. На почетку политичког плурализма у Србији парламент је био под доминацијом једне партије па је и индекс фракционализације био низак, али је растао до свог зенита 2000. године када је ДОС ушао у парламент са 18 партија који нису дуго заједно функционисале. Оно што одликује српски парламент у овом периоду је

константно велики број партија у парламенту (просечно 12.66), а партијама у Србији грађани не дају велико поверење, што потенцијално за последицу има нижу излазност, о којој се може само условно говорити због непрецизности око бирачког списка. Једна од најманипулативнијих области били су медији, у то време државна телевизија и дневни лист Политика, који су уједно имали и највећи утицај на креирање јавног мњења (Sekelј, 2000:61).

Табела 3.8: Одреднице партијске динамике у Србији (1990-2003)

Србија	Број партија у парламенту	Број партија у влади	Индекс фракционализације	Изборна апстиненција	Изборна волатилност
1990	15*	1	1.63	28.51%	-
1992	12	1	3.69	30.28%	22.1%
1993	11	2	3.29	38.66%	14.4%
1997	10	3	3.80	42.53%	10.31%
2000	21**	18	13.57	42.18%	62.7%
2003	7	4	4.88***	41.17%%	47.6%
Просек	12.66	4.83	5.14	37.22%	31.42%

Извори података за калкулацију: РИК, 2016, Доступно на: <http://www.rik.parlament.gov.rs/>, Изборна волатилност према ранијим рачунањима (Ковачевић, 2014:66).

*Групе грађана се рачунају као једна партија

**Свих 18 чланица ДОС-а се броје одвојено

***За разлику од Галагеровог рачунања (Gallagher, Michael, 2015. Election indices dataset) где је индекс 6.43, овде сам СПО-НС (22) коалицију поделио на две странке СПО (13), НС (9)

Политички живот Србије после Милошевића наставио је да буде турбулентан. Убрзо након промена дошло је до подела код победника што је резултирало новим расцепима на изборима 2003. године. После тих избора Србија је ушла у фазу коалиционих влада, а Коштуничина прва влада је имала задатак доношења новог устава, уз то нови изазов је био и референдум у Црној Гори, у којем је Србија играла активну улогу (видети: Orlović, 2008:171). Оно што је успоравало развој демократских институција, а партије нису могле (или нису хтеле) да реше јесу тзв. „резервисани домени (*посебно – прим.аутор*) у сектору безбедности, поред карактера страначког система.“ (Pavlović & Antonić, 2007:170). Доношење новог устава и одлазак Црне Горе 2006. године били су преломни тренуци за нову фазу српске политичке сцене. Наметнула се нова линија подела *pro et contra* ЕУ и европских интеграција Србије. Ова подела обележиће следећу деценију у политици Србије.

Влада Војислава Коштунице није завршила свој мандат, што је још једна од редовних ствари у Србији.

3.4.5. Политичке партије у Црној Гори 1992-2006.

Република Црна Гора једина је република која је, након распада СФРЈ, остала уз Србију у покушају да очува Југославију. Републичка власт била је у потпуности у складу са влашћу у Србији и на нивоу федерације. На референдуму о останку у Југославији 95,7% било је за останак у СРЈ, уз излазност од 66% (Morrison, 2012:437). У неким моментима бивши комунисти у ЦГ су били и за чвршће мере према иредентизму и сецесионизму на простору СФРЈ, него ли српски комунисти. Ипак, иако је почетак развоја у обе републике деловао идентично, мора се истаћи да је развој партијског система имао једну суштинску разлику, која је касније битно деловала на целокупан уставни и институционални инжењеринг, а то је да се за разлику од Србије, у Црној Гори од почетка у политичке процесе интензивно укључују и мањине (првенствено Албанци) (видети Fink-Hafner, 2008:174). За разлику од Србије, у Црној Гори су савезни избори имали мањи значај, првенствено из разлога црногорске мање значајне улоге у СРЈ. Прва влада, тада младог комунисте, Мила Ђукановића која је формирана са стабилном већином, пристала је на захтеве опозиције за новим изборима који су били из сличних разлога као и у Србији, а огледају се пре свега у предоминантној улози владајуће партије која је имала све наслеђене ресурсе за то.

На ове изборе бивши СКЦГ иде са новим именом, као Демократска партија социјалиста. Агенда ове политичке партије била је јасна и координисана са политиком СПС-а и заједничких интереса уз поједине сукобе који нису у том моменту угрозили односе. У односу на ДПС остала су два пола, црногорски који је био предвођен ЛСЦГ и српски који је био предвођен НС. За изборе 1992. године важно је на напоменути да су релевантни учесници били и СРС и СДП, који ће и касније играти важну улогу у политичком животу. Иако је ситуација била лоша у скоро свим пољима, ДПС је успео да поново освоји већину мандата у парламенту (46

од 85) (Табела 3.9), уз озбиљан губитак гласова (1990-171.316; 1992-125.578) и тако остала „једина партија у посткомунистичким земљама Централне и Југоисточне Европе која је успела на другим вишестраначким изборима сачувати апсолутну већину“ (Goati, 2013:38). Друге партије су оствариле учинке према очекивањима НС 14 мандата, ЛСЦГ 13 мандата, СРС 8 мандата, СДП 4 мандата (Табела 3.9).

Табела 3.9: Избори за Парламент Републике Црне Горе (1990-2006)

Кандидатске листе	Народна скупштина СР ЦГ 1990	Народа скупштина Црне Горе				
		1992	1996	1998	2001	2002
Укупно	125	85	71	78	77	75
Демократска партија социјалиста (ДПС, 1990-СК)**	83	46	45	32**	30**	31**
Либерални савез ЦГ (у СРСЈ 1990)	17	13	8*	5	6	4
Народна странка (НС)	13	14	11*	5**	9***	5***
Демократска коалиција (ДК-СДА, ДС у ЦГ, СР)	12	-	-	-	-	-
Српска радикална странка (СРС)	-	8	-	-	-	-
Социјалдемократска партија (СДП)	-	4	-	5**	6**	7**
Странка демократске акције (СДА)	-	-	3	-	-	-
Демократски савез у ЦГ (ДС у ЦГ)	-	-	2	1	1	1
Демократска унија Албанаца (ДУА)	-	-	2	1	1	1
Социјалистичка народна партија (СНП)	-	-	-	29	21***	19***
Српска народна странка (СНС)	-	-	-	-	3***	6***
Грађанска партија ЦГ (ГПЦГ)	-	-	-	-	-	1**
Други	-	-	-	-	-	-

Извор података: ДИК - Državna izborna komisija Crne Gore, 2016, Доступно на: www.dik.co.me; Nohlen & Stover, 2010, 1370-1380.

*У Коалицији „Народна Слога“ ЛСЦГ је добио 8, НС 11 мандата

**ДПС је формирао више коалиција: 1998. - „Да живимо боље“ (42) - ДПС(32) са СДП(5), НС(5); 2001. - „Побједа је Црне Горе – Демократска коалиција“ (36) – ДПС (30), СДП (6); 2002. „За европску Црну Гору“ (39) – ДПС (31), СДП (7), ГПЦГ (1)

***СНП је формирао коалицију 2001. „Заједно за Југославију“ (33) – СНП(21) са НС (9) и СНС (3); 2002. „Заједно за промјене“ (30) – СНП (19), НС (5), СНС (6)

Паралелно са парламентарним, одржани су и председнички избори чија специфичност је била да су најважнији кандидати били из редова ДПС-а и то Момир Булатовић и Бранко Костић, за којег Гоати истиче да је имао и већу подршку званичне Србије²⁴, али је поражен у другом кругу од Булатовића, који је остао председник (Goati, 2013:40). Доминација једне партије се наставила, а главно поље политичких процеса се пренело у унутарпартијске борбе – свим политичарима је било јасно – ко влада ДПС-ом владаће и Црном Гором. Једини „трансфер моћи дешавао се у оквиру владајуће партије“ (Vuković, 2010:62 према Mochťak 2015:102) тако да унутарпартијска борба постала важнија од међупартијске. Влада и

²⁴ СПС је имао негативне реакције на Булатовићево прихватање предлога лорда Карингтона о кризи у Југославији (Goati, 2013:38).

председник остали су у свом мандату до краја и до нових избора 1996. године који су се поклапали са савезним изборима.

У том периоду ширила су се нетрпељивост између струје која се залагала за независност (ЛСЦГ) и униониста (НС), а ДПС је градио своју позицију политичког центра са дистанцом али и добрим односима са Слободаном Милошевићем (видети: Vujić & Komar, 2006:184). Широко политички центар који је заузео ДПС био је најјачи адут и на изборима 1996. године. Ови избори били су увод у потпуни обрт политичке ситуације и доминације у политичком простору Црне Горе. Поред, у најмању руку, до тада „тешко замисливе“ (Vujić & Komar, 2006:184) коалиције између НС и ЛСЦГ назване „Народна слога“, на изборима су значајне учинке направиле и странке мањина. Коалициони споразум „Народне слоге“ истакао је да они „замрзавају сва крупна питања по којима се разликују“ (Goati, 2013:115) како би поразили ДПС. Ова идеја доживела је потпуни пораз на изборима, ДПС је опет освојио апсолутну већину са 45 мандата, док је коалиција „Народна слога“ освојила 19 мандата од којих је 11 припало НС, а 8 ЛСЦГ (Табела 3.9). У парламент су ушле и мањинске СДА са 3 мандата, ДУА са 2 и ДСуЦГ са 2 мандата (Табела 3.9).

Постизборни период фокус политике свео је на унутарстраначка превирања у ДПС. Сукоби су доживели свој врхунац и дошло је до цепања унутар ДПС-а на струју Мила Ђукановића, премијера и струју Момира Булатовића, председника. Основно мимоилажење било је у визији будућности Црне Горе, за коју је Булатовић мислио да треба да буде про-милошевићевска, а Ђукановић про-западна (анти-милошевићевска) (Komar & Živković, 2016:4; Vuković 2010:63; Morrison, 2012:442-443). У том сукобу ДПС остаје Ђукановићев, али „окрњен“ са укупно 28 посланика од 45, док је преосталих 17 отишло у табор Булатовића. Иако је Булатовић поражен на Главном одбору ДПС-а, који напушта 11. јула 1997. године (Goati, 2013:142), наставио је своје политичко деловање. Коначни обрачун у овој подели и снага ДПС-а, који је остао уз Ђукановића, показао се на председничким изборима 1997. године. У директном обрачуну Ђукановић-Булатовић у првом кругу избора победио је Булатовић за нешто више од 2000 гласова (147.614 - 145.348), али је у другом кругу избора победио Ђукановић (50.8%) и постао председник Црне Горе, уз Булатовићево

непризнавање изборних резултата (Komar, 2016:4). Међутим, према извештајима ОЕБС-а избори су били слободни и фер са мањим нерегуларностима (Moch'ak 2015:104). Булатовић је након два пораза (у ДПС и на председничким изборима) 1998. године формирао Социјалистичку народну партију (СНП) (Goati, 2013:113).

Са формирањем СНП-а и нестабилношћу која је захватила и црногорску „привремену“ владу (ДПС, НС, ДУА, ДС) и ДПС неминовни су били ванредни парламентарни избори 1998. После великог унутрашњег слома ДПС је наставио да функционише на новим основама, а први тест те политике били су управо избори 1998. године. У предизборном периоду ДПС је покушао низом активности да стабилизује друштвену ситуацију и да демократизује процесе организацијом округлих столова, доношењем нових изборних закона и споразума међу партијама о условима избора (видети: Goati, 2013:117).

Парламентарни избори 1998. године довели су до формирања коалиције „Да живимо боље“ коју су чинили ДПС, НС и СДП (Vujić & Komar, 2006:187) која је остварила резултат од 42 мандата (ДПС 32, СДП 5, НС 5), док је са друге стране СНП освојио 29 мандата, ЛСЦГ 5 и албанске партије по 1 мандат (Табела 3.9). ДПС је поново имао стабилну већину за формирање владе, али и после скоро деценију јаког опонента из опозиције. Процеп између влада Црне Горе и Србије био је све већи, а кулминирао је када је поражени Момир Булатовић постављен на чело савезне владе, догађај за који Гоати тврди да је „акутна фаза кризе у СРЈ“ (Goati, 2013:122). Подршка Булатовићу само је проширила расцеп између владајућих елита у Србији и Црној Гори.

Нарастање политике независне Црне Горе коју је све више водио ДПС почела је да успорава рад владе, а ратна ситуација 1999. године и промене у Србији 2000. ојачале су национални моменат у обе републике. Посебан знак за удаљавање од Србије било је избацивање динара као валуте у Црној Гори и почетак употребе немачке марке у новембру 1999. (касније, 2002. замењена са евром) (Darmanović, 2007:153-154). Унутар владе Црне Горе долази до јасних подела на индепендисте и унионисте, где је струја око НС била за унију са Србијом. Оваква подела и расцеп на овој теми довео је и до пада владе и нових парламентарних избора 2001. године.

Ђукановићев успех био је у потпуном преузимању ДПС-а, преоријентацији партијске и државне политике ка независности, као преузимање теме од конкурената на ту позицију (пре свих ЛСЦГ) (Morrison, 2012:437). Иако су и друге партије у свом корпусу укључивале мањинско питање, мањинске партије су се јасно дефинисале и све више привлачиле гласаче ка свом домену, а након 1998. године постале су и важан фактор подршке власти, па самим тим и политици независности (Bieber, 2010:122). Пред изборе 2001. године основно питање било је „за“ и „против“ независности Црне Горе, па су се тако формирали и полови у политичком простору: опција „за“ у који су улазили ДПС, СДП, ЛСЦГ и мањинске партије (ДСуЦГ, ДУА) и опција „против“ СНП, НС, СНС (крило НС-а које се раније издвојило због НС-ове подршке ДПС-у) (Goati, 2013:125). Оба пола су формирала коалиције, око ДПС-а се формирала коалиција „Побједа је Црне Горе“, а СНП са НС и СНС формира коалицију „Заједно за Југославију“, док су ЛСЦГ и партије мањина ишле самостално (Табела 3.9).

Резултати избора били су јасно на страни независности, односно давали су већину која може формирати владу. Коалиција „Побједа је Црне Горе“ имала је 36 мандата (ДПС 30, СДП 6), док је коалиција „Заједно за Југославију“ имала 33 мандата (СНП 21, НС 9, СНС 3), а иза њих остали су ЛСЦГ са 6 мандата, и мањинске ДУА и ДСуЦГ по 1 мандат (Табела 3.9).

У дијалогу две републике направљен је договор о формирању Државне заједнице Србије и Црне Горе, на унутрашњем плану обе струје су представљале своју победу – која је у првом тренутку била већа код униониста, али је трајно била већа код индепендиста. СДП и ЛСЦГ нису гласали за ове одлуке јер су их сматрали одлагањем независности Црне Горе, с обзиром да је у плану био референдум за неколико година. Унионисти (за Југославију) су сматрали да је њихова идеја победила, а падом владе због иступања СДП-а и одступањем ЛСЦГ од подршке мањинској влади донешена је и одлука о ванредним парламентарним изборима (Goati, 2013:128). ДПС је у том периоду био за еволутивни развој идеје о независности и за компромисан процес изласка из Југославије, па су њихове идеје о државној заједници као прелазној форми до референдума биле прихваћене. Како

истиче Дармановић „црногорска влада предложила је 'баршунасти развод' по узору на чехословачки модел“ (Darmanović, 2007:154), односно миран и договорен разлаз. Са тим решењима и са још јачом идејом о независној Црној Гори спремали су изборе 2002. године.

Иако је СДП изашао из владе због продужавања процеса независности Црне Горе, на изборе 2002. године ушао је у коалицију са ДПС-ом која се звала „Демократска листа за европску Црну Гору - Мило Ђукановић“ и која је остварила бољи резултат у односу на претходне изборе са 39 мандата (+3), док су либерали (ЛСЦГ) и даље држали свој курс самосталности али са све лошијим резултатима (4 мандата, -2 у односу на 2001.) (Табела 3.9). Са друге стране, СНП је са НС и СНС поново ушао у коалициони аранжман који се овај пут звао „Заједно за промјене“ и значајно се дистанцирао од већ пораженог Милошевића, али то је вероватно био један од разлога слабијег резултата са освојених 30 мандата (Табела 3.9). Црна Гора је после ових избора добила стабилну владу која је на агенди имала један, за њих најважнији, циљ – да створи независну Црну Гору. Иако је Србија и значајан део Црне Горе био за заједничку државу и разне уступке у државној заједници, црногорска владајућа елита није одустајала и снажно се припремала за референдум 2006. године.

Државна заједница СЦГ, називана и „Solaland“ (Darmanović, 2007:154) због улоге Хавијера Солане у креирању ове временски ограничене заједнице, била је нефункционална у свим доменима. Политичка ситуација у Србији и однос према Црној Гори ишли су на руку опцији независности. Потврда тежњи ДПС-а била је и на мајским председничким изборима 2003. када је Филип Вујановић убедљиво победио на председничким изборима са 64,2% гласова (Vuković, 2015:76). Атмосфера која је попримала облике озбиљнијег грађанског сукоба кулминирала је кампањом за референдум. Формални услови који су постављени за успех референдума, уз преговарачку улогу ЕУ, били су више од 50% изашлих и више од 55% потврдних гласова од свих регистрованих гласача (Darmanović, 2007:154). Цео процес је завршен са пребачених 55% („за“ гласало 55,5%) уз отворен шири друштвени расцеп по питању признавања државности, а потом црногорске нације, језика, цркве и сл.

Иако је Црна Гора изборила своју независност дугогодишњим залагањем једног политичког пола, у самом процесу референдума показали су се многи демократски дефицити и отворен је даљи процес политичких сукоба. Према извештајима ОЕБС-а, референдум је спроведен по правилима и прописима, уз одређене недостатке на које су указивали из унионистичког блока о неправилним списковима регистрованих за гласање, о индицијама куповине гласова и другим неправилностима - преко 50 жалби пре референдума, 210 жалби у току референдума, 21000 (4,3% од укупног гласачког тела) нових уписаних у бирачки списак уз оспоравања опозиције и сл. (ОЕБС Montenegro, 2006). Извештаји су били претежно позитивни, али се за даљи процес развоја институција и демократије отворио знатно шири расцеп.

Када се подвуче црта за период развоја вишепартизма у Црној Гори од 1990. до стицања независности могу се извући закључци о партијама и партијском систему који се у добром делу развијао монолитно. Црна Гора је остала једина држава после пада Берлинског зида у којој су бивши комунисти (партија континуитета) наставили да владају у дужем периоду. ДПС је централна тачка политичког живота Црне Горе, а сви политички потези других актера су везани за ДПС, било афирмативни, било негацијски.

Табела 3.10: Одреднице партијске динамике у Црној Гори (1990-2003)

Црна Гора	Број партија у парламенту	Број партија у влади	Индекс фракционализације	Изборна апстиненција	Изборна волатилност
1990	11*	1	2.08***	24.31%	-
1992	5	1	2.82	32.69%	25.75%
1996	6	1(4)**	2.26	33.10%	27.03%
1998	7	3	3.13	23.96%	36.15%
2001	8	2	3.93	18.21%	7.41%
2002	9	3	3.87	25.40%	7.28%
Просек	7.6	2.1	3.01	26.27%	20.71%

Извори података: ДИК – Državna izborna komisija, 2016, Доступно на: <http://dik.co.me/>

*У парламент су поред ДПС и НС ушле и коалиције ДК са 3 партије (СДА, ДСуЦГ, СР) и СРСЈ је чинило 6 чланица (Pavićević, 1997).

**После распада ДПС у владу су ушли НС, ДУА, ДсуЦГ

***Нису познате расподеле мандата унутар коалиција ДК и СРСЈ па се узимају као једна политичка партија у рачунању индекса фракционализације

На нивоу стабилности партијски систем Црне Горе није трпео велике промене које би га уздрмале што је последица и континуитета који држи ДПС. Да се у овом

периоду партијска слика Црне Горе јасно поделила показују и последња два парламентарна циклуса са ниском изборном волатилношћу (7.41%; 7.28%) (Табела 3.10). Ефективан број партија се кретао од 2 до 4 партије које су релевантне, али се анализом политичких односа и позиција партија може утврдити да је партијски систем Црне Горе у основи систем са преобладавајућом партијом. Једино се потенцијална алтернатива мењала са појавом СНП као јаког конкурента ДПС, за разлику од ранијег периода када су то била два пола (НС и ЛСЦГ) у односу на централну позицију ДПС-а. Политички процеси у Црној Гори били су сведени на унутарстраначке односе у ДПС-у, а други актери су служили ДПС-у као оправдање или подршка за одређене политичке одлуке. У игри где је једна страна заузела позицију снажног отпора према СРЈ и СЦГ, а друга страна снажно подржавала режим у Србији, ДПС се поставио као средње решење где се питања решавају еволутивним путем уз све ограде које треба ставити око демократичности тог процеса. Разлози за то нису партије, оне су само актери спровођења политика које су грађене на знатно дубљим идентитетским питањима.

3.4.6. Политичке партије у Македонији 1992-2006.

Након иступања из СФРЈ и заснивања независне државе, пред Македонијом била је борба за међународно признање и тежња да се успротиви оспоравању од стране Грчке. На унутрашњем плану најважнији задаци били су изградња институција које су имале додатну обавезу да задовоље међуетничке односе, првенствено Македонаца и Албанаца. Први период имплементације новог Устава у друштвене и националне оквире ишао је у турбулентном периоду, као и у свим другим републикама бивше заједничке државе. Већ на почетку 1992. године Македонија је имала измене Устава када је унета одредница да „нема територијалних претензија на суседне државе“ (Мојански, 2000:37) како би првенствено умирила односе према Грчкој.

У октобру 1992. године формирана је нова влада Македоније са бившим комунистом Бранком Црвенковским, који је уз подршку Кире Глигорова успео

значајно да смањи међуетничке тензије уз давање четири министарства лидерима албанских партија (Perry, 1997:235 према Bideleux & Jeffries, 2007:415). Ипак сталне међуетничке тензије нису могле да се пацификују, уз перманентно избијање криза, а највећа се десила средином 1994. године када су сви албански посланици напустили Собрање, чиме се дошло до нових – првих избора у независној Македонији.

Табела 3.11: Избори за парламент Македоније (1990-2006)

Кандидатске листе	Собрање СР Македонија 1990.	Собрање БЈР Македонија		
		1994	1998	2002
Укупно	120	120	120	120
ВМРО-ДПМНЕ*	38	-	49	27****
Социјалдемократски савез Македоније (СКМ-ПДП, СДСМ)**	31	58	27	43****
Социјалистичка партија Македоније (СПМ)	4	8	1	1
Партија демократског просперитета (ПДП-НДП)	22	10	14	2
Либерално демократска партија (1990-СРСЈ)***	18	29	4	12****
Партија Југословена Македоније (ПЈМ)	2	-	-	-
Партија за целовиту еманципацију Рома (ПЦЕР)	1	1	-	-
Народна демократска партија (НДП)	1	4	-	1
Демократска унија за интеграцију (ДУИ)	-	-	-	16
Демократска партија Албанаца (ДПА)	-	-	11	7
Демократска алтернатива (ДА)	-	-	13	-
-	-	-	-	-
-	-	-	-	-
-	-	-	-	-
Други	3	10	1	5****

Извор података: European election database (eed.nsd.uib.no), (Perry, 1997:233-4), (Fraenkel, 2003:410) – оба према (Bideleux & Jeffries, 2007:411-450).

*ВМРО-ДПМНЕ је бојкотовао изборе 1998.

**СДСМ је настао после избора 1990. као партија континуитета са Савезом комуниста Македоније

***Либерална демократска партија је наследница Савеза реформских снага Југославије за Македонију. Од 1997. наступа као Либерално демократска партија, а једно крило ЛП било је 2002. у коалицији са ВМРО-ДПМНЕ

****Пре избора 2002. формирана је коалиција „Заједно за Македонију“ која је освојила 60 мандата од тога СДСМ 43, ЛП 12, а осталих 5 мандата поделили су Зелена партија, Радничко-пољопривредна партија и партије српске, турске, влашке и др. Коалиција око ВМРО-ДПМНЕ (27) је на тим изборима освојила 33 мандата са ЛП (5) и ДПТМ (1).

Са доношењем Закона о политичким партијама у августу 1994. године ушло се у период нормализације партијске конкуренције и међупартијских односа, првенствено јер се добио оквир који регулише и организационе и финансијске аспекте партијске конкуренције (Bertoa & Taleski, 2016:550-551). Избори 1994. године донели су јасну поделу на албанске и македонске партије и велику поделу на тзв. „Савез за Македонију“ где су припадали СДСМ, СПМ, ЛП и другу страну са ВМРО-ДПМНЕ, али и Демократску странку Македоније бившег комунистичког лидера Петра Гошева који је имао модеран програм али и велике уступке за албанску страну

(видети: Bideleux & Jeffries, 2007:416). Након првог круга гласања, када су ВМРО-ДПМНЕ и ДПМ остварили „лош“ резултат одлучили су се за бојкот другог круга чији резултат је било 58 мандата за СДСМ, 29 за ЛП и 8 за СПМ што је довело до потпуна доминација (95 од 120 мандата) (табела 3.11). Разлози за бојкот били су „велика изборна манипулација“ како су истицали ВМРО-ДПМНЕ и ДПМ (Rychlik & Kouba, 2003:261 према Šedo:2010).

У исто време Киро Глигоров је изборио други председнички мандат уз убедљиву победу 52,44% гласова (Мојански, 2000:49). Бојкот по својој природи доноси мањак легитимитета, а посебно када се ради о бојкоту који настаје између два круга због наводних манипулација.

Након ових избора поново је формирана влада на челу са Бранком Црвенковским, али је централна фигура политичких процеса остао председник Глигоров који је покушавао да смири све веће етничке тензије. Проблеми су се низали редом, а скоро сва друштвено-политичка питања су биле тачке спорења – па чак и питања универзитета, где су Албанци кренули у креирање парламентарних институција, док је на различитим протестима долазило и до већих нереда (Daskalovski, 2004:58-59). У целој ситуацији политичке партије су биле само механизми за продубљивање проблема, а влада Македоније и Црвенковски сусрели су се са великим проблемима незапослености (42% -1997, 41% - 1998) али и другим пратећим проблемима попут лоше пореске политике и корупције (Bideleux & Jeffries, 2007:418). Лоша економска ситуација и мањак друштвеног консензуса били су велика препрека за демократизацију друштва и изградњу институција.

Партијска слика је била креирана по јасним опредељењима – СДСМ је био консолидована јака партија која је имала континуитет и како Малеска истиче, „велику концентрацију моћи која је произвела недостатак воље да се ангажује у било ком политичком дијалогу или компромису, што је штетило положају коалиционог партнера албанске ПДП“ (Maleska, 2013:4). Са друге стране био је ВМРО-ДПМНЕ са чврстом националном политиком која је у том периоду била јак интегративни фактор међу Македонцима. Како Холидеј истиче да у време нарастања етничких тензија у периоду 1994-1998. године „политичке партије нису показивале аверзију према

националистичкој реторици зарад политичке користи“ (Holliday, 2005:147) уз обостране оптужбе за рад на штету националних интереса. Мањак жеље за дијалогом и пораст националистичке реторике није ишао у корист неопходном друштвеном договору заступника различитих интереса.

У таквим околностима, уз све наведене проблеме владе Македоније ушло се у нове изборе 1998. године. Нове политичке снаге на партијској сцени Македоније били су Либерално демократска партија, која је настала уједињењем Либералне и Демократске партије, као и Демократска алтернатива Васила Тупурковског која је предлагала велике економске реформе и инвестиције (Bideleux & Jeffries, 2007:420). Овакви реформски покушаји да се промени утврђени партијски систем и добије нови простор партијске конкуренције није давао значајне резултате. Изборни резултати ишли су у складу са дешавањима, ВМРО-ДПМНЕ освојио је 49 мандата, а иза себе далеко оставио СДСМ са 27, албанске ПДП са 14 и ДПА са 11 мандата, као и нове ДА са 13 мандата и ЛДП са 4 (Табела 3.11). Нову македонску владу формирао је Љупчо Георгиевски коју су чинили ВМРО-ДПМНЕ, ДА, ПДП и ДПА.

Уз све напоре ове владе да економски покрене земљу, на унутрашњем плану али и у региону ситуација није ишла на руку за изградњу стабилног поретка. Први велики проблем био је прилив 360000 избеглица са Косова и Метохије због сукоби 1999. године, што је битно утицало на етничку слику Македоније (Fraenkel, 2003:402). Ипак, ВМРО-ДПМНЕ је успео да одржи добре и партнерске односе са албанским народом, а потврда тога била је подршка албанске стране њиховом кандидату Борису Трајковском на председничким изборима. На тим изборима Трајковски је тек у поновљеном другом кругу победио Тита Петковског кандидата СДСМ. Пошто се СДСМ жалио на нерегуларности, а потврдио их је ОЕБС, избори су понављани у 230 бирачких места у западном делу Македоније који је претежно насељен албанским становништвом (OSCE Report FYROM, 1999:15-17).

Иако су Албанци били део владе и институција, сукоб са КиМ преливао се и на Македонију са значајним бројем припадника ОВК. Појединачни сукоби на етничкој релацији у том периоду били су свакодневница, а догађаји су креирали албанску политику и захтеве за преиспитивањем односа у Македонији и тежњу ОВК

за „федерацијом по узору на Белгију“ (Bideleux & Jeffries, 2007:421), али и захтеви на креирање западне Македоније и „право на стварање властитих полицијских снага, војске, школства и парламента у македонској федерацији двеју држава“ (Bideleux & Jeffries, 2007:421) уз међународну медијацију. У смиривању ситуације креирана је влада националног јединства у коју је ушао и опозициони СДСМ, па је апсолутна већина у парламенту била гарантована. Нарастање конфликта показало је да, како Таталовић истиче, „десет година од успоставе самосталности, Македонија није отклонила темељне узроке угрожавања своје националне сигурности“ (Tatalović, 2003:186). Сукоби су се дешавали широм Македоније, али није проглашавано ратно стање – цео период од фебруара до августа 2001. протекло је у сукобима у које се укључио значајан међународни фактор али је решење нађено у Охридском оквирном споразуму, којим су покушали да зауставе скоро потпун грађански рат (Daskalovski, 2004:61). Још један мировни споразум на простору бивше СФРЈ зауставио је ратни сукоб и покушао да буде основ изградње мира и стабилности.

Охридски споразум делимично је решио настале проблеме и поставио темеље нових односа у Македонији – решавање проблема без насиља, Македонија остаје територијално целовита и унитарна без територијалних решења по етничком принципу, у јавном простору мора доћи до уважавања етничке раличитости, а посебан значај се даје децентрализацији и локалним управама (детаљније: MaroĽov, 2012:137-140). Важно је истаћи да је споразум донео брисање ексклузивности Македонаца као конститутивног народа, једнак статус свих грађана и вера уз амнестију учесника сукоба (Bideleux & Jeffries, 2007:441). Са овим претпоставкама ушло се у планирање нових избора.

Парламентарни избори 2002. године први су у контексту пост-конфликтног друштва и имплементације Охридског споразума. Пред изборе постојали су покушаји да се све партије укључе у процес имплементације Охридског споразума, али није постојала добра воља свих актера што је произвело настанак Демократске уније за интеграцију (ДУИ), албанске партије коју је основао бивши лидер ОВК Али Ахмети, који је показао спремност за сарадњу (Bideleux & Jeffries, 2007:449). Изборни резултати су показали да је идеја ка интеграцији и стабилности имала подршку у

албанском народу, па је ДУИ освојио 16 мандата, а ДПА 7, ПДП 2 и НДП 1 мандата (Табела 3.11). Са друге стране, СДСМ је са ЛП и низом малих странака мањина и других формирао коалицију „Заједно за Македонију“ која је освојила 60 мандата и то СДСМ 43, ЛП 12 и остали 5 мандата, док је ВМРО-ДПМНЕ успео да освоји 33 мандата (Табела 3.11).

Иако је сукоб био блиска прошлост, СДСМ је успео да направи договор и формира владу са албанским ДУИ, који је до само неколико месеци раније за њих био терористичка организација, али је коалиција формирана због мира и стабилности како су истицали из СДСМ (Siljanovska-Davkova, 2013:115). Оправдање које је дао Црвенковски било је да је „алтернатива много гора – међуетничка конфронтација“ (Fraenkel, 2003:411). Нова влада била је у јавности позната и као „Guns and roses“ где су „guns“ били ДУИ, а социјалдемократе СДСМ „roses“ (Bideleux & Jeffries, 2007:450).

Пред СДСМ је било низ тешких одлука у овом мандату – од имплементације Охридског споразума који је тежио промени карактера многих домена државе до давања многих општина партнерима из ДУИ (Maleska, 2013:12). Најважнији корак који је направила ова влада је апликација за чланство у ЕУ почетком 2004. године, а према тадашњим истраживањима за улазак у ЕУ је било око 87% грађана (Stavrova, 2004а према Bideleux & Jeffries, 2007:455), што је вероватно у том тренутку била највећа сагласност око неког питања у Македонији.

Исте године у Македонији су спроведени избори за председника на којима је победио кандидат СДСМ Борис Трајковски испред кандидата ВМРО-ДПМНЕ Сашка Кедева (OSCE Finale report FYROM, 2004:23), због чега је била формирана нова влада на челу са Харијем Костовим. На партијској сцени дошло је до подела у великим партијама, па се, како истиче Шедо, „из ВМРО-ДПМНЕ издвојио ВМРО-НП (Народна партија) са бившим председником странке Георгиевским, а у редовима СДСМ издвојила се Нова социјалдемократска партија (НСП) са Титом Петковским“ (Šedo, 2010:171). Ни настанак нових партија, ни унутрашње поделе у највећим партијама нису успевале значајно да помере стабилне структуре ових политичких актера.

Табела 3.12: Одреднице партијске динамике у Македонији (1990-2002):

БЈРМ	Број партија у парламенту	Број партија у влади	Индекс фракционализације**	Изборна апстиненција	Изборна волатилност***
1990	8	- (3)*	4.68	22.8%	-
1994	9	3	3.24	29.8%	42.7%
1998	7	4	3.96	27.1%	64.6%
2002	13	3	4.23	26.5%	41%
Просек	9.25	3.25	4.02	26.55%	49.43%

Извор података: ДИК – Државна изборна комисија РМ (2016).

*Првој влади Н.Кљусева је изгласано неповерење па је владу формирао Б.Црвенковски

**Индекс се разликује за 1998. и 2002. у односу на Галагера израчунавања јер се овде рачуна према броју мандата партија, што је прецизније него да се коалиције узимају као једна партија

***Изборна волатилност је рачуната према промени у броју мандата (за разлику од осталих студија случаја у раду где се мери промена у проценту гласова) због природе изборног система у изборима 1990,1994,1998. Ова врста израчунавања је мање прецизна у односу на рачунање са процентом гласова, али даје бољу слику промене изборне подршке.

У сагледавању периода од независности Македоније до 2006. године може се извести низ закључака који говоре о динамици политичких процеса који су директно везани за политичке партије и партијски систем. Македонија није имала почетне сукобе у свом осамостаљивању (попут Хрватске и БиХ), али је на деценију своје независности имала оружане сукобе који су производ нараслих друштвених расцепа, пре свега по етничкој основи. Политичке партије нису битно одступале од тих расцепа и биле су у складу са својим националним политикама, али су се делиле и према бившем режиму (ВМРО-ДПМНЕ наспрам СДСМ).

Нова фаза развоја у Македонији почиње са великим заостатком у изградњи стабилних институција. Партије су добиле улогу носиоца сукоба али и лидера у њиховом смиревању. У Македонији се из посланичке клупе ишло у војне и паравојне униформе и обрнуто. Охридским споразумом и амнестијом се тај проблем донекле решио, а институционални оквир који је ишао уз међународни притисак и подршку произвео је актере које треба да интегришу подељене стране (попут ДУИ).

Грађани у Македонији прилично су заинтересовани за политичке процесе што показује велика излазност на изборе тј. ниска апстиненција (Табела 3.12). С друге стране, због динамике процеса као што је бојкот избора од стране ВМРО-ДПМНЕ, коалиција СДСМ-а и слично, долазило је до велике промене у подршци партијским актерима што је за производ имало високу изборну волатилност, која је екстремно

ишла на 64,6% на изборима 1998. (Табела 3.12). Ипак, на крају овог периода може се рећи да се у Македонији издефинисало неколико важних актера, првенствено су то ВРМО-ДПМНЕ и СДМС као окоснице свих влада Македоније, али и због природе система ту су албанске ДПА и ДУИ, што се значајно поклапа и са индексом фракционализације, односно ефективним бројем партија у Македонији.

Формативни период политичких партија после првих избора трајао је у још 3-4 изборна циклуса након отварања ка политичком плурализму. У исто време креирале су се и институције које чине сваки политички систем почевши са непосредним изборима за парламенте. Први корак ка политичком плурализму условљен је статусом бившег комунистичког режима и позиције Савеза комуниста у републици. Реформисани СК у различитим варијацијама задржавали су своје позиције, али је њихова шанса на првим изборима битно зависила и од интерног односа према федерацији. Други покрети који су настајали енормном брзином кретали су се у широкој лепези понуда, али је моменат националног буђења међу свим народима давао најјачу снагу. Након првог корака и отварања ка плурализму, политички процеси ишли су у складу са односима стабилност-нестабилности политичких институција. Политичке партије и лидери партија били су кључни актери у креирању политика које су водиле од убрзаног развоја (Словенија) и изградње демократских процеса па све до отворених сукоба (Хрватска, БиХ) али и до одложених сукоба (делови Србије, Македонија) и посебан случај Црне Горе у којој су „комунисти“ задржали позиције али и значајно одступили од своје пређашње политике. На крају тог процеса и у стању када су се издефинисали релевантни актери републике тј. независне државе имале су различите успехе у изградњи институција, пре свега у демократским капацитетима и стабилности. Један од битних показатеља развоја институција је статус у европским интеграцијама где је једино Словенија завршила тај процес, а друге државе су биле у различитим фазама. Ипак, оправдано је поставити тезу да су партије као кључни актери процеса имале важну, па и пресудну улогу у остваривању (не)стабилности политичких институција система. У

прилог таквој тврдњи иде почетна теза да су процеси институционализације партија и партијских система имали директан утицај на капацитете инсититуција да се одрже стабилним. У наредним поглављима истраживање је засновано управо на том односу у периоду развоја и институционализације партија и партијских система у земљама које су настале распадом СФРЈ.

4. Процес институционализације политичких партија од 2006. године

Институционализацију партија као процес истражујем кроз анализу појединачних субјеката у партијском систему која као резултат има извођења скорa (индекса) за сваку од студија случаја. Раније приказана (Поглавље 1) институционализација партија има 4 јасно дефинисане димензије мерене путем 15 индикатора који се израчунавају кроз квантитативне и квалитативне податке и анализу политичких партија.

У истраживању политичких партија на простору бивше СФРЈ, односно у 6 новонасталих држава основни критеријум за анализу актера била је релевантност политичких партија и у оквиру тога избор кључних актера у политичком животу сваке од земаља. Доступност података и анализа сваког појединачног случаја нужно захтева један шири приступ и прилагођавање контексту политичких догађаја. За сваку од земаља одабрани су актери који су значајни за период истраживања и који су учествовали у кључним политичким процесима избора, формирања владе и опозиционог деловања. У истраживању 6 држава изабрано је 28 политичких партија (Анекс 3) према критеријуму а) ефективног броја партија, б) резултата на изборима у периоду 2006-2016. године тј. снаге, важности и улоге партија, што је за сваку од држава било 3-5 изборних циклуса и 3-7 партија, зависно од природе политичког система и значаја партија у тим земљама.

Резултат истраживања и мерења кроз индикаторе су индекси институционализације за сваку појединачну политичку партију, али и за сваку од држава појединачно одакле се даље могу изводити мерења ефеката институционализације партија.

4.1. Институционализација политичких партија у Словенији

Након деценије и по транзиције из комунизма па све до уласка у ЕУ (2004), Словенија је бележила највеће успехе од свих бивших република СФРЈ. У новој фази државне политике, у новој деценији (2006-2016) када се и сама ЕУ сусрела са низом изазова, Словенија је као пуноправни члан била део тих процеса и остваривала једну

врсту уцењивачког потенцијала према бившим републикама заједничке државе. У овом периоду политичког живота Словенија је прошла кроз три изборна циклуса (2008-2011-2014) и за то време десиле су се значајне промене које се огледају у појави нових актера и у њиховој снази у партијском систему.

Табела 4.1.1 Резултати парламентарних избора у Словенији (2006-2016)

Кандидатске листе	Државни збор National Assembly		
	2008	2011	2014
Укупно	90	90	90
Словенска демократска странка (СДС)	28	26	21
Социјалдемократе (СД)	29	10	6
Демократска странка пензионера Словеније (ДеСУС)	7	6	10
Нова Словенија – Хришћанско људска странка (НСи)	-	4	5
Словенска људска странка (СЛС) + СМС(2008)	5	6	-
Словенска национална странка (СНС)	5	-	-
Либерална демократија Словеније (ЛДС)	5	-	-
Зарес – нова политика (Зарес)	9	-	-
Листа Зорана Јанковића – Позитивна Словенија (ПС)	-	28	-
Држављанска листа Г.Виранта (ДЛ)	-	8	-
Странка Мире Церара (Модерног центра) (СМЦ)	-	-	36
Здружена левица (ЗЛ)	-	-	6
Савез Аленке Братушек (САБ)	-	-	4
Други	2	2	2

Извор: Državna volilna komisija (2017) www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiva-drzavni-zbor-rs

У наведеном периоду ефективан број партија кретао се од 4.23 (2008), затим 4.73 (2011), да би тај индекс био 3.97 (2014), што говори да је за анализу институционализације партија оптималан број за Словенију 4-5 партија. Увидом у изборне резултате само су три партије биле константно у парламенту, и то: Словенска демократска странка (СДС), Социјалдемократе (СД)²⁵ и пензионерска странка ДеСУС, уз то једна од великих промена је појава нових актера који су уједно били и победници избора – Зоран Јанковић и Позитивна Словенија (2008) и Странка Мире Церара (2011) (Табела 4.1.1). То је једна од кључних карактеристика и партија и партијског система у Словенији у овом периоду и најважнији истраживачки задатак. Објашњење (не)стабилности изборних резултата кључних актера видећемо кроз анализу партија, које су уједно и субјекти анализе институционализације. Партијски систем Словеније дуго је важио за „један од досадних, стабилних страначких сустава (*система – прим.аутор*) у средњој и источној Европи“ (Крашовец & Naughton, 2014:48), али су појаве нових актера са великим бројем гласова битно изменили ту слику.

²⁵ Социјалдемократе су партија континуитета са СКС и ЗЛС, име су променили 2005. на V конгресу (Statut socijalnih demokratov, 2013:č.1)

Табела 4.1.2: Укореењеност партија у друштво (Словенија 2006-2016)

Словенија	СД	СДС	ДеСУС	ПС	СМЦ
I – старост у односу на независност	2	2	2	0.5	0
II – старост у односу на вишепартизам	2	2	2	0	0
III – стабилност изб. подршке (апс. и рел.)	0	1	1	-1	-1
IV – односи са НВО, синдикатима, црквама	1.5	2	1	1	1
Укореењеност у друштво	1.37	1.75	1.5	0.12	0

Укореењеност у друштву, прва димензија институционализације, према моделу који се примењује у овом раду првенствено захтева израчунавање старости (трајања) партија у односу на независност државе и у односу на почетак вишепартизма. Унутар ове димензије постоје 3 квантитативна индикатора и 1 квалитативни. Према старости партија у односу независност и почетак вишепартизма и на основу утврђене скале (Табела 4.1.3) највиши ниво добиле су СД, СДС и ДеСУС, док су нове партије добиле најнижи (ПС 0.5, СМЦ 0) (Табела 4.1.3). Трајање партија као условна клаузула за укореењеност партија добила је велики дефицит у последња два изборна циклуса.

Табела 4.1.3: Старост и трајање партија у Словенији (Индикатори I и II)

	Скала/године		Независност 1991.	Вишестраначје 1990.	Индикатор I	Индикатор II
СД	0-5	2	1993/+2	+3	2	2
СДС	5-10	1.5	1989/ -2	-1	2	2
ДеСУС	10-15	1	1991/ 0	+1	2	2
ПС	15-20	0.5	2011/+ 20	+21	0.5	0
СМЦ	20-25	0	2014/+23	+24	0	0

У изборној волатилности појединачних актера јако важно је узети у обзир и апсолутну и релативну волатилност партије²⁶, па су према таквом критеријуму и скали СДС и ДеСУС партије са средњим нивоом волатилности гласача, док је СД на ниском нивоу и са константним падом, а ПС и СМЦ имају негативан скор. Посебно проблематичан резултат има ПС јер је на својим првим изборима 2011. године освојила 28.51%, док је само три године касније (2014) освојила 2.97% (DVK, 2017).

²⁶ Партија која је имала 50% па изгубила 5% на следећим изборима у апсолутном скору изгубила је 10%, док је партија која је имала 10% па изгубила 5% изгубила 50% својих гласова (Basedau & Stroh, 2008:12-13)

Табела 4.1.4: Изборна волатилност појединачно за партије (апсолутна и релативна) Словенија (2006-2016)

Изб.Волатилност	2008.	+/-	2011	+/-	2014
СД	30.45%	19.93%	10.52%	4.54%	5.98%
		65.46%		43.20%	
СДС	29.26%	3.7%	26.19%	5.48%	20.71%
		11.5%		21%	
ДеСУС	7.45%	0.48%	6.97%	3.21%	10.18%
		7.5%		31.6%	
ПС	-	28.51%	28.51%	25.54%	2.97%
		100%		89.6%	
СМЦ	-	-	-	34.49%	34.49%
		-		100%	

Извор за израчунавање: DVK - Državna volilna komisija, 2017.

Стабилност изборних резултата значајни су за укорененост партија јер је показатељ континуитета и стабилности подршке гласача, као и стабилности присуства у политичком пољу. Уједно оваквим видом анализе индикујем системску промену коју прави партија у међузависном односу са другима, али и реалну промену подршке.

У домену сарадње са цивилним сектором све партије имају одређени степен учешћа, док је СДС једина партија која има и своју издавачку делатност и недељник Демократија (Демокрасија) (Toplak, 2007:176-177). У мрежи политичких фондација постоји низ организација које су везане за одређене актере политичког живота, али добар број тих актера изгубио је политички значај (сем Социјалдемократа) (ENOP, 2017).

У организационом смислу, партије поседују и различите секције, оно што се у оквиру СДС-а зову „интересне организације“ и чине клуб сениора и сениорки (КСС), женски одбор (ЖО) и омладински (СДМ), која је уједно и прва омладинска организација у Словенији, основана 1989. године, али и низ гранских форума (Интернет страница СДС, 2017). СД такође имао организоване форуме по наведеној линији стари-жене-млади и низ других секторских форума (Интернет страница СД, 2017). ДеСУС као странка пензионера је везана за интересе те друштвене групе и на том нивоу развија мрежу и креира своје политике према цивилном друштву, али покушава да захвати и шире друштвене интересе. ПС је развио своје јавне политике кроз 12 програмских одбора и организације старих и младих (Интернет страница ПС,

2017), а по истом моделу урадио је и СМЦ (Интернет страница СМЦ, 2017). Поред унутрашњег оквира који креирају партије за уважавање различитих друштвених интереса, само партије које имају трајање одржавају значајније релације са цивилним сектором, док се нови актери изборно оријетнишу на различите групе, али немају јасан оквир деловања споља.

У скороу партија према укоренености у друштву највиши степен има СДС са коефицијентом 1.75, а одмах иза су ДеСУС са 1.5 и СД са 1.37, док су на најнижем нивоу ПС (0.12) и СМЦ (0) (Табела 4.1.2), које по свим индикаторима битно заостају за партијама које имају дубље друштвене корене и значај. Словенија је у наведеном периоду остварила 0.95 коефицијент укоренености партија, што је последица дестабилизације партијске подршке. Сам губитак стабилности политичких партија које су представљале политичке елите од настанка независне Словеније последица је ширих процеса, пре свега економске кризе и незапослености. Како истичу Крашовец и Хотон, у периоду раста кризе незапосленост је порасла на 11,8% (2011) наспрам 5,6% (2008) што је највише штете нанело влади СД-а, али и генералном поверењу у институције система (Крашовец & Naughton, 2014:49).

Грађани Словеније излаз су тражили у смени владајуће политичке елите, отуд и толики скок нових партија. Ипак, иако су предвођене јаким лидерима те партије тешко успевају да обезбеде идентификацију бирача са својом политиком и да се утемеље и укорене у друштву. Како су утврдили Хотон и Диган-Краус, један од феномена политике у средњој и источној Европи је да „бирачи који на једним изборима гласају за нове странке, склони развити навику гласовања за нове актере и на идућим изборима“ (Naughton & Deegan-Krause, 2014 према Крашовец & Naughton, 2014:51). У простор успеха који је Позитивна Словенија остварила 2011. године ушао је нови актер – Странка Мира Церара, који је нудио нова решења за актуелне проблеме. Овај парадокс новог далекосежно дестабилизује партијски систем и чини непредвидивим, што има ефекте и на друге политичке и друштвене процесе.

Са становишта *аутономије* за партије је пресудна улога председника партије – броја алтернатије и улоге у изборним резултатима, али и у степену идентификације бирача са партијом, као и аутономије у одлучивању партије о одређеним питањима.

По броју промена на месту лидера партије свакако најпознатије су Социјалдемократе, које су у првој формативној фази (1990-1993) бирале три председника, да би у другој фази Пахор био на челу странке 15 година (1997-2012) и у последњој фази Лукшич и Жидан (Интернет страница СД, 2017). СДС је има на почетку једну ротацију у лидерству странке Томшич-Пучник, а затим и 1993. године на чело странке долази Јанез Јанша и остаје и у трећој деценији постојања њен председник (Интернет страница СДС, 2017).

Табела 4.1.5: Аутономија политичких партија у Словенији (2006-2016)

Словенија	СД	СДС	ДеСУС	ПС	СМЦ
V - број алтернација на месту председника	2	2	1	0	0
VI - утицај алтернација на изборне резултате	1	0	0	0	0
VII – аутономија одлучивања	2	1	2	1	2
VIII – уважавање партије	2	2	2	1	0
Аутономија	1.75	1.25	1.25	0.5	0.5

Друге партије су знатно слабије по броју лидерских алтернација, ПС и СМЦ их и немају због кратког трајања, док је ДеСУС имао промену лидера 2005. године и од тада бележе боље изборне резултате (Интернет страница ДеСУС, 2017). Све то даје СД и СДС предност у аутономији у односу на остале актере (Табела 4.1.5).

Табела 4.1.6: Алтернација председника партије и промена у изборној подршци

	1992	+/-	1996	+/-	2000	+/-	2004	+/-	2008	+/-	2011	+/-	2014
СД	13.6%	4.6%	9%	3%	12%						10.5	4.6%	5.9%
		33.8		25								43.8%	
СДС	3.3%	13%	16.3%										
		79.7											
ДеСУС							4.04%	3.41%	7.45%				
								24.59					

Извор: DVK - Državna volilna komisija, 2017.

У домену изборних резултата након промене лидера дешавале су се значајне промене које говоре о снази лидера партија. СДС је пре доласка Јанше имао резултат од 3.34%, да би након тога од избора до избора бележио резултате од 15.8% до свог максимума 2008. године са 29.2% (DVK, 2017). СД је имао стабилну подршку гласача и њихово утемељење од доласка Пахора било је континуирано, али су са његовим напуштањем лидерске позиције имали значајан пад подршке (са 10.5% на 5.9%), а

ДеСУС је са Карлом Ерјавцем достигао своје најбоље резултате закључно са 2014. годином и 10% што је најбољи резултат (DVK, 2017).

Снага партијских лидера у Словенији је велика, а одступање од места лидера показује и број алтеранција. О персоналној снази лидера партија говоре и корупционашке афере које нису допринеле стварно смени председника. Једна таква афера је оборила Јаншину владу и довела на место премијерке Аленку Братушек из Позитивне Словеније. Јанез Јанша је остао председник СДС, а у међувремену корупција је била повод за Јанковићево препуштање места в.д. председника ПС Аленки Братушек – али је на првим наредним унутарпартијским изборима вратио своју позицију председника партије (Крашовец & Naughton, 2014:50). Да су лидери партија постали лице и наличје словеначке политике довољно говори да су у изборима 2011. године имена листа била Листа Зорана Јанковића - Позитивна Словенија и Држављанска листа Грегора Виранта, а 2014. године су то били Странка Мире Церара (првих годину дана), као и Савез Аленке Братушке – а све наведене партије су оствариле значајне изборне резултате. Оваква стратегија била је делотворна за нове политичке актере који нису успели да се међу гласачима испрофилишу са програмима и предлозима јавних политика. Феномен екстремне персонализације партија снажно је уздрмао стабилност партијске сцене.

Питање аутономије одлучивања политичких партија је суштински квалитативно и говори о односима партије према утицајима различитих интересних група или других домена који могу бити и „тутори“ партија, што је често карактеристика мањкавих демократија и слабих политичких институција. Политичке партије воде политику интереса које су у складу са очекивањима њихове циљне групе (СД, ДеСУС), а према извештајима Фридом Хауса у Словенији „не постоје неуставни вето-играчи који доводе у питање способности изабраних представника да управљају земљом“ (Freedom House Report, 2016) док су једино примери Јанше са митом од финске компаније и Јанковића са Меркатором показали спољне нелегалне утицаје на аутономију одлучивања (Крашовец & Naughton, 2014:49). Овај домен политике је често невидљив и постаје отежан са вишим степеном демократије која се огледа пре свега кроз транспарентности рада.

Партијска идентификација доприноси аутономији политичке партије као вид њеног уважавања. Ако овај широк појам прихватимо као „наклоност бирача једној партији“ (Atlagić, 2007:36) онда његове учинке на аутономију можемо посматрати у односу на њихов изборни резултат. Према истраживању у току 2014. године која је била последња изборна година у Словенији 61.8% грађана је истакло да јој ниједна партија није блиска или ближа од других (Тош, 2016:323). Већина партија је показала прилично високо поклапање изборног резултата са блискошћу гласача, сем СД који је на изборима освојио 5.98%, а 16.4% је истакло да су им ближи од осталих странака и пример нове партије СМЦ која је имала изборни резултат од 34.5%, а 18.2% грађана је рекло да им је ова партија ближа од осталих (DVК, 2016; Тош, 2016:323). Стабилност подршке уз идентификацију говори нам о значајној укоренености, док наведени подаци показују да скокови и падови подршке да поједине партије немају утемељену релацију са бирачима, него је подршка заснована на актуелним очекивањима. Велике промене код партија које имају трајање најчешће је изазвано унутрашњим кризама и губитком утемељене подршке бирача који препознају те слабости.

Када се упореде индикатори аутономије, словеначке партије имају битно различите скорове. Највиши скор у овом домену имају Социјалдемократе (1.75), а иза њих су СДС и ДеСУС (1.25), док најниже скорове бележе ПС и СМЦ (0.5) (Табела 4.1.5). Ипак, мора се истаћи чињеница да је, према истраживањима из 2010. године, Словенија међу земљама на самом зачељу према критеријуму поверења грађана у политичке партије (Кукловић, 2013:27), што је можда и темељно објашњење успеха новонасталих партија у Словенији и нестанка неких традиционално јаких партија, као што је ЛДС. Ширење неповерења у партије делује снажно на промене у партијама и партијском систему.

У домену *нивоа организације* партије и организационе снаге, словеначке партије показују висок коефицијент и јаке организационе карактеристике. Снага чланства као прва карактеристика нивоа организације у партијама показује се на појединачним примерима у односу на просечан број чланова партија које су у истраживању.

Табела 4.1.7: Ниво организације политичких партија у Словенији (2006-2016)

Словенија	СД	СДС	ДеСУС	ПС	СМЦ
IX – снага чланства	2	2	2	0	0
X – редовност партијских конгреса	2	2	2	2	2
XI – материјални и лични ресурси	1.5	1.66	1	0.5	2
XII – организација на националном нивоу	1	2	2	1	2
Ниво организације	1.62	1.91	1.75	0.87	1.5

Према подацима Аленке Крашовец, око броја чланова партија постоје различите тенденције, примера ради Социјалдемократе су током ранијег периода имали константан број чланова од око 23000, док је после 2010. године тај број пао на 12000 (Крашовец, 2014). Са друге стране, СДС од настанка има константан раст чланства и у последњих неколико година (после 2010.) има број од преко 30 000 чланова. ДеСУС такође бележи раст чланства и с обзиром на изборну снагу њихов број је јако висок (14000), док су ПС и СМЦ на јако малом броју чланова (ПС 2483, СМЦ – 3000) (Крашовец, 2014).

Табела 4.1.8: Чланство у политичким партијама у Словенији (Крашовец, 2014):

Пол.партија	Број чланова +/-	% у односу на просек	Скала	Коефицијент
СД	12109	99.2%	0-33% - 0 33-66% - 1 66-100%+ - 2 Просек: 12 200	2
СДС	30146	247%		2
ДеСУС	14000	114.7%		2
ПС	2483	20.3%		0
СМЦ	3000	24.5%		0

Извор података: Крашовец (2014) у оквиру пројекта МАПП (Members & Activists of Political Parties) - радна група у оквиру Комитета за политичку социологију (доступно на: www.projectmapp.eu)

Занимљиво да је у 2011. години ПС, када је победио на парламентарним изборима имао само 989 чланова (Крашовец, 2014). ДеСУС-ов број чланова најбоље је објашњив добром организацијом широм земље тј. развијеном мрежом, али и фокусом на једној социјалној групи. Свакако да велику предност у овом сегменту остварују СДС, СД и ДеСУС (2) у односу на ПС и СМЦ (0), јер је просечан број чланова ових партија 12200, а према утврђеној скали (Табела 4.1.8) добија се калкулација на страни традиционалних партија.

Важност партијских конгреса, као највиших органа партија, у домену организације посматра се у два сегмента – редовност и регуларност партијских

конгреса. С обзиром да све партије из истраживања према својим статутима имају обавезу да у 4 године одрже конгрес и могућност ванредних конгреса треба истаћи да све партије у Словенији редовно одржавају (Statuti SDS, SD, SMC, DeSUS, PS, 2017). Према трајању партија постоји и ред по броју конгреса и то СДС 11, СД 10, ДеСУС 10, ПС 4 и СМЦ 1 (према извештајима са званичних страница партија), а партијски конгреси поред редовности задовољавају и регуларност.

Питање ресурса којима располаже политичка партија је, у организационом смислу, важна компонента, која делом зависи и од изборних резултата и од присуства у власти на различитим нивоима. Ниво на којем су партије према критеријуму ресурса, анализира се кроз увид у три категорије: укупна средства којим располажу партије на годишњем нивоу, потрошња на материјална средства и послове, као и укупна издвајања за персонал (плате и доприноси). Према моделу Баседауа и Штроха такав вид анализе показатељ је капацитета организационе структуре (Basedau & Stroh, 2008:26). Партије у Словенији, према Закону о политичким партијама, дужне су да предају годишњи извештај о финансирању партије²⁷ (Zakon o političnih strankah, 1994:21-27). Редовности тих извештаја уз законску обавезу истиче и прецизност података са којима се располаже. У домену прихода (према извештајима из 2015, 2016) политичке партије се разликују значајно, тако нпр. ПС има приходе од „само“ 122720 евра на годишњем нивоу док у исто време СМЦ и СДС имају 10 пута више (AJRES, 2017). У већини финансијских параметара и у прикупљању средстава и у издвајањима за персонал и материјале истиче се СМЦ иако има најмањи број чланова, али очигледно да изборни успех доноси потребу за ефективном организацијом широм Словеније. По наведеним показатељима најлошију организациону димензију у овом домену има ПС, док је ДеСУС нешто бољи у издвајањима за ресурсе, али најслабија партија у издвајањима за запослене (27745 евра у односу 45257 ПС и знатно више СД, СДС, СМЦ), иако ДеСУС има висок приход средстава (653752) (Poslovno poročilo, 2017). Иако се може говорити о трендовима у ресурсној снази партија из године у годину, овде је пре свега важно

²⁷ Сви финансијски извештаји политичких партија (Poslovno poročilo SMC, SD, SDS, DeSUS, PS) у Словенији налазе се на адреси www.ajpes.si

увидети финалне резултате и стање у последња два финансијска периода. Свакако треба указати на чињеницу да су издвајања већа у изборним годинама и да значајан део прихода зависи од јавних средстава којима располажу, али су и то показатељи организационе снаге партије.

Табела 4.1.9: Ресурси политичких партија у Словенији (2016)

Пол.партија	СД	СДС	ДеСУС	ПС	СМЦ
Плате/запослени (€)	222541	105024	27745	45257	221075
Коефицијент	2	1.5	0.5	0.5	2
Мат.ресурси	348702	853452	321291	73751	1156843
Коефицијент	1	1.5	1	0.5	2
Приходи	709096	1250518	653752	122720	1499854
Коефицијент	1.5	2	1.5	0.5	2
Σ/п Коэф.	1.5	1.66	1	0.5	2

Извор: АЈРЕС, Poslovno poročilo, 2017.

Овакви несразмерни односи прихода и издвајања за персонал (администрацију) и друге ресурсе за рад партија значајно доприносе представљању партије и њеном упливу међу бираче. Редовно функционисање апарата са више хиљада чланова и константан рад нужни су услови за организацију. У врху лествице коефицијената по овом критеријуму је СМЦ (2), а одмах иза су СДС (1.66) и СД (1.5), док ДеСУС (1) и ПС (0.5) заостају значајно за конкурентима (Табела 4.1.9).

Организација партије на националном нивоу, посебно у неизборном периоду, представља значајан индикатор функционисања партије и нивоа организованости. Константност рада одбора на различитим нивоима, као и број тих одбора показатељ су територијалне покривености Словеније од стране партија и њихових активности на терену. Све партије су присутне широм Словеније по принципу регионалних и општинских канцеларија. С обзиром да у Словенији постоји 212 општина (St. urad R. Slovenije, 2017), само СДС покрива апсолутну већину на свим нивоима, јер има преко 200 општинских и 15 регионалних канцеларија (Интернет страница СДС:2017). Друге партије заостају за СДС по броју одбора²⁸, као и по активностима, али све партије имају оптималан број и распрострањеност одбора које покривају велики део Словеније.

²⁸ Према мапама доступности одбора и распореду ДеСУС има развијену мрежу од преко 170 одбора, СМЦ преко 60, ПС 55, СД 50 (Интернет странице СМЦ, СД, ПС, ДеСУС)

У складу са наведеним индикаторима, према критеријуму нивоа организације партије у Словенији бележи висок степен организованости, значајне ресурсе које прикупљају по различитим основама и висок ниво употребе тих ресурса у јачање капацитета партије. Највиши ниво у овом домену има СДС са коефицијентом 1.91, док су иза ДеСУС са 1.75, СД са 1.62, СМЦ са 1.5 и ПС са 0.87 (Табела 4.1.7).

Кохерентност унутар политичке партије заснива се на стабилним унутарпартијским односима, питањима фракција у партијама и толеранцији таквих деловања, како у политичкој пракси, тако и у статутарним овлашћењима/забранама политичких партија.

Табела 4.1.10: Кохерентност партија у Словенији (2006-2016):

СЛОВЕНИЈА	СД	СДС	ДеСУС	ПС	СМЦ
XII – кохерентност парламентарне групе	2	2	1	0	1
XIV – односи унутарпартијских група	1	0.5	2	0	2
XV – толеранција унутарпартијског дисидентства	1	1	1	1	1
Кохерентност	1.33	1.16	1.33	0.33	1.33

Словеначке партије кроз четири сазива парламента (2004-2016) имале су напуштања, али и приступања парламентарној групи – што је први индикатор кохерентности. Према подацима Државног збора, у четвртом сазиву у периоду (2004-2008) десило се 16 промена (прелазака или напуштања парламентарне групе) и то из ЛДС (12) у СД (4) и у Зарес (7) и један је постао независни посланик, из СНС (3) у парламентарну групу Липа и једно напуштање НС (Табела 4.1.11). У следећем, петом сазиву (2008-2011), десио се нешто мањи број прелазака. Од укупно 7 промена десила су се напуштања парламентарне групе СД (2), ДеСУС (2), Зарес (2) и један прелазак из СДС у СЛС (Табела 4.1.11). Након превремених избора, у шестом сазиву (2011-2014), дешавао се један од већих ломова на партијској слици Словеније. После изненадно доброг резултата Позитивне Словеније, важан показатељ слабости и некохерентности ове партије било је и 14 напуштања партије у току овог мандата, а у истом сазиву десило се и по једно напуштање ДеСУС-а и ДЈ-а (Табела 4.1.11).

У последњем сазиву, након 2014. године, десило се 6 промена - победницима из СМЦ приступио је један посланик из САБ (Савез Аленке Братушек), али и два напуштања СМЦ у самосталне посланике, уз два напуштања СДС-а и још један

излазак из САБ (Табела 4.1.11). Драматичних промена унутар парламента није било, повремени одласци из парламентарних група нису урушавали стабилност партија и парламентарних група, сем на примеру ПС.

Табела 4.1.11: Напуштања парламентарне групе – Словенија (2004-2016)

Преласци/напуштања парламентарне групе	2004-2008	2008-2011	2011-2014	2014-
СД	+4	-1	-	-2
СДС	-	-1	-	-
ДeCУC	-	-2	-1	-
ПС	-	-	-14	-
СМЦ	-	-	-	-2/+1

Извор: Državni zbor Republike Slovenije, 2017.

Како истиче Орловић, „унутар политичких партија одвијају се јаче или слабије, тише или гласније, борбе међу члановима и руководиоцима у тежњи за стицањем позиција моћи и утицаја“ (Orlović, 2008:450). У таквој динамици односа долази често до формирања фракција као „релативно аутономно организованих и структурираних делова политичких партија“ (Stojiljković, 2008:79) или чак до радикализације тих односа који доводе до „цепања странака и/или настанка нових“ (Orlović, 2008:451). Фракције унутар партија у Словенији нису се у некој великој мери развијале на дефектан начин по јединство и унутарпартијске односе. Једини важнији случај је спор око места председника ПС када се део партије око Аленке Братушек одвојио, што је за последицу имало и пад владе (Krašovec & Haughton, 2014:50). После ове поделе и нових избора ПС је остао ванпарламентарна партија, а САБ је ушао у парламент.

Унутрашње поделе и проблеме имале су и друге партије. СДС је имао спорадична напуштања, а од важнијих јесу одласци истакнутих чланова као што је Дмитриј Рупел, док је значајну штету СДС-у направило удаљавање Грегора Виранта²⁹, који је направио своју Држављанску листу Грегора Виранта која је ушла у парламент 2011. године као четврта снага на партијској сцени Словеније (Табела 4.1.1). Обојица су били високо котирани у владама које је формирао СДС (Vlada Republike Slovenije – pretekle vlade, 2017). Мимо корпуса посланика у парламенту, СД је имао неколико турбулентних ситуација, а у последњим годинама унутарпартијску

²⁹ Грегор Вирант је био министар за јавну управу Владе Словеније, истакнути члан прве владе Јанеза Јанше, али није био члан СДС-а.

нестабилност доносиле су поделе и напад бившег портпарола Себастијана Јеретича, као и одлазак Зорана Талера, посланика у ЕУ парламенту (Delo, 2017). После изборног пада 2011. године (са 30,45% на 10,53%) кренула су и превирања у СД, која су резултирала одласком Пахора са места председника, доласком Лукшича, а после изборних неуспеха 2014. године опет је дошло до нове промене.

За велике промене које су доживеле традиционалне партије и појава нових актера који нису изграђени на програмској политици, може се говорити о малом броју сукоба и ломова унутар партија у Словенији. Овакви исходи и партијска дисциплина која производи кохерентност, али и могући мањак демократичности унутар партија производ су и правних аката партија. Статутарна одређења партија у виду права и дужности чланства уз одређене забране врло су јасна и значајно иста у већини партија. Све партије према статутима³⁰ недвосмислено истичу обавезу наступања и истицања ставова у складу са статутом, програмом, идејама и вредностима које заступа партија и јасан дисциплински поступак у случају прекршаја правила, док једино ДеСУС у свом статуту даје „слободу да се чланови опредељују према питањима која нису дефинисана циљевима и задацима странке“ (Statut DeSUS – člen 6, 2017). Према статутима је јасно да ниједна од партија није толерантна према дисидентству било које врсте и да свако програмско и идејно одступање може значити и искључење према дефинисаним правилима.

У складу са наведеним индикаторима степен кохерентности партија разликује се само делимично међу партијама, СД, СМЦ и ДеСУС бележе коефицијент од 1.33, одмах иза је СД са 1.16, док је најнижи коефицијент у ПС и то само 0.33, што је последица великог броја напуштања парламентарне групе, поделе у партији уз статутарне забране које нису делотворне (Табела 4.1.10).

Табела 4.1.12: Институционализација партија у Словенији (2006-2016)

СЛОВЕНИЈА	СД	СДС	ДеСУС	ПС	СМЦ
Укореењеност у друштво	1.37	1.75	1.5	0.12	0
Аутономија	1.75	1.25	1.25	0.5	0.5
Ниво организације	1.62	1.91	1.75	0.87	1.5
Кохерентност	1.33	1.16	1.33	0.33	1.33
Индекс партијске институционализације (ИПИ)	6.07	6.07	5.82	1.82	3.33

³⁰ Анализирани су статуту СДС, СД, ДеСУС, ПС и СМЦ.

У коначном збиру институционализације партија види се да су традиционалне партије у значајној предности у односу на нове партије. СД, СДС и ДеСУС успеле су у значајној мери да стабилизују своје присуство у политичком животу и да уз све проблеме преживе довољан период и да јасно буду препознати као релевантни актери политичког живота. Победе „новог“ у последња два циклуса избора показала су да је дошло до одређених промена у очекивањима бирача и да системски немамо предвидљиве резултате. Потврда за то је и да су политичке партије институције са најмањим поверењем грађана у Словенији, у свим старосним добима и на свим образовним нивоима (Dolinšek, 2016:27). Динамика промена се убрзала у последњим годинама, што доводи до мањка политичке одговорности и дестабилизације институција. Појединачно гледано, ПС је показао да без укоренености у бирачком телу и пожељног нивоа организације, уз унутрашње поделе, није лако задржати подршку гласача. Најбољи пример покушаја институционализације је СМЦ, чија су издвајања за развој организације највиша у оквирима Словеније, уз везивање политике за актуелне проблеме друштва и тежње за „правном државом“ што је кључ за праћење динамике словеначке политике (Krašovec & Naughton, 2014:52-53). Иако су трендови ка „новом“, процеси значајно зависе од старих партија и они и њихово деловање су детерминанта промена. Оно што су у ранијем периоду партијске политике Словеније утврдили Крашовец и Хотон о делимичној партијској картелизацији (Krašovec & Naughton 2011:207-208), не може се рећи за последње године с обзиром да је простор партијске конкуренције инклузиван и нови актери показују значајне изборне резултате. Ипак, основни закључак је да су партије у Словенији институционализоване на одређеном нивоу и да би то требало да буде једна од детерминанти стабилности словеначких институција и друштва, а да нови актери нужно улазе у институционални оквир који их обликује.

4.2. Институционализација политичких партија у Хрватској

СТИЦАЊЕМ НЕЗАВИСНОСТИ И ОСАМОСТАЉИВАЊЕМ РЕПУБЛИКА ХРВАТСКА (25. јуна 1991.) започела је креирање политичког система који је у првим годинама имао низ дефицита због рата на делу територије. Завршетком рата (12. новембра 1995.) у

десетогодишњем периоду од 1996-2006. године Хрватска је прошла дугачак пут европских интеграција и на том путу усмеравала развој институција по захтевима ЕУ. Док је први период хрватске политике био претежно везан за лидере и подељен по политичким половима, у новијем периоду хрватске политике етаблиране партије задржале су снагу, али су се појавили нови актери који су са својих позиција неоптерећених прошлошћу и јаком критиком постојећих политичких структура, добили значајан простор код хрватских грађана.

Табела 4.2.1: Парламентарни избори у Хрватској (2006-2016)

Кандидатске листе	Хрватски сабор Заступнички дом			
	2007	2011	2015	2016
Укупно	153	151	151	151
Хрватска демократска заједница (ХДЗ)	66	44**	51а	55г
Хрватска социјално либерална странка (ХСЛС)	2*	-	2а	1г
Социјалдемократска партија (СДП)	56	61***	42б	37д
Хрватска странка права (ХСП-АС)	-	1	3а	-
Хрватска народна странка – Либерални демократи (ХНС)	7	14***	9б	5д
Хрватска сељачка странка (ХСС)	6*	1	2а	5д
Мост независних листа	-	-	19	13
Истарски демократски сабор (ИДС)	3	3***	3в	3
Живи зид (ЖЗ)	-	-	1	3е
Приморско-горански савез (ПГС)	-	-	-	-
Самостална демократска српска странка (СДСС)	3	3	3	3
Хрватско демократски савез Славоније и Барање (ХДССБ)	3	6	2	1
Странка демократске акције Хрватске (СДА Х)	1	-	-	-
Хрватски лабуристи – Лабуристичка странка	-	6	2б	-
Други	5	13	8	25

Извори: Hrvatski sabor, 2017, DIP, 2017.

*ХСС и ХСЛС формирали су 2007. „Зелено-жуту коалицију“ у којој су били и ПГС, ЗДС, ЗС

**ХДЗ (44) је формирао коалицију у којој су били и ДЦ (1) и ХГС (2)

***СДП (61) је формирао „Кукурику коалицију“ у којој су били и ХНС (14), ИДС (3), и ХСУ (3)

а „Патриотска коалиција“ била је састављена од ХДЗ, ХСС, ХСП АС, ХСЛС, БУЗ, Храст, ХДС, ЗДС

б „Хрватска расте“ била је састављена од СДП, ХНС, ХСУ, ЛС, А-ХСС, ЗС

в „Право на своје“ била је састављена од ИДС, ПГС, РИ

г ХДЗ коалиција са ХСЛС, ХДС, Храст имали су укупно 61 мандат

д СДП „Народна коалиција“ са ХНС, ХСС, ХСУ имали су укупно 54 мандата

е Живи зид коалиција „Једина опција“ са ХДСС, АД, АМ, ПХ имали су укупно 8 мандата

На овом путу Хрватска је имала четири важна изборна процеса за Хрватски сабор, али и референдум за улазак у ЕУ, као последњи корак ка чланству. Референдум о приступању ЕУ остаје запамћен по најмањој излазности у односу на референдуме у свим другим чланицама (43,5% - иза референдума у Мађарској са 45,6% из 2003.) и са 66,3% грађана који су били за улазак Хрватске у ЕУ (Jović, 2012:163). Са протоком времена као да је дошло до убрзавања политичких процеса. После прве, Санадер је формирао 2007. године и своју другу владу која је увела

Хрватску у НАТО. Ова влада је на пола мандата замењена новом владом коју такође формира ХДЗ са Јадранком Косор, а у том мандату десила се и економска криза и корупционашке афере на челу са Санадером (видети: *Vlada Republike Hrvatske*, 2017).

После свих тешких одлука и велике политичке кризе, ХДЗ је убедљиво поражен на изборима 2011. године од Кукурику коалиције на челу са СДП-ом (Табела 4.2.1). Иако је ХДЗ доживео велики пораз и замене у структури руководства, дубоко уграђен у политички идентитет преживео је још један тест, у складу са чињеницом да је идентитет „темељна димензија страначког натјецања“ (Ћулар, 2013:5) и да је далеко испред економско-социјалне димензије. У складу са тим СДП-ова влада на челу са Зораном Милановићем покушала је кроз политику тзв. трећег пута уз конкретне уступке националистичким и конзервативним, верским захтевима која дубоко одређују хрватско друштво, на штету социјалдемократском имиџу партије (Dolenec, 2014:33). Такав покушај се већ на следећим изборима (2015) показао веома неуспешним, с обзиром на чињеницу да је нову владу формирао ХДЗ са првим непартијским премијером у Хрватској, Тихомиром Орешковићем. Очигледно се ушло у фазу политичке дестабилизације, па ни тај политички пројекат није дуго потрајао чиме се ушло у нове изборе 2016. године. Евидентна криза и промене у партијском систему довеле су до формирања нове хрватске владе на челу са Андрејем Пленковићем, председником ХДЗ-а (*Vlada Republike Hrvatske*, 2017). Криза партијске сцене у Хрватској довела је у последња два изборна циклуса (2015, 2016) до појаве, како истиче Север, „никад веће треће странке МОСТ-а...која је окупила највећи број неодлучних и протестних гласова и тиме уздрмала прилично стабилне обрасце страначког натјецања“ (Sever, 2016:19).

Ипак мора се истаћи да партијски систем Хрватске није доживео велику дестабилизацију, попут словеначког, и да су најважнији актери остали кључни у формирању владе (ХДЗ или СДП), а уједно и највећи политички субјекти. Појава нових покрета (Мост, Живи зид, Орах, Храст) у политичком животу донела је својеврсни заокрет ка постојању алтернативе, али у досадашњој пракси само су из Мост-а успели да уђу у политичке процесе и буду активни у формирању владе и креирању политика. Други традиционални актери (ХНС, ХСЛС, ХСС, ХСУ итд.)

опстају у политичком животу и у Сабору, али сем ХНС-а нико нема запажену улогу и ефективно деловање. Нова појава у политичком животу Хрватске је коалирање партије у предизборном периоду. Иако је постојало и раније формирање коалиција, никада није у мери која се развила на последња три изборна циклуса. ХДЗ који је константно сам излазио на изборе, у последња три циклуса прави шире коалиције које су им биле неопходне за стварање синергетског ефекта на једном политичком полу.

Према ефективном броју партија, у периоду од десет година, индекси броја партија крећу се између 2.59 (2011.) до 3.29 (2016.) што нам за анализу даје оквир од три партије (Табела 2.6). Партије које су субјекти анализе су две највеће и носеће партије политичког живота ХДЗ и СДП, као и ХНС који је константно у Хрватском сабору и који је значајан учесник политичких процеса. У анализу ће бити укључен и Мост независних листа (Мост), с обзиром да је у последња два сазива на којима је и учествовао показао политичку снагу и у броју гласова и у преговорима за састав владе тј. утицају на власт и политике.

Партије у Хрватској константно раде на свом дубљем *укорењивању у друштво* и на јасној линији друштвених расцепа, а пре свега на политичким питањима темеље свој идентитет. Мала је разлика међу партијама (СДП 1.87, ХДЗ 1.75, ХНС 1.62) по овој димензији институционализације, док једино нови покрети и партије одступају, а према анализи субјеката у истраживању једини актер који тек треба да ради на свом профилисању и стицању стабилног гласачког тела и препознатљивости је Мост (0.25) (Табела 4.2.2).

Табела 4.2.2: Укорењеност партија у друштво – Хрватска:

Хрватска	ХДЗ	СДП	ХНС	Мост
I – старост у односу на независност	2	2	2	0
II – старост у односу на вишестраначје	2	2	2	0
III – стабилност изб. подршке (апсолутна и релативна)	1	2	1	0
IV – односи са НВО, синдикатима, црквама	2	1.5	1.5	1
Укорењеност у друштво	1.75	1.87	1.62	0.25

Основна предност коју традиционалне партије имају у односу на нове јесте у трајању и опстајању у политичком пољу, по чему су хрватске партије препознатљиве

и све до појаве Мост-а није било већих препрека за „монополизоване позиције“ у политичком спектру. Позиција треће партије у Хрватској дуго је била предмет борбе мањих партија (ХНС, ХСС, ХСУ, ХСЛС итд.), али је појавом Мост-а дошло до преузимања те позиције.

Табела 4.2.3: Старост и трајање партија у Хрватској (Индикатори I и II):

	Скала/године		Независност 1991.	Вишестраначје 1990.	Индикатор I	Индикатор II
ХДЗ	0-5	2	1989/-2	-1	2	2
СДП	5-10	1.5	1990/ -1	0	2	2
ХНС	10-15	1	1990/ -1	0	2	2
Мост	15-20	0.5	2012/+21	+22	0	0
	20-25	0				

Оно што је посебно важно у анализи партија у Хрватској је чињеница да се ХДЗ представља државотворном партијом која је настала због окупљања око идеје независности и која је ту идеју реализовала, док је СДП наследио и темељи се у гласачком телу које је било првенствено за Југославију, а након тога против изградње државе на дубоким националистичким идејама. Овај расцеп усмеравао је и све друге поделе у друштву, а обе партије успеле су да се фокусирају на део бирачког тела и да поларизују друштво.

Табела 4.2.4: Изборна волатилност појединачно за партије (апсолутна и релативна) Хрватска (2006-2016)

Изб.Волатилност*	2007.	+/-	2011.	+/-	2015.		2016.
ХДЗ	36.60%	14.70%	21.90%	6.92%	28.82%	3.85%	32.67%
		40.15%		31.59%		11.78%	
СДП	31.20%	1.05%	30.15%	5.25%	24.90%	1.80%	23.10%
		3.36%		17.4%		7.22%	
ХНС	4.87%	2.01%	6.88%	0.33%	6.50%	3.39%	3.11%
		41.2%		4.79%		52.15%	
Мост	-		-	13.51%	13.51%	3.60%	9.91%
				100%		26.64%	

Извор за израчунавање: DIP, 2017.

*У изборним циклусима 2011, 2015, 2016 ХДЗ, СДП и ХНС су биле у коалицијама. Њихов проценат израчунат је као удео њихових мандата у укупном броју мандата коалиције (у %) изражен као део укупног процента коалиције. Пример – Зелено-жута коалиција је имала 8 мандата и 6.5% од тога је ХНС имао 6 мандата (75% мандата) или 4.87%.

Према критеријуму стабилности изборне подршке, изражене кроз промене гласачке подршке у апсолутним и релативним променама, у последња четири

изборна циклуса, најстабилнија партија је СДП који је имао најмања одступања у броју гласова (Табела 4.2.4).

Изборну стабилност ХДЗ-а нарушио је период између 2007-2011. године, посебно у 2009. године са одласком Санадера и доласком Јадранке Косор, а затим и аферама, истрагама и потерницама због корупције (видети: Dolenc, 2013:156). Снага ХНС-а је искључиво зависила од коалиционог договора који направе, а који претежно ишао у складу са проценама подршке коју имају међу бирачима. Ипак, политички утицај који је ХНС имао већи је од процене њихових резултата. Оно што није успело СДП-у кроз политику трећег пута и кокетирање са десним сентиментима, пошло је за руком Мост-у који је скупио различите локалне лидере и на новој платформи успео да уђе у политичко поље, а затим и да прође тест других избора, на којима је остварио слабији, али значајан резултат.

У домену сарадње са НВО, црквама и синдикатима партије у Хрватској имају различите приступе и у складу са својим политикама покушавају да остваре бољи уплив у друштвене токове. ХДЗ традиционално има добре односе са Католичком црквом, док је годинама и репрезент интереса удружења бранитеља у циљу заштите њихових права и привилегија. Како истиче Белами, у свом раду о везама цркве са хрватском транзицијом, „Католичка црква је постала институционални центар за дистрибуирање алтернативне визије хрватског националног идентитета“ (Bellamy, 2002:57), а главни експонент тих визија у институцијама и вођењу државне политике је ХДЗ. У домену институционалног организовања ка различитим друштвеним групама ХДЗ има низ заједница тј. удружења у својој унутрашњој организацији као што су: „Заједница бранитеља 'Гојко Шушак', Младеж ХДЗ-а, Заједница жена 'Катарина Зрински', Академска заједница 'Анте Старчевић'“ (Интернет страница ХДЗ, 2017). Кроз унутрашње организације ХДЗ одржава слику о свеобухватном приступу политици и заступању интереса различитих група.

Са друге стране, ХДЗ има традиционално слабе односе са синдикатима, који су били један од најважнијих актера анти-ХДЗ политике крајем деведесетих и добрим делом допринели доласку СДП-а на власт после избора 2000. године (Grdešić, 2006:135). СДП је у том домену имао примат, с обзиром да је политика коју воде на

левом спектру. Уједно је СДП имао и покушаје да уђе у теме „домовинског рата“ и да тако покуша да узме део ХДЗ-овог гласачког тела, али су се преговори Милановића и бранитеља завршили са медијским скандалима који су нарушили односе у региону. СДП на унутарорганизационом плану има форуме – младих, сениора и жена (Интернет страница СДП, 2017).

ХНС је на унутарорганизационом плану посебно заинтересован за политичку едукацију кроз своју Политичку академију, али има активне и Младе ХНС-а и Женску иницијативу (Интернет страница ХНС, 2017) који у свом модернистичком и либералном духу наступају широко отворени за сарадњу, али у складу са својим капацитетима и политичком снагом. Мост као скуп независних листа и појединаца гради слику модерне политичке организације у почетном периоду више је личила на НВО и политички покрет, али с обзиром да тежи да се профилише као равноправан субјект у рангу других политичких партија ушли су у фазу формализације структуре. Занимљиво је да Мост нема спецификоване секторе који се баве посебним групама, ни ефективно, ни статутарно него само основну организацију по хоризонталној и вертикалној линији (Statut Most, 2017).

У складу са наведеним, приметна је и разлика у укореењености партија у друштво, која поред трајања и старости партија зависи и од стабилности подршке, али и тежњи партија да у пракси буду део друштвених процеса који нису нужно политички. Трајање партија, као прва гаранција укореењености, употпуњено је и другим елементима стабилне подршке и ширег друштвеног деловања.

Табела 4.2.5: Аутономија политичких партија у Хрватској (2006-2016)

Хрватска	ХДЗ	СДП	ХНС	Мост*
V - број алтернација на месту председника	2	1	2	0
VI - утицај алтернација на изборне резултате	0	0	-1	0
VII – аутономија одлучивања	1	2	2	2
VIII – уважавање партије	1	2	2	-
Аутономија	1	1.25	1.25	0.66

*За Мост није рачунат индикатор VIII јер не постоје релевантна периодична истраживања.

Када је реч о *аутономији партија* у Хрватској је прилично сложена ситуација условљена низом карактеристика од којих су примарни односи на релацији председник партије – партија као организација. Председници партија у Хрватској

били су дуго „незаменљиви“ али су последњих неколико изборних циклуса и делимична дестабилизација „укотвљеног“ партијског система донели и велике и брзе промене.

ХДЗ као најјача партија у 25 година независне Хрватске имао је 5 председника тј. 4 алтернација. Прве две дуге ере биле су Туђманова (1989-1999) и Санадерова (2000-2009) у којима је ХДЗ низао успехе, а организационо постао прилично зависан од председника партије, а као „тип председничке странке“ (Nikić Čakar, 2009:45) остављена је у наслеђе будућим лидерима. Након 20 година дошло је убрзавања процеса и алтернација председника и то редом Косор (2009-2012) – Карамарко (2012-2016) – Пленковић (2016-). Замена председника партије имала је значајног удела у променама изборне подршке ХДЗ-а, уз све друге околности, посебно су се на резултате одражавали одласци Туђмана и Санадера (Табела 4.2.6). Касније промене нису утицале у великој мери на промену подршке, што је делом последица и свеопште политичке климе у Хрватској у односу на ранији период, а губитак власти 2000. године довео је и до системских промена јер се изашло из ХДЗ-ове политике својеврсног националистичког покрета у условима рата са потребом јаког вође (Nikić Čakar, 2009, 33). Јак лидер одговарао је и времену и приликама у којима се налазило хрватско друштво тј. тако су га процењивале структуре ХДЗ-а које су бележиле изборне успехе.

Са друге стране, пуних 17 година суверени лидер СДП-а био је Ивица Рачан (1990-2007). Са одласком Рачана и доласком Зорана Милановића на место лидера партије СДП је кроз коалиције почео да остварује своје најбоље резултате почевши са изборима 2007. године (Табела 4.2.6). После 9 година председниковања партијом Милановића, његово место преузима Давор Бернардић, након унутарпартијских избора 2016. године (Интернет страница СДП, 2017). Може се увидети један тренд бржих смена лидера у условима пораста популизма и свеопштем рађању неформалних покрета који узимају значајан део бирачког тела. Својеврсне шок-терапије у партијама огледају се у смени лидера, а само делимично или никако у прилагођавању политика.

Табела 4.2.6: Алтернација председника партије и промена у изборној подршци (Хрватска):

	1992	+/-	1995	+/-	2000	+/-	2003	+/-	2007	+/-	2011	+/-	2015		2016
Х			45.2	18.3	26.8				36.6	14.7	21.9	6.9	28.8	3.8	32.6
Д				40.5						40.1		31.5		11.7	
З							18.7	12.5	31.2						
С								66.5							
Д															
П															
Х	6.67	4.65	2.02		1.18	6.1	7.27		4.87	2.01	6.88	0.3	6.5	3.3	3.1
Н		69.7				516				41.2		4.7		52.1	
С															

*По узору на појединачну изборну волатилност рађена је промена у складу са алтернацијама

ХНС је једна од партија која има редовну алтернацију председника партије и у досадашњој пракси имала је чак 6 промена председника. У почетној оснивачкој фази група око Савке Дабчевић-Кучар етаблирала је ХНС у хрватском друштву (1990-1995), да би након тога имала на месту председника партије Радимира Чачића и председницу Весну Пусић – обоје у два наврата: Чачић (1995-2000; 2008-2013) и Пусић (2000-2008; 2013-2016) (Šedo, 2010:77). ХНС је само на изборима 1992. и 2007. године наступао самостално, а све остале циклусе био је у различитим коалицијама и у обе владе са СДП-ом. Промене председника партије и аранжмани око коалиција имали су екстремне ефекте на резултат ХНС-а, пре свега у броју мандата унутар коалиције које су део, и значај у политичком животу (Табела 4.2.6). Смене унутар ХНС-а често су долазиле и због унутрашњих сукоба, за разлику од ХДЗ и СДП, где то није био случај.

Унутар Моста није било промена председника и њихов лидер Божо Петров од локалног лидера постаје лидер треће партије у Хрватској, а уједно Мост са таквим приступом добија облик класичне партије по узору на ХДЗ и СДП.

Мора се истаћи и чињеница да имиџ или популарност лидера партија значајно утичу и на углед партије, али и на њихове изборне резултате. Тако, на пример, у изборном циклусу 2016. године раст ХДЗ-а и пад СДП-а засновани су првенствено на преференцијама гласача по односу лидера Пленковић-Милановић (Vučković, 2016:15). Лидерске партије говоре о мањку аутономије, с обзиром да партија значајно зависи од председника, што код институционализованих партија не би требало да буде случај, али је уједно реч и о међузависном односу.

Са становишта аутономије одлучивања Мост је показао високу самосталност у првим годинама свог постојања и истакао своју борбу против „система владе базираног на приватним интересима, клијентелизма, непотизма и корупције“ (Stojić, 2018:134). Одрођеност устаљених владајућих елита од ширих народних маса једна је од покретачких снага свих нових политичких покрета, уз истицање свих актуелних дефицита демократије. У тај тренд уклопио се и Мост, који је и у политичкој пракси показао висок степен аутономности у односу на спољне утицаје. Попут њих, на критици ХДЗ-а заснива се политика ХНС-а (Интернет страница ХНС, 2017). У складу са својом улогом у влади, потреба за „притисцима“ на процес одлучивања унутар ХНС-а није ни било, а њихова либерална оријентација даје довољан простор за аутономно деловање.

Веће притиске на своје деловање и одлучивање носе партије које су носиоци и креатори политика (СДП и ХДЗ). Према Фридом барометру (Freedom Barometer) ХДЗ трпи највеће утицаје неуставних вето играча пре свега цркве, у складу са проценама да је то земља са највећим утицајем католичке цркве у Европи, и бранитеља, којих је 9% у укупној популацији Хрватске (Freedom Barometer, 2013-2017). Према истим извештајима, за СДП се може везивати хапшење Милана Бандића поводом сумњи око корупције у Загребу, али га је СДП још раније искључио из чланства због самосталне кандидатуре и тиме показао аутономију, слично као и случај Санадер код ХДЗ-а (Freedom Barometer, 2015-2017). Финансијски утицаји на партије кроз различите тзв. „црне фондове финансирања“ појављује се у многим демократским системима и недоступно је за анализу, али појединачне афере показују да такав систем функционисања постоји.

Хрватска је земља са ниским поверењем грађана у партије, али ипак је ниво идентификовања грађана са одређеном партијом на сличном нивоу као и њихова изборна подршка. Блискост са појединачним партијама не одступа у великој мери од подршке на изборима – са ХДЗ-ом се идентификује 28,5% грађана у истраживању, са СДП-ом 28,5% грађана, са ХНС-ом 7,3% грађана (EVS Croatia, 2008). Када се упореди идентификација са изборним резултатима пре и после истраживања увиђа се поклапање средње вредности од 77,4% код ХДЗ-а, 92,9% код СДП-а, док код ХНС-а

број грађана који се идентификује са партијом превазилази број гласача што је објашњиво само „лошим“ коалиционим договорима које праве и бројем мандата који добијају. Периодично посматрано могу се увидети и трендови појединачне партијске идентификације, у односу на 2008. годину, 2012. година показује блискост чак 40% грађана са СДП од оних који се идентификују са неком партијом, ХДЗ са 23.6% и ХНС 3.7% (FPZ, 2012). Након тога, у 2016. години и кризи СДП-а, као и појави нових партија и покрета, ситуација са блискошћу партијама се мења и међу онима који истичу своју блискост са одређеном партијом 38% је за ХДЗ, 30.3% за СДП, 2.6% за ХНС и 7% за Мост (FPZ, 2016). Производ оваквих односа јесу и коефицијенти које партије добијају, па према прорачунима партије се у домену аутономије рангирају следећим редом ХНС 1.25, СДП 1.25, ХДЗ 1, Мост 0.66 (Табела 4.2.5).

Табела 4.2.7: Ниво организације политичких партија у Хрватској (2006-2016)

Хрватска	ХДЗ	СДП	ХНС	Мост
IX – снага чланства	2	1	1	0
X – редовност партијских конгреса	2	2	2	2
XI – материјални и лични ресурси	2	1.66	1	0.83
XII – организација на националном нивоу	2	2	2	1
Ниво организације	2	1.66	1.5	0.95

Класично разликовање партија према нивоу организације приметно је и у Хрватској. Оно што је евидентно је да ХДЗ, упркос свим препрекама на које је наилазио, чврсто и стабилно држи организацију по свим параметрима (Табела 4.2.7). Евидентно је да су и у новим демократијама насталим на простору бивше СФРЈ политичке партије стожерне организације за управљање политичким процесима. У формалном погледу, партије сукцесори Савеза комуниста (у Хрватској СДП) тамо где нису у потпуности узели наслеђе бившег режима у свим доменама нису биле ни најјачи актери. Треба додати да суштински такву улогу преузимају партије носиоци идеје државности, а то је у случају Хрватске био ХДЗ. Таква ситуација се далекосежно пренела и у нови период хрватске политике.

Према организационој снази највиши ниво по свим параметрима држи ХДЗ (2), нешто ниже коефицијенте имају СДП (1.66) и ХНС (1.5), док Мост бележи респектабилан ниво организације (0.95) с обзиром да је нови актер на политичкој

сцени и да је успео да отвори прилично монополизовано поље партијске конкуренције у Хрватској (Табела 4.2.7).

Велика дискрепанца у чланству политичких партија производ је различитог приступа међу актерима и односом према питањима формалног и неформалног учешћа у активностима партије. ХДЗ је као национални покрет од самих почетака тежио масовности чланства и увек бележио висок ниво учешћа са константом од преко 200000 чланова што је око 5% од укупног становништва (4284889 становника према попису из 2011 – Državni zavod za statistiku, 2017), а знатно више у уделу становника са бирачким правом тј. пунолетних. Учешће чланства у раду партија се разликује од директног учешћа (СДП, ХНС) колико је то могуће, до представничког (ХДЗ) (Čular, 2004:38-39), па све до незаинтересованости партија за већи број чланова и њихово учешће као што је Мост, који према тврдњама из своје централе, има званично само 430 чланова (N1 Info, 2017).

Табела 4.2.8: Чланство у политичким партијама у Хрватској

Пол.партија	Број чланова +/-	% у односу на просек	Скала	Коефицијент
ХДЗ	220000	297.2%	0-33% - 0	2
СДП	35738	48.2%	33-66% - 1	1
ХНС	39867	53.8%	66-100%+ - 2	1
Мост	430	0.58%	Просек: 74.008	0

Извор: Косијан, 2014. Уз допуну ажурираних података

Према Коцијан, а увидом и у ажуриране податке партија, евидентна је велика предност ХДЗ по броју чланова у односу на СДП (35000 +/-) и ХНС (40000 +/-), што је велика разлика с обзиром на број гласача у Хрватској (Косијан, 2014; Табела 4.2.8). Објашњење за овакву разлику може се наћи у чињеници да је распадом Савеза комуниста скоро 100000 чланова прешло у ХДЗ, а тек око 45000 остало у том тренутку у СДП (Pickering & Baskin, 2008:528), што је још један од релевантних доказа за упитност неформалног сукцесора у Хрватској.³¹

Постоје различити нивои учешћа чланства у партијама, али Мост у складу са својом политиком тежи да буде кадровска партија која се заснива на јаком и

³¹ Пикеринг и Баскин тврде да се од 298000 чланова СКХ значајан део пасивизирао, да је 97000 чланова СКХ прешло у ХДЗ, један део у друге партије, а да је једва 46000 остало унутар организације која је наследила – данашњи СДП (Pickering&Baskin, 2008:528)

регионално заступљеном руководству које се води политику засновану на анти-партијским сентиментима.

Када се говори о ресурсима којима располажу политичке партије, треба истаћи да је ту разлика знатно мања међу партијама. Ипак, очигледне су разлике које се темеље и на снази партија у институцијама и на развијености мреже која захтева одређена средства. Примера ради, ХДЗ само за запослене у својим канцеларијама издваја приближно укупним приходима ХНС-а и Мост-а (Табела 4.2.9).

Табела 4.2.9: Ресурси политичких партија у Хрватској (2016)

Пол.партија	ХДЗ	СДП	ХНС	Мост
Плате/запослени (НРК)	9021511	7309647	3163918	1150666
Коефицијент	2	1.5	1	0.5
Мат.ресурси	31303891	27388315	5391312	4806037
Коефицијент	2	2	1	1
Приходи	52192322	33608222	9860667	10717438
Коефицијент	2	1.5	1	1
Σ/п Коэф.	2	1.66	1	0.83

Извор: Finansijski izveštaj HDZ, SDP, HNS, Most. (2017)

У истраживању су коришћени званични подаци из финансијских извештаја, али приметно је да су токови новца у хрватској политици често замагљени и да финансирања партија делом транспарентно тј. да се често изражава сумња у знатно већа средства која поседују партије (Petak, 2010:98). Ипак и према званичним подацима, приметна је разлика у снази партија према овом критеријуму. Делом изборни резултати диктирају снагу партија према критеријуму финансирања, али и позиције власт/опозиција, као и укорјењеност у друштво и сарадња са различитим организацијама што може стварати позитивну слику о снази партије, али може ићи и ка негативним ефекатима који утичу на аутономију партије.

У домену кохерентности партија у Хрватској важно је нагласити да су унутрашњи односи у партијама често нарушени и да су у принципу партије статутарно прилично устројене ка хијерархији, дисциплини и мало простора за самостално деловање и мишљење изван оквира оног што је програм и статут партије. Ипак, појединачне партије разликују се кроз три нивоа кохерентности, а нису посебно евидентне разлике између ХДЗ, СДП, ХНС (1.33), док је Мост нешто слабији

пре свега у домену кохерентности парламентарне групе у кратком периоду присуства у парламенту (Табела 4.2.10).

Табела 4.2.10: Кохерентност партија у Хрватској (2006-2016)

Хрватска	ХДЗ	СДП	ХНС	Мост
ХП – кохерентност парламентарне групе	2	1	1	0
ХИВ – односи унутарпартијских група	1	1	1	1
ХV – толеранција унутарпартијског дисидентства	1	2	2	1
Кохерентност	1.33	1.33	1.33	0.66

У политичком животу Хрватске није непознат тзв. трансфер заступника, и промене и напуштања су део сваког сазива Сабора. Иако су представници партија у парламенту прошли ранију квалификацију за то место, првенствено одабиром партијског руководства и председника за кандидатуру (видети: Ђелар & Никић Џакар, 2017:100), долази до сукоба и размимоилажења у ставовима, па и напуштања заступничких клубова.

Табела 4.2.11: Напуштања парламентарне групе – Хрватска (2003-2016)

Преласци/напуштања парламентарне групе	2003-2007	2007-2011	2011-2015	2015-16	2016-
ХДЗ	-	-1	-2	+1	+1
СДП	-1	-3	-5	-	-1
ХНС	+1	-2	-3	-1	+1
Мост	-	-	-	-7	+2

Извор: Hrvatski sabor, 2017; DIP, 2017.

Не улазећи у разлоге, важно је приметити да су све партије имале одласке из клубова и да је ХДЗ као најјачи актер имао таквих случајева најмање (Табела 4.2.11), док је Мост од свог изненадног резултата констатно имао унутрашње поделе пре свега на теми коалиционих партнера. ХНС-у као мањој партији са неколицином заступника сваки одлазак или неулазак у заступнички клуб значио је и знатно већу штету него великим партијама.

У политичкој пракси хрватских партија приметан је пораст унутрашњих подела и деловање различитих група које често имају дисфункционалне ефекте на рад партије. У пост-туђмановском ХДЗ-у и пост-рачановском СДП-у чести су унутрашњи сукоби и раздори. ХДЗ делује као најстабилнији актер и унутрашње промене и поделе имају најмању штету по снагу партије. У последњој деценији,

посебно са развојем економске кризе у Хрватској, дестабилизовали су се и унутарпартијски односи. СДП је имао стабилне унутарпартијске односе и под вођством Милановића, али је после изборног пораза и промена у врху партије дошло до дестабилизације која континуирано траје и слаби учинке СДП-а и у резултатском смислу и у коалиционом потенцијалу.

ХНС дуго пролази кроз унутрашње поделе и сталне проблеме, пре свега на релацији Пусић-Чачић као председника партије, али и са појавом кадрова и председника попут Врдољка и Штромара који су потиснули осниваче партије. Оно што је евидентно је да стални сукоби око лидерске позиције ХНС-у не доносе ни изборне успехе ни кохерентност унутар партије и воде раслојавању партије на низ мањих покрета. Унутарпартијска превирања завршила су се страначким поделама и новим партијама/покретима, а будућност ХНС-а је прилично неизвесна, оно што је и сам Чачић изјавио упоредивши ХНС са слабљењем ХСЛС-а „странке ужасно споро умиру. Гледајте ХСЛС, нема га 20 година, а још је ту. Не постоји, али још је ту“ (Danas HR, 2017). Овакво слабљење партија приметно је и у другим земљама региона.

Мост као нова партија пролази прве тестове партијске стабилности и унутарпартијских подела, што је и најважнији тест за опстанак и стабилизацију, али нису утврђени унутарпартијски односи који гарантују кохерентну организацију, него су инсталирани стандардни унутарпартијски односи који су проблем многих организација. Већ традиционалне партије поставиле су стандарде који делују као једини могући начин за политичко деловање.

Ипак, у формалном смислу партије се разликују према толеранцији унутарпартијског дисидентства тј. слободе, ван званичних ставова партије, делања и мишљења, и критички приступ. Ту се пре свега истиче СДП који дозвољава чланству да „заједно с другим члановима/чланицама може организирати посебну политичко-програмску струју унутар Странке“ (Statut SDP, čl. 11), као и самосталне иницијативе које не одступају од Статута и начела. У ХНС-у поред стандардних права и обавеза прописаних за чланство, статутарно је дозвољено да се чланови организују на различитим интересним основама (Statut HNS, čl.15), што поспешује унутарпартијску

демократију. Права и обавезе чланства стандардизовани су код свих актера (Statut HDZ, čl.8-13; Statut Most, čl.8-14) и претежно се заснивају на поштовању и спровођењу статута и програма, са малим простором за деловање изван тих оквира. Основна разлика која се појављује, налази се у делу који је наведен и тиче се простора за самостално деловање, стварање фракција и струја и потенцијално деловање мимо званичних ставова политичке партије.

Табела 4.2.12: Институционализација партија у Хрватској (2006-2016):

Хрватска	ХДЗ	СДП	ХНС	Мост
Укореењеност у друштво	1.75	1.87	1.62	0.25
Аутономија	1	1.25	1.25	0.66
Ниво организације	2	1.66	1.5	0.95
Кохерентност	1.33	1.33	1.33	0.66
Индекс партијске институционализације (ИПИ)	6.08	6.11	5.7	2.52

Из анализе институционализације појединачних актера у Хрватској евидентна је констатност политике која је укореењена у друштво и која се заснива на два политичка пола између ХДЗ-а и СДП-а, а да су сви други актери само корективни фактори у политици, зависно којој страни су ближи. Оно што је Чулар дефинисао као „блоковско натјецање“ (Čular, 2001:135) које је инсталирано почетно креираним односима и учешћем грађана у почетној подели одржава се и у савременом политичком пољу Хрватске као чланице ЕУ. ХНС који је настао као опозиција ХДЗ-овској политици и направио својеврсни оквир који препознаје део грађана у последњој фази кренуо је ка смањивању јаза према тој политици и прављењу већег простора за сарадњу и коалициони потенцијал, што има значајне политичке консеквенце.

Очигледна је разлика између већ традиционалних партија (ХДЗ, СДП, ХНС) и Мост-а као релевантног новог актера, који је у кратком времену успео да се само делом институционализује, али без значајних резултата у том пољу – што је и очекивано (Табела 4.2.12). У случају Хрватске видљиво је да се институционализација појединачних актера делом одразила на партијску конкуренцију која је, с једне стране, стабилна и без већих померања, а са друге стране, прилично ексклузивна с обзиром да се појављују нови актери углавном без значајних

результата. Хрватска је у последњој фази постала и систем коалиционе конкуренције с обзиром да су се избори свели на борбу коалиција. Релевантни појединачни актери су институционализовани на високом нивоу и тешко је очекивати веће промене у том погледу.

4.3. Институционализација политичких партија у Босни и Херцеговини

Политички процеси и институције у БиХ креирани према Дејтонском споразуму имају императив редовности и стабилизације. Редовност се односи на унапред познате рокове одржавања избора, док стабилизација подразумева коопреацију и консензус око кључних питања. У том домену политичке партије играју важну улогу и требало би да доприносе стабилизацији политичких процеса. Период након 2006. године није донео ништа ново у међуетничким односима који се заснивају на неслагању око најважнијих питања и представљају препреку доношењу одлука.

Односи партија на највишем нивоу где је нужна сарадња за функционисање система у којем се не треба говорити „о коалицијама него о 'политичким картелима'“ (Parić, 2010 према: Vlasisavljević, 2010:5). Устаљени и незаменљиви актери и затворен круг лидера делују као непремостиве баријере за ширење демократских процеса.

Табела 4.3.1: Парламентарни избори у БиХ (2006-2016)

Кандидатске листе	Представнички дом Парламентарна скупштина БиХ		
	2006	2010	2014
Укупно	42	42	42
Странка демократске акције (СДА)	9	7	10
Српска демократска странка (СДС)	3	4	5
Хрватска демократска заједница (ХДЗ БиХ)	3	3	4
Савез независних социјалдемократа (СНСД)	7	8	6
Социјалдемократска партија БиХ (СДП БиХ)	5	8	3
Странка за БиХ (СзБиХ)	8	2	-
Партија демократског прогреса (ПДП)	1	1	1
Хрватска демократска заједница 1990 (ХДЗ 1990)	2	2	1
Народна странка Радом за бољитак (НСРЗБ)	1	1	-
Босанскохерцеговачка патриотска странка (БХПС)	1	-	1
Демократска народна заједница БиХ (ДНЗ)	1	1	-
Демократски народни савез (ДНС)	1	1	1
Савез за бољу будућност БиХ (СББ)	-	4	4
Демократски фронт (ДФ)	-	-	5
Други	-	-	1

Извор: Centralna izborna komisija BiH, 2017.

У новом периоду партијске политике у БиХ дошло је до ширења партијске конкуренције на више партија унутар 3 конститутивна народа и на томе се заснива нова подвојеност процеса на нивоу БиХ, као и на нивоу ентитета. У три изборна циклуса у овом периоду одиграле су се важне поделе унутар бошњачке групе партија, делимична подела хрватске групе и „узурпација“ хрватског дела учешћа у власти, уз стабилну поделу у српској групи партија која је имала тенденције дубљих подела.

Веровало се да ће пажљиво биран институционални аранжман довести до промена на партијској сцени тако да ће се појавити алтернатива и да ће такав аранжман довести до промена унутар „ратних, националистичких партија“ (Manning, 2004: 63-64). Ово се само делимично одиграло у домену промене актера, али не и у променама политике. Покушаји успостављања грађанске платформе којој је тежио СДП имале су мање успехе и вратиле се као бумеранг са јачом националном реториком и кризом око потенцијалне узурпације успостављеног поретка.

Један од узрока конзервираног политичког система заснованог на националним интересима Муџкић и Хулси виде у институцији изборног система који је „непријатељски настројен према мултиетничким партијама“ (Mujkić & Hulsey, 2010:157). Производ таквих институција јесте и поларизација политичког простора у којем свој утицај остварује већи број партија.

Почевши са изборима 2006. године евидентна је јача подела унутар националних група – потпуна победа СНСД који је искористио позицију да је „СДС био потпуно кадровски 'десеткован' одлукама високог представника Педија Ешдауна“ (Роров-Момчиновић, 2012:269), добар резултат СзБиХ као такмаца СДА и подела на два ХДЗ-а који се не разликују значајно у политичким платформама. Треба истаћи и резултат СДП-а који црпи гласове из сва три корпуса, али најмање из српског. Преузимање реторике и политике од „ратних“ партија СзБиХ, СНСД и ХДЗ1990 успеле су да уђу у политички процес као равноправни учесници. Ефективан број партија у БиХ после ових избора био је 7,17 (Табела 2.6). Дошло је до својеврсног парадокса где је „демократизација националних партија довела до њиховог умножавања, удвостручавања“ (Роров-Момчиновић, 2012:269). Високи

Представник као централна институција имплементације Дејтона увидео је да слабија подршка СДА, ХДЗ и СДС ипак, како истиче Менинг, „не сигнализира било какво смањење у истицању националних (и националистичких) питања“ (Manning, 2008:77).

Већ на следећим изборима 2010. године долази до нове ротације унутар бошњачког корпуса партија и СзБиХ губи ранију подршку, а добија је Странка за бољу будућност (СББ) на челу са Фахрудином Радончићем, док СДА остаје најјача бошњачка партија (Табела 4.3.1). Хрвати су задржали *status quo*, док је унутар српских партија ојачао и СНСД и СДС. Победници ових избора били су СНСД и СДП БиХ са по 8 мандата и приближним бројем гласова (280000 +/-). После избора дошло је до кризе и оспоравања оба ХДЗ-а по питању хрватских представника у федералним органима што је проузроковало дубљу кризу и консолидацију око заједничких наступа српских (СНСД, СДС) и хрватских партија (ХДЗ, ХДЗ 1990) насупрот СДП-овим решењима која су имала и подршку СДА (видети: Агаровић, 2012).

У овом периоду дошло је до раста ефективног броја партија на 7.67, где се начелно може говорити и о стабилизацији броја партија у систему, с обзиром на чињеницу да је и после избора 2014. године ефективан број партија био 7.60 (Табела 2.6). Избори 2014. године нису донели никакву промену у политикама, док су окоснице кампања биле унитарна БиХ, независна Српска и трећи ентитет. Дошло је до дубљих подела, убедљиве победе СДА и поделе СДП-а на Комшићев Демократски фронт (ДФ) и остатак Лагумџијевог СДП-а БиХ. Пораз СДП-ове политике значио је и још један пораз рада међународног фактора у БиХ, с обзиром на чињеницу да је управо СДП био тај актер који је водио политику прилагођавања међународним интересима (видети: Касаповић, 2005: 150; Попов-Момчиновић, 2012:275). Зачарани круг босанскохерцеговачке политике који се стално враћао на почетак и базичне расцепе није могао да нађе стабилна решења.

Према наведеним параметрима ефективног броја партија и утицају на политичке процесе у БиХ у анализу институционализација партија укључени су: СДА, СДП, СББ, СНСД, СДС, ХДЗ, ХДЗ1990.³²

Табела 4.3.2: Укореењеност партија у друштво - БиХ (2006-2016):

БиХ	СДА	СДС	ХДЗ	СДП	СНСД	ХДЗ1990	СББ
I – старост у односу на независност	2	2	2	2	2	1	0.5
II – старост у односу на вишестраначје	2	2	2	2	1.5	0.5	0.5
III – стабилност изб. подршке (апс. и рел.)	1	1	1	0	2	2	0
IV – односи са НВО, синдикат, црквама	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5
Укореењеност у друштво	1.62	1.62	1.62	1.12	1.75	1.25	0.62

У домену *укореењености у друштво* партије у БиХ показују различите вредности и степен укореењености, али нема већих одступања од стандардног односа старих и нових партија, где једино СДП због унутрашњих подела показује нестабилности.

Табела 4.3.3: Старост и трајање партија у БиХ (Индикатори I и II)

	Скала/године		Независност 1992.	Вишестраначје 1990.	Индикатор I	Индикатор II
СДА	0-5	2	1990/-2	0	2	2
СДС	5-10	1.5	1990/-2	0	2	2
ХДЗ	10-15	1	1990/-2	0	2	2
СДП	15-20	0.5	1990/-2	0	2	2
СНСД	20-25	0	1996/+4	+6	2	1.5
ХДЗ1990			2006/+14	+16	1	0.5
СББ			2009/+17	+19	0.5	0.5

У десетогодишњем периоду на који ефекте има и раније постојање и трајање партија, показује се да најважнији актери добро одржавају свој статус стабилних актера. Треба додати да унутар својих националних корпуса најстарије партије држе очигледан континуитет и да таква врста трајања партија у односу на независност и у односу на почетак вишестраначја даје овим партијама јаснију укореењеност у друштво (Табела 4.3.3). Партије које су биле окоснице политике у предратном периоду на истом наротиву стабилно постоје и 20 година после рата.

³² СББ је у последња два изборна циклуса (2010, 2014) остварио добре резултате и имао политички утицај, док СзБиХ на политичке процесе утиче само у почетку ове фазе (2006) и не представља релевантну партију.

Са друге стране, укореееност партија у друштво у виду стабилности изборне подршке највише иду у корист СНСД-а који унутар Републике Српске и малог броја гласова у Федерацији одржава своје изборне резултате на стабилном нивоу (2006 – 19,08%, 2010 – 16,92%, 2014 -15.64%) што их ставља испред осталих партија по овом параметру (Табела 4.3.4).

Табела 4.3.4: Изборна волатилност појединачно за партије (апсолутна и релативна) у БиХ (2006-2016)

Изб.Волатилност*	2006.	+/-	2010.	+/-	2014.
СДА	16.88%	3.83%	13.05%	5.69%	18.74%
		22.68%		43.60%	
СДС	7.68%	0.72%	8.40%	4.57%	12.97%
		9.37%		54.40%	
ХДЗ	4.91%	2.06%	6.97%	0.57%	7.54%
		41.95%		8.17%	
СДП	10.14%	7.19%	17.33%	10.67%	6.66%
		70.91%		61.57%	
СНСД	19.08%	2.16%	16.92%	1.28%	15.64%
		11.32%		7.56%	
ХДЗ1990	3.73%	0.68%	3.05%	0.59%	2.46%
		18.23%		19.34%	
СББ	-	7.95%	7.95%	0.75%	8.70%
		100%		9.43%	

Извор: Centralna izborna komisija BiH, 2017.

Занимљивост је да стабилне резултате бележи и ХДЗ1990 од свог постанка, иако су ти резултати ниски, али су гарант стабилне подршке коју има ова партија. Друге партије имају оптималну стабилност изборне подршке (СДА, СДС, ХДЗ), док су у овом домену најслабији „нови“ СББ што је и контекстуално условљено као појава која није стабилна, и СДП који после скока између 2006. и 2010. године за 7.19% (што је 70.91% у апсолутним вредностима) доживео крах са унутрашњим поделама и лош резултат од 6.66% на наредним изборима (Табела 4.3.4). Стабилност изборне подршке као најважнији параметар институционализације показује нам на примеру партија у БиХ да су очекивања и мањак неизвесности условљени политичким системом заснованим на ограниченој конкуренцији унутар три конститутивна народа.

Треба даље истаћи да су партије у БиХ под великим утицајем верских заједница и да су ови домени дубински укључени у политичке процесе и врше велики утицај на доношење одлука. Свакако најизраженији односи били су у настанку

партија (СДА, СДС, ХДЗ), а ту је најдаље отишла СДА која се профилисала као „отворено муслиманска партија“ (Malcolm, 1996:218), док су такву политику касније продубљивали уз подршку поглавара Исламске заједнице који су јавно позивали да се гласа за СДА (Slobodna Evropa, 2005). Подршка Радончићу и СББ такође долази од стране Исламске заједнице уз његову моћ и власништво над медијима. Ситуација није битно другачија ни на релацији Српске православне цркве са СДС и СНСД, где је у прво време СПЦ деловала као усмеравајући фактор у креирању агенде СДС-а (видети: Maksić, 2017:127-128), да би са заменом примата и СНСД добио велику подршку. Исти однос имају и Католичка црква са оба ХДЗ-а и генерално велики утицај на вођење хрватске политике у БиХ (Slobodna Evropa, 2004).

Са друге стране, СДП као сукцесор СК БиХ наследио је синдикалне односе и истиче се у политичком животу као актер који често даје подршку синдикалном организовању (пример су противљење Закону о раду „штетном“ за права радника и генерална подршка радницима – Klix, 2015; Avaz, 2017). Са синдикатима повремено односе имају и друге партије, али СДП се у том домену највише профилисао.

Генерално слабије развијено цивилно друштво је под сенком политичких партија у БиХ, али све партије унутар своје структуре креирају политике ка младима, женама, пензионерима и ветеранима (борцима, бранитељима и сл.). Треба истаћи да се према овом критеријуму не разликује партије у БиХ и да је то један оптималан ниво у складу са друштвеним контекстом, али би се свакако у демократском друштву очекивао виши ниво сарадње са цивилним друштвом.

Јасно је да су партије у БиХ уједначене према укореењености у друштво и да такав однос црпе из уоквирених гласачких корпуса, а да ка вишем степену иде СНСД, из разлога стабилније изборне подршке у односу на остале актере (Табела 4.3.2). Укореењене поделе и политичка размимоилажења делом су продуквана од стране партија, а делом су и наметнута као агенда политичким партијама, што је производ основних идентитетских разлика и друштвених расцепа.

У другом делу институционализације, *аутономији партија*, показују се различити карактери појединачних актера који битно утичу на овај ниво. Ту се пре свега мисли на различите односе у релацији председник-партија, где се види

зависност целих организација на уштрб несмењивости појединаца, за које увек постоји оправдање у унутарпартијској подршци.

Табела 4.3.5: Аутономија политичких партија у БиХ (2006-2016):

БиХ	СДА	СДС	ХДЗ	СДП	СНСД	ХДЗ90	СББ
V – алтернације на месту председника	2	2	2	2	0	2	0
VI – утицај алтер. на изб. Резултате	2	1	0	-1	0	2	0
VII – аутономија одлучивања	1	1	1	1	1	1	1
VIII – уважавање партије	2	2	1	2	2	2	-
Аутономија	1.75	1.5	1	1	0.75	1.75	0.33

Превасходни захтев једне организације да буде аутономна је смењивост руководства и председника, што је код партија попут СНСД и СББ скоро незамисливо. Милорад Додик и Фахрудин Радончић делују незаменљиво и њихова унутарпартијска власт је недодирљива. Дуго је такав статус имао и СДП, после прве промене (1997. Дураковић-Лагумџија) пуних 17 година није било промене председника, све до страначке поделе и лошег резултата 2014. године када председник постаје Никшић (видети: Kapidžić, 2015:48). Партија је у то време бележила највеће и успехе и падове, што је био значајан показатељ утицаја личности на резултате партије.

Своју серију промена председника имале су СДС и ХДЗ, делимично као резултат и потреба и нужности – од Хага до афера, а те промене су често биле и узрок и последица лоших резултата. Са друге стране, СДА је имао само две промене дугогодишњих председника, али не одступа од константе да то буду људи из најужег руководства од оснивања (Изетбеговић А. – Тихић - Изетбеговић Б.).

ХДЗ1990 није трпео велика превирања и као партија са ограниченим донетима имала је две смене председника које нису битно утицале на промену политике или однос гласача према овој странци. Честа је појава да са сменом председника долазе и поделе, тако да нема партија које су до краја одговориле демократском принципу смене лидера која би била јасно прихваћена од обе стране. Ипак, мора се истаћи да зачетници вишепартизма СДА, СДС и ХДЗ боље и ефикасније подносе смену лидера, а на крају крајева то је код ових партија и карактеристика за разлику од СНСД и СББ.

Табела 4.3.6: Алтернатија председника партије и промена у изборној подршци (БиХ):

%	1990		1996	+/-	1998	2000	+/-	02	+/-	06		2010		2014
СДА						18.7	3.2 17.1	21.9						
СДС	26.1	2 7.6	24.1	14.7 60.9	9.4			14	6.3 45.1	7.6	0.7 9.4	8.4		
ХДЗ			14.1	6.1 43.2	8	11.4	2.1 18.4	9.3	4.4 47.3	4.9				
СДП			4.4	6.5 147	10.9									
СНСД														
ХДЗ90												3.05	0.6 19.3	2.46
СББ														

Када је реч о аутономији у одлучивању партија треба истаћи да постоји низ институционалних и ванституционалних утицаја у овом домену. У основи, Дејтонски споразум је направио контуре које онемогућавају доношење одлука у институцијама система, тако да су партије и вето-играчи и актери који су под утицајем ветирања одлука (видети: Bursać, 2015:89-95; Sahadžić, 2012:293-323). У овом домену не треба искључити ни велики утицај Високог представника који је својим одлукама на граници уставних могућности умео да мења одлуке и смењује кадрове партија (најекстремнији случај СДС-а чијих је више од 60 кадрова смењено одлуком Педија Ешдауна, Високог представника у јуну 2004. године – ОНР, 2004).

Такође, годинама у назад Фридом Барометар истиче да велики утицај на доношење одлука имају верске заједнице као неуставне категорије које имају утицај и на бираче и на статус партија, као и на финансирање (Freedom Barometer, 2017). О спрези верских заједница и партија је већ речено, с тим што треба нагласити да је ту превласт на страни верских заједница. У том домену партије у БиХ треба изједначити, али и додати још низ различитих утицаја из економске сфере који нису видљиви.

Идентификација бирача са партијама у БиХ не одскаче драстично од других примера земаља у региону. Приметно је да се грађани оријентишу у складу са тренутном политичком ситуацијом и да приближно истичу равномеран однос између подршке на изборима и блискости партији. Суштинско је питање да ли такав однос

одговара стварности, али грађани на тај начин перципирају своју идентификацију са партијама. Према доступним подацима, за најближу себи партију, у моменту истраживања, 18.3% је изабрало СНСД, 15.7% СДП, 11.5% СДА, 11% СДС, 5.2% ХДЗ, 4.2% за ХДЗ1990 (EVS, 2008). Упоређујући са резултатима првих следећих избора евидентан је висок ниво поклапања резултата од преко 80% (изузев ХДЗ-а), што говори о стабилном односу оних који се идентификују са бројем гласача – али и са губитком таквог односа у случају подела какве је имао СДП накнадно.

Табела 4.3.7: Ниво организације политичких партија у БиХ (2006-2016)

БиХ	СДА	СДС	ХДЗ	СДП	СНСД	ХДЗ90	СББ
IX – снага чланства	2	2	1	1	2	0	2
X – редовност партијских конгреса	2	2	2	2	2	2	2
XI – материјални и лични ресурси	2	1.5	1.75	2	1.5	0.75	0.75
XII – организација на националном нивоу	2	1	1	2	1.5	1	1
Ниво организације	2	1.62	1.18	1.75	1.75	0.93	1.43

Када је реч о нивоу организације политичких партија мора се истаћи чињеница да највиши ниво организације има СДА, док су и друге партије у том домену на високом нивоу (Табела 4.3.7). У сложенем систему деловања партије црпе све могућности како би организационо могле да задовоље потребе. У БиХ је евидентна јака конкуренција у домену нивоа организованости партија како би успеле да буду релевантни и конкурентни актери на терену.

Чланство у политичким партијама је флексибилна категорија, с обзиром да је однос члан-партија клијентелистички, па су преласци и напуштања честа појава. По доступном истраживању и тврдњама партијских служби говора може бити само у приближним бројкама (Табела 4.3.8). Отворено је питање активног учешћа чланова и потенцијалног двоструког (вишеструког) чланства у различитим партија, што је негде и део тренда да се чланство креће ка партијама које имају већу могућност учешћа у власти. Евидентно је кроз наплату чланарина да и однос укупног броја чланова и активних није исти у свим партијама. Примера ради, СДА са 200000 чланова је приходовао од чланарина 99370 КМ, као и СББ са 70000 и приходом од чланарина од 50385 КМ, док су СДС са 65000 чланова и приходом од чланарина

331249 КМ, а СДП са 50000 чланова и приходом од 460229 КМ (Финансијски извештаји СББ, СДА, СДС, СДП, 2016).

Табела 4.3.8: Чланство у политичким партијама у БиХ*:

Пол. партија	Број чланова +/-	% у односу на просек	Скала	Коефицијент
СДА	200000	230%	0-33% - 0 33-66% - 1 66-100%+ - 2 Просек: 86.714	2
СДС	65000	74.95%		2
ХДЗ	35000	40.36%		1
СДП	50000**	57.66%		1
СНСД	172000	198.35%		2
ХДЗ1990	15000	17.29%		0
СББ	70000	80.72%		2

*Извор: Информације из централа партија, правних служби и сл. у истраживању Vljesak.info – бројеви чланова су приближно изражени.

**У истом истраживању из СДП-а су истакли да имају око 80000 чланова, али да ће ревидирати број (који ће пасти и до 15.000), према информацијама са сајта СДП тај број је 50000 (www.sdp.ba – приступљено 1.12.2017.).

Поред чланства, важна карактеристика у организационом смислу је и редовност одржавања највиших партијских органа у виду конгреса. Статутарно све политичке партије у БиХ имају четворогодишњи период између два конгреса и најстарије партије до сада су имале по 6 редовних конгреса (СДА, СДС, СДП), док је ХДЗ имао чак 12 конгреса у истом периоду (Интернет страница СДС, СДА, СДП, ХДЗ). Док је највиши орган СДА, СДП и СББ Конгрес, код ХДЗ, ХДЗ1990 и СНСД је то Сабор, а у СДС је Скупштина странке (видети: Статут СДС, СНСД; Statut SDA, SBB, SDP, HDZ, HDZ90). Редовност конгреса имају и СНСД (5), СББ (2), ХДЗ90 (4).

Табела 4.3.9: Ресурси политичких партија у БиХ (2016)

Пол.партија*	СДА	СДС	ХДЗ	СДП	СНСД	ХДЗ1990	СББ
Број запослених	84	37	27	82	32	4	3
Коефицијент	2	1.5	1.5	2	1	0.5	0
Приходи (КМ)	4.691.742	1.945.406	1.904.317	4.702.626	2.479.379	667.913	2.002.756
Коефицијент	2	1.5	2	2	2	1	1.5
Σ/n Коэф.	2	1.5	1.75	2	1.50	0.75	0.75

Извор: Финансијски извештаји СДА, СДС, ХДЗ, СДП, СНСД, ХДЗ1990, СББ; 2016.

*У финансијским извештајима партија у БиХ постоје само информације о приходима (не и о расходима), тако да део о материјалним ресурсима која се троше није доступан.

У домену ресурса којима располажу партије треба истаћи да су капацитети којима располажу јасан показатељ и организационих могућности. У финансијским и људским капацитетима СДА и СДП имају највиши ниво у складу са контекстом деловања, док друге партије делимично успевају да задовоље потребан ниво (Табела

4.3.9). Као и у другим студијама случаја овај аспект мерења нивоа организованости политичких партија има свој контекстуални оквир који утиче и на нужност и на потребе политичких партија за ресурсима.

На овакав однос у домену ресурса с којима функционишу партије надовезује се и њихово деловање на националном нивоу. Због специфичности ситуације и досега партија унутар бирачког тела по принципу националног, такво деловање је нижег нивоа организација по кантонима, регијама и општинама. У домену територијалне организације СДА и СДП су једине партије који имају ширу представљеност и у Федерацији БиХ и у Републици Српској, па тако остварују и изборне резултате у оба ентитета (Интернет страница СДА; СДП, 2017). Ситуација са другим партијама је таква да једино СНСД има организацију у мањем делу другог ентитета, али то постојање је често само формално без дубљег деловања (Интернет страница СНСД, 2017). СНСД је у ранијем периоду имао запаженије деловање у Федерацији, док је на последњим изборима (2014 - 5.842 гласа) то било на ниском нивоу. Остале партије делују само унутар оквира свог народа - СДС у Републици Српској, ХДЗ, ХДЗ1990 у кантонима и општинама са хрватским народом, а СББ на нивоу Федерације БиХ (Интернет странице СДС, ХДЗ, ХДЗ1990, СББ, 2017).

Табела 4.3.10: Кохерентност партија у БиХ (2006-2016):

БиХ	СДА	СДС	ХДЗ	СДП	СНСД	ХДЗ90	СББ
ХП – кохерентност парламентарне групе	1	1.5	2	2	2	2	2
ХIV – односи унутарпартијских група	1	0.5	1	0.5	1	0.5	0.5
ХV – толеранција унутарпар. Дисидентства	1	1	1	1.5	1	1	1
Кохерентност	1	1	1.33	1.33	1.33	1.16	1.16

У домену кохерентности мора се истаћи да је у партијама у БиХ чврста дисциплина у парламентарном раду, али да се партије разликују према снази и природи унутарпартијских односа. Док су старе партије (пре свега СДС) трпеле низ подела и настајања нових партија има и оних у којима такве поделе нису пракса, сем појединачних напуштања (СНСД). Партије у БиХ бележе средњи ниво кохерентности

(Табела 4.3.10), који делом говори о мањку унутарпартијске демократичности и слободе мишљења, али која најчешће формално није забрањена.

Када је реч о раду парламентарних група, напуштања су забележена само у случају СДС-а и СДА-а. СДС је после изборног пораза 2006. године трпео велике поделе и одлазак бившег председника странке и Републике Српске Драгана Чавића, када посланички клуб у парламенту БиХ напушта и високи члан СДС-а Момчило Новаковић крајем 2008. године (видети: сајт Парламентарна скупштина БиХ – посланички сазив 2006-2010). Са друге стране, СДА је имао кризу посланичког клуба у сазиву после 2014. године када клуб напуштају високи чланови Ахметовић, Шепић, Соколовић и формирају свој Независни клуб, незадовољни стањем у странци (видети: сајт Парламентарна скупштина БиХ – посланички сазив 2014-2018). Остале партије нису бележиле напуштања посланика на овом нивоу (Табела 4.3.11).

Табела 4.3.11: Напуштања парламентарне групе – БиХ (2006-2016)

Преласци/напуштања парламентарне групе	2006-2010	2010-2014	2014-2018
СДА	-	-	-3
СДС	-1	-	-
ХДЗ	-	-	-
СДП	-	-	-
СНСД	-	-	-
ХДЗ1990	-	-	-
СББ	-	-	-

Извор: Парламентарна скупштина БиХ, 2017.

Са друге стране, све партије су имале сукобе различитих унутарпартијских група које се боре за превласт или појединаца који очекују боље позиције и изражавају незадовољство стањем у партији. У ХДЗ, СДА и СНСД дешавала су се повремена напуштања појединаца која нису битно утицала на стање у партији и својом унутрашњом дисциплином ове партије су успеле да спрече веће поделе.

У овом домену знатно лошију слику имају СДС, СДП, СББ и ХДЗ1990. Напуштања ових партија су редовна појава и дешавале су им се велике поделе. СДС су кроз партијску историју напуштали председници партије и формирали своје (Плавшић, Калинић, Чавић), а у последњем периоду напуштања и поделе су се десиле одласком Стевандића и Максимовића, као истакнутих чланова који су

отцепили и део чланства уз формирање нових покрета и партија (видети: сајт Народна скупштина Републике Српске – посланици).

СДП је свакако највећи раскол имао одласком Комшића и формирањем Демократског фронта који је на изборима 2014. године показао већу снагу од СДП-а, али је та подела добила нове оквире потенцијалне сарадње (Интернет страница ДФ, 2017). Док су СББ и ХДЗ1990 прошли кроз напуштања оснивача и целих група – СББ су напустила 3 од 4 посланика ранијег сазива (2010-2014) (SAAF, 2017), а ХДЗ1990 је напустио оснивач и председник Божо Љубић са другим члановима (Portal, 2014).

Део ових напуштања последица је и формалних препрека за истицање различитости и слободе мишљења. Једино СДП у свом статуту даје веће могућности за истицање слободе мишљења, да „јавно исказује своје мишљење“ (Statut SDP, čl.20) и пуну слободу свих других уверења и светоназора (Statut SDP, čl.21), уз активно укључивање између Конгреса путем анкета и референдума (Statut SDP, čl.33). Остале партије задовољавају форму, али без ширих могућности, а најпроблематичнији у овом домену је СББ чији статут штуро приказује права и обавезе чланства (видети: Статути партија у БиХ).

Табела 4.3.12: Институционализација партија у БиХ (2006-2016)

БиХ	СДА	СДС	ХДЗ	СДП	СНСД	ХДЗ90	СББ
Укореењеност у друштво	1.62	1.62	1.62	1.12	1.75	1.25	0.62
Аутономија	1.75	1.5	1	1	0.75	1.75	0.33
Ниво организације	2	1.62	1.18	1.75	1.75	0.93	1.43
Коherentност	1	1	1.33	1.33	1.33	1.16	1.16
Индекс партијеске институционализације (ИПИ)	6.37	5.74	5.13	5.2	5.58	5.09	3.54

У коначном збиру индикатора институционализације партија у БиХ видљива је тенденција да виши ниво институционализације држе партије које су лидери унутар својих конститутивних народа (Табела 4.3.12). Хрватске партије су скоро на истом нивоу и стабилно одржавају свој статус, док унутар партија из српског корпуса СНСД црпи снагу из стабилних унутарпартијских односа и коherentности. Ипак, као последица несмењивости лидера у СНСД јавља се мањак аутономије партије, за разлику од СДС који има редовну смену лидера.

СДА је према овим критеријумима најинституционализованија партија у БиХ, а свој резултат темељи на доброј организацији партије која има чврсте темеље који не одступају од политике партије и која има јаке корене у бошњачком гласачком телу. Поделе у сазиву Парламента након 2014. године допринеле су да дође до блажих подела и губитка парламентарне снаге, која је после избора била на највишем нивоу у последња четири изборна циклуса. Са друге стране, СББ који се наметнуо као јак парламентарни актер у последња два изборна циклуса „пати“ од стандардних недостатака нових партија, а пре свега у мањку укореењености у друштво. Ово је очекивана појава за нове организације, уз знатно слабију аутономију партије која је производ пре свега јаког лидера и искључивости према било каквој аутономији мишљења других делова партије.

У ранијем периоду СДП је имао поделе и расколе, а највећи из 2013. године показао је да сталном изборном нестабилношћу и дугогодишњом несмењивошћу лидера ова партија има мањкавости у институционализацији. Једина партија која се такмичи у сва три корпуса и чије је чланство вишенационално (65% Бошњаци, 20% Срби и 15% Хрвати – Touquet, 2011:456) није успевала да направи стабилну подршку на тој платформи, па су очигледно биле потребне промене у комуникацији са бирачима.

Почетна подела на националне и грађанске партије почела је да губи смисао у БиХ и те две компоненте постале су преклапајуће (видети: Кукић, 2006:264-265) – партије се воде логиком да нема резултата без националног, а програмска опредељења губе било какав смисао. У таквом политичком окружењу партије успевају да се институционализују међу гласачима свог националног корпуса, а партијска конкуренција постаје сведена на својеврсне двопартијске или двоблоковске подсистеме унутар тих група.

4.4. Институционализација партија у Србији

Развој политичких партија, после црногорског референдума и доношења новог Устава Србије 2006. године, имао је десетогодишњи период који је обележен фазама које се разликују по смени водећих политичких актера, као и карактеру

партијског система који је настајао тим променама. Суштински посматрано и Србија и Црна Гора аутономно су развијале своје политичке системе од распада СФРЈ, упркос везаности кроз СРЈ и СЦГ, а и формално су независност стекле одласком Црне Горе (видети: Vochsler, 2010:99). Партијски системи развијали су се паралелно, али је постојала међузависност политичких актера која је одређивала политичке процесе. После 2006. године међуутицај на српско-црногорској релацији је почео да слаби и да буде мање важан, а политичке партије без већих утицаја на тој релацији.

Табела 4.4.1: Парламентарни избори у Србији (2006-2016)

Кандидатске листе	Народна скупштина Републике Србије				
	2007	2008	2012	2014	2016
Укупно	250	250	250	250	250
Демократска странка (ДС)*	60(64)	64(102)	51(67)	17(19)	12(16)
Демократска странка Србије (ДСС-НС)**	33(47)	21(30)	21	-	5(13)
Српска радикална странка(СРС)	81	78	-	-	22
Социјалистичка партија Србије (СПС)***	16	11(20)	24(44)	25(44)	20(29)
Српска напредна странка (СНС)****	-	-	55(73)	130(158)	93(131)
Партија за демократско деловање (ПДД-Коал.Албанаца)	1	1	1	2	1
Либерално-демократска партија (ЛДП-коалиције)	15	13	19	-	4(13)
Савез војвођанских Мађара	3	4	4	6	4
Покрет Двери	-	-	-	-	7(13)
Санџачка демократска партија (Листа за Санџак)	2	2	2	3	2
Доста је било	-	-	-	-	16
Г17 плус (УРС)	19	24(102)	16	-	-
Социјалдемократска странка*****	-	-	-	9(18)	6(13)
Други	2	-	2	-	3

Извори: РИК, 2017; Народна скупштина Р.Србије, 2017.

*Коалиција ДС (2007.) са СДП (3), ДСХВ (1) и др.; Коалиција ДС (2008.) са Г17 (24), ЛСВ(5), СДПС (4), СПО (4), ДСХВ (1) освојила је 102 мандата; Коалиција ДС (2012) освојила је 67 мандата – ДС 51, СДПС 9, ЛСВ 5, ДХСС 1, ДСХВ 1; Коалиција ДС (2014) – ДС 17, Нова 2; Коалиција ДС (2016) – ДС 12, ЗС 2, ДСХВ 1, Нова 1.

**Коалиција ДСС (2007) са НС, СДПО, ЈС освојила је 47 мандата – 33 ДСС, 10 НС, 2 СДПО, 2 ЈС; Коалиција (2008) ДСС са НС (9) освојила је 30 мандата, Коалиција ДСС-Двери (2016) освојила 13 мандата – ДСС 5, Двери 7, Ђ.Вукадиновић 1.

***Коалиција (2008) СПС-ПУПС-ЈС освојила је 20 мандата – 11 СПС, 5 ПУПС, 3 ЈС, 1 ПВС; Коалиција (2012) са 44 мандата – 24 СПС, 12 ПУПС, 7 ЈС, 1 ПВС; Коалиција СПС-ПУПС-ЈС (2014) освојила 44 мандата – СПС 25, ПУПС 12, ЈС 7; Коалиција СПС (2014) освојила 29 мандата – СПС 21, ЈС 6, КП 1, ЗС 1.

****Коалиција СНС (2012) освојила је 73 мандата и то СНС 56, НС 8, ПСС 2, по 1 ПС, КУИР, ПППС, ПВУ, АППС, ДПМ и др. (укупно 9); Коалиција СНС (2014) освојила је 158 мандата – СНС 130, СДПС 10, НС 6, СПО/ДХСС 6, ПС 3, ПСС 2, БНС 1; Коалиција СНС (2016) освојила је 131 мандат – СНС 98, СДПС 10, ПУПС 9, НС 5, ПС 3, СПО 3, СНП 3.

*****Коалиција СДС (2014) са 18 мандата – СДС (9), ЛСВ (5), ЗС (4); Коалиција СДС (2016) освојила 13 мандата – СДС 6, ЛДП 4, ЛСВ 3.

Улога партија у политичком животу Србије имала је пресудан утицај на смер политика које се бирају и начин њиховог спровођења. Једна од ретких ситуација у којој се постигао договор апсолутне већине парламентарних партија било је доношење Устава, док је са друге стране део јавности упутио низ замерки на процедуру при доношењу и решења у Уставу (видети: Orlović, 2008:74-77).

На почетку овог периода на политичком пољу централна линија подела била је на питањима европских интеграција и однос према Европској Унији, уз нерешено

питање Косова и Метохије. Динамиком тих проблема, уз економску кризу, долазило је и до избора. Референдумска кампања за Устав била је незванични почетак кампање за изборе 2007. године, који су се одржавали само неколико месеци касније. Политички односи су се и даље темељили на поделама од 5. октобра 2000. године, а сами избори нису донели ништа ново. Дужина преговора и начин формирања владе кроз „фронталне сукобе на маратонским, ноћним заседањима парламента, паничне, на срећу краткотрајне, реакције на берзи и мењачницама, комбиноване поруке упозорења и обећања међународних званичника...“ (Stojiljković, 2008:463) нису обећавали стабилност владе и пун мандат, па су већ следеће године дошли нови избори.

У кратком мандату владе дошло је до нове кризе о питању статуса Косова и Метохије, тако да су се око овог питања и односа са ЕУ сукобиле струје око ДС и око ДСС. Избори 2008. године били су својеврсни референдум о позицији Србије према ЕУ и потенцијалном чланству (Stojić, 2018:46). Изборни резултати донели су регруписавање политичких партија, тако да је коалиција око СПС постала најтраженији партнер у преговорима за састав владе. Превазилажењем петоктобарског јаза формирана је влада чије језгро су чиниле ДС и СПС са својим партнерима. Пред владом је било низ задатака које је морала да испуни у процесу евро-интеграција, а на партијској сцени дошло је до велике поделе унутар најјаче опозиционе партије – СРС и формирања Српске напредне странке (СНС), као будућег главног такмаца ДС-у за превласт.

Ова подела у првом периоду није наговештавала потпуну промену на политичкој сцени Србије. После четворогодишњег мандата владе и избора 2012. године долази до пораза Бориса Тадића од стране Томислава Николића на председничким изборима, па и нове ротације у влади где СПС прави договор са СНС и формира нову владу на челу са Ивицом Дачићем. Овај догађај био је крај владавине партија које су извршиле демократске промене 2000. године, а СПС је све неуспехе претходне владе гурнуо ка ДС-у. Формирање ове владе поред активних актера – лидера СПС, СНС и ДС, имало је и друге актере споља, а сам аранжман у формирању ресора и надлежности добио је нове оквире (видети: Орловић, 2012:112-113), који ће

условити каснији развој политичке ситуације у Србији и који су условили вртоглав раст популарности првог потпредседника Владе Александра Вучића. Паралелно са овим процесом дошло је до раслојавања партија у опозицији и све већих подела, пре свега у ДС.

Са растом подршке и популарности Вучића и СНС-а дошло је до ванредних избора 2014. године. Исход избора била је апсолутну победу коалиције око СНС, а партије власти освојиле су преко 60% гласова и преко 200 мандата у Народној скупштини. Нови однос снага у партијском систему Србије, који је у претходним годинама водио „од екстремног ка умереном плурализму“ (Orlović, 2008:402), почео се претварати у систем са предоминантном партијом, а такав тренд се наставио и на парламентарним изборима 2016. године. Нови избори показали су исту снагу партија власти и нова раслојавања између опозиционих партија.

У периоду 2006-2016. године, велике промене унутар партијског система допринеле су и различитим тенденцијама у ефективном броју партија – од 4.87 (2012.) и 4.55 (2007.), до 3.48 (2008.), 3.22 (2016.) и минимума од 3.01 (2014) (Табела 2.6). Турбулентан период налаже да се у анализу укључе сви актери који су играли важне улоге у вођењу политике Владе, али и опозиционог деловања. За анализу институционализације партија у Србији анализирано је пет партија (ДС, ДСС, СПС, СРС и СНС) које су имале највећи значај у овом периоду.

Табела 4.4.2: Укореењеност партија у друштво – Србија (2006-2016):

Србија	ДС	ДСС	СПС	СРС	СНС
I – старост у односу на независност	2	2	2	2	2
II – старост у односу на вишестраначје	2	2	2	2	0.5
III – стабилност изб. подршке (апс. и рел.)	1	1	1	-1	0
IV – односи са НВО, синдикатима, црквама	2	1.5	1.5	1.5	1.5
Укореењеност у друштво	1.75	1.62	1.62	1.12	1

Домен укореењености појединачних партија у друштво у Србији има посебну димензију због односа према обнови државности и самосталности Србије. Различити ниво у овом домену пре свега су огледало стабилности изборне подршке партија у пет изборних циклуса који су део анализе.

О трајању партија не треба износити посебне закључке сем да је већина партија која има утицаја на политичке процесе од почетка вишестраначја на сцени, сем СНС који је нов организациони актер али са познатим лидерима и активним учесницима политичких процеса од увођења вишепартизма. Из оваквог односа трајања партија долази и до високог степена који бележе партије у овим индикаторима укоренености у друштво, изузев СНС (Табела 4.4.3).

Табела 4.4.3: Старост и трајање партија у Србији (Индикатори I и II):

	Скала/године		Независност 2006.	Вишестраначје 1990.	Индикатор I	Индикатор II
ДС	0-5	2	1989/-17	-1	2	2
ДСС	5-10	1.5	1992/-14	+2	2	2
СПС	10-15	1	1990/-16	0	2	2
СРС	15-20	0.5	1991/-15	+1	2	2
СНС	20-25	0	2008/+2	+18	2	0.5

Целокупна партијска сцена оријентисала се линијама подела за и против Милошевића, па су улоге власти и опозиције промењене 2000. године, а онда је трајала таква подела све до 2008. и реформисаног проевропског СПС-а који постаје окосница нове политике, да би у последња 3 изборна циклуса политика почела да се све више води око „за“ и „против“ Вучића, а кор политичке сцене у потпуности да буде проевропски, изузев мало утицајних политичких партија попут СРС и Двери. У свом трајању и опстанку на политичкој сцени доследну проевропску политику имао је ДС, док су СПС и СНС постајали проевропски, а ДСС све више евроскептичан. Конзистентан став о ЕУ има и СРС који је недвосмислено настројен против евроинтеграција.

Стабилности изборних резултата највише су доприносили тј. онемогућавали је ванредни догађаји унутар партије и значајнији догађаји у друштву и окружењу. Најбитнији догађаји на унутарпартијском пољу су свакако поделе и напуштање СРС-а од стране Николићеве струје, после избора 2008. године. Настанак СНС-а и велики ударац радикалима били су очигледни већ на првим наредним изборима – губитак СРС-а од 24.85% или 84.31% гласова, који се прелио на СНС, чија је коалиција имала 24.04% гласова, а у тој рачуници (удео мандата СНС) даје нам резултат од 18.12% на конто СНС-а (Табела 4.4.4). Радикали су после повратка Шешеља добили нови

замајац, али на знатно нижем нивоу од раније. После губитка власти, ДС је имао сличан сценарио – константна осипања и поделе, уз настанак конкурентских партија, док је ДСС у континуираном паду од силаска са власти.

СПС је успевао да одржава приближно стабилан изборни резултат, а СНС је са својим коалиционим партнерима успео у потпуности да превлада политичком сценом. СНС од свог настанка делује са великим уступцима према својим коалиционим партнерима на изборним листама за парламент - па има 130 од 158 мандата колико је освојила коалиција на изборима 2014. године, односно 93 од 131 мандата коалиције на изборима 2016. године (Табела 4.4.1). Ипак, велики број бирача од избора до избора, потврђен и на председничким изборима 2017. године, тако да можемо закључити да СНС има позитивну тенденцију ка стабилизацији изборних резултата.

Табела 4.4.4: Изборна волатилност појединачно за партије (апсолутна и релативна) у Србији (2006-2016)

Изб. волатилност*	2007.	+/-	2008.	+/-	2012.		2014.		2016.
ДС	21.29%	2.81%	24.1%	7.31%	16.79%	11.4%	5.39%	0.88%	4.51%
		13.19%		30.33%		67.89%		16.32%	
ДСС	11.62%	3.49%	8.13%	1.13%	7%	2.76%	4.24%	2.31%	1.93%
		30.03%		13.89%		39.42%		54.48%	
СПС	5.64%	1.48%	4.16%	3.74%	7.9%	0.24%	7.66%	0.11%	7.55%
		26.24%		89.9%		3.03%		1.43%	
СРС	28.6%	0.86%	29.46%	24.84%	4.62%	2.61%	2.01%	6.09%	8.1%
		3%		84.31%		56.49%		302%	
СНС	-	-	-	-	18.12%	21.66%	39.78%	5.59%	34.25%
		-		-		119.5%		13.9%	

Извор за израчунавање:РИК, 2017.

*Процент партија у коалицијама (ДС у свим изб.циклусима; СПС- 2008, 2012, 2014, 2016; ДСС- 2007, 2008,2 016; СНС – 2012, 2014, 2016) израчунат је као удео њихових мандата у укупном броју мандата коалиције (у %) изражен као део укупног процента коалиције.

Када се говори о односима партија према организацијама цивилног друштва, ДС од свог почетка има веома висок ниво отворености за развијену сарадњу (видети: Stojiljković, 2008:380), а са различитим НВО има активан однос. ДС је и у својој унутрашњој организацији устројила секције (форуме) омладине, жена и пензионера и низ савета (Савет за сарадњу са синдикатима), Центар за едукацију и сл. (Статут ДС, 2016:чл.76-81). Уз то ДС истиче да посебно одржава и развија идеје Зорана Ђинђића кроз библиотеку и фондацију (Интернет страница ДС, 2017).

У истом домену, остале партије бележе такође позитивне учинке – ДСС је у ранијем периоду, када је и партија била снажнија и владајућа, имао знатно шири ниво сарадње, али и на домаћем и на међународном плану почео да умањује ову врсту активности (као што је напуштање Европске народне партије одлуком Председништва партије 2012) (РТС, 2012). Тренутно се активности темеље на раду фондације Слободан Јовановић (Интернет страница ДСС, 2017), а у унутрашњој структури ДСС статутарно има само омладину као посебан огранак (Статут ДСС, чл.72-73).

СПС и СРС нису битно одступали од своје политике у овом домену за све време свога постојања. Интензитет спољних односа према цивилном сектору био је на нижем нивоу, али су у раду партија препознате потребе различитих групација и радило се на њиховом укључивању (СПС) и на издавачкој делатности (СРС). СПС статутарно препознаје низ савета за секторске политике и Социјалистичку омладину и Форум жена, који поред својих организација имају учешћа са по 20% у свим органима партија (Статут СПС, чл.70). Српска радикална странка не може се похвалити таквом унутрашњом организацијом, али у домену издаваштва је један од најактивнијих партија – поред низа публикација свог лидера и других аутора, издају и два часописа (Српска слободарска мисао, Велика Србија) (Интернет страница СРС, 2017). Иако СРС не гледа благонаклоно на цивилни сектор, користи те могућности у промоцији свог програма и идеологије.

СНС је као најмлађа партија од анализираних и уједно резултатски најјача, од свог оснивања радила на успостављању односа са различитим доменима друштва и њиховим представницима, њиховим активним укључивањем и сарадњом, док је на унутрашњем плану кроз уније (жена, младих, пензионера), савете, службе заступала различите интересе (Статут СНС, чл.75). Издају партијско гласило (СНС Информатор), али „фондације и институти“ (Статут СНС, чл.75) нису видљиви у раду и активностима партије.

Треба додати да партије на власти увек делегирају своје кадрове у низ друштвених и спортских организација, што утиче и на њихову независност. Очигледна је потреба сарадње на релацији организације цивилног сектора – партије,

а у том домену Српска православна црква има велику улогу, како на доношење одлука, тако и на идентитетску потребу партија да имају страначке славе. Све партије сем СПС-а, као сукцесора СКС, имају страначку славу.

У аутономији партија приметна је разлика између партија, али генерална одлика партија у Србији је несмењивост лидера или евентуално њихов одлазак услед ванредних околности.

Табела 4.4.5: Аутономија политичких партија у Србији (2006-2016)

Србија	ДС	ДСС	СПС	СРС	СНС
V - број алтернација на месту председника	2	1	1	0	1
VI - утицај алтернација на изборне резултате	0	0	1	0	-1
VII – аутономија одлучивања	2	2	2	2	2
VIII – уважавање партије	2	2	2	2	-
Аутономија	1.5	1.25	1.5	1	0.66

Према броју алтернација на месту председника партије до 2016. године свакако предњачи ДС, који је у својој историји, од обнове вишепартизма, имао 5 председника. У анализи утицаја на изборне резултате нису алтернација Мићуновић-Ђинђић (због ДС-овог бојкота избора 1997. године) и Пајтић-Шутановац, јер у анализираном периоду није било парламентарних избора након те алтернације. Број промена председника допринео је вишем нивоу аутономије ДС-а (Табела 4.4.5), али су те смене биле најчешће последица негативних догађаја (смрт Ђинђића, изборни пораз и сл.), па је све то утицало и на велике промене изборних резултата (видети: Табела 4.4.6).

СРС је партија која није имала смене лидера и од оснивања је води Војислав Шешељ. Од осталих партија, ДСС је имао две смене председника, а СПС и СНС по једну. У ДСС-у је после 22 године (1992-2014) дошло до промене председника и одласка Војислава Коштунице, а место председника заузела је Санда Рашковић-Ивић. Ова промена је допринела још лошијем изборном резултату (Табела 4.4.6), новим поделама и смени Рашковић-Ивић и доласком новог председника Милоша Јовановића (Интернет страница ДСС, 2017), који није имао тест подршке на изборима.

Табела 4.4.6: Алтернација председника партије и промена у изборној подршци (Србија)*:

%	2000	+/-	2003	+/-	2007	2012	+/-	2014		2016
ДС	16.38%	6.1%	10.28%			16.79%	11.4%	5.39%	0.88%	4.51%
		37.24%					67.89%		16.32%	
ДСС								4.24%	2.31%	1.93%
									54.48%	
СПС			7.61%	1.97%	5.64%					
				25.88%						
СНС						18.12%	21.66%	39.78%		
							119.5%			

*По узору на појединачну изборну волатилност рађена је промена у складу са алтернацијама. Процент партија које су биле у коалицијама изражен је уделом у мандатима.

У СПС-у је дошло до промене председника услед смрти Слободана Милошевића, након чега је Ивица Дачић изабран за лидера, а у СНС после предизборног обећања Томислава Николића „Председник грађана, не политичке партије“ (Атлагић & Угринић, 2013:182) и изборне победе, на место председника партије долази Александар Вучић. Овом променом СНС и Вучић доживљавају вртоглав раст подршке и велики скок броја гласача (Табела 4.4.6).

Када је реч о аутономији одлучивања партија у политичким процесима, треба истаћи да је наглашено „непостојање неуставних вето играча и да је процес доношења одлука у потпуности у рукама изабраних представника“ (Freedom Barometer, 2016; 2017). Ни у појединачним примерима нису видљиви утицаји на аутономију одлучивања политичких партија, сем евидентних обзира које партије имају према одређеним институцијама као што су верске заједнице, а посебно СПЦ.

Уважавање партија која се огледа кроз блискост грађана са одређеном партијом или кроз партијску идентификацију чија се стабилност огледа у „трајној привржености бирача одређеној партији“ (Slavujević, 2002:201) показује различите карактеристике код партија у Србији. Како Стојиљковић истиче „просечан индекс нестабилности партијске идентификације у Србији у периоду 1990-2008 износи готово 50“ (Stojiljković, 2008:350). Неулазећи у интензитет идентификације, према доступним подацима упоређујући их са изборним резултатима на првим наредним изборима, добија се висок ниво поклапања (преко 80%) блискости партији и гласања за партију (EVS Serbia, 2008). Према истраживању на крају овог периода блискост са

партијама се кретала значајно поклапајући са изборним резултатима, па тако 39% грађана истиче своју блискост са СНС, 15% са СПС, 10% са СРС, 6% са ДСС/Дверима и 5% са ДС (Cesid, 2016). На основу ових великих промена може се увидети да је јачина везе веома упитна, али да постоје јасна опредељења грађана. За партије које постоје дуже и имају тенденције раста/пада може се тумачити уважавање партије, док за СНС пре свега можемо истаћи да постоји блискост великог броја људи, али не и идентификација у пуном смислу. Оно што је ипак извесно, СНС као партија у годинама од кад је на власти има стабилну подршку и константно око ½ опредељених бирача.

Према нивоу организација, партије у Србији битно зависе од позиције власт-опозиција и њихових могућности учешћа у власти. Наиме, партије на власти имају низ погодности које користе у ојачавању своје организације, а пре свега у финансијском смислу. У том домену, СНС је поставио високе стандарде и у периоду од 8 година успео да направи организацију каква се може поредити са најјачим партијама у било којој земљи и који се може оценити организацијом највишег нивоа (Табела 4.4.7). Остали актери прате такав тренд, али у одређеним доменима битно заостају.

Табела 4.4.7: Ниво организације политичких партија у Србији (2006-2016)

Србија	ДС	ДСС	СПС	СРС	СНС
IX – снага чланства	1	0	1	1	2
X – редовност партијских конгреса	2	2	2	2	2
XI – материјални и лични ресурси	1.33	0.66	1.66	0.83	2
XII – организација на националном нивоу	2	1	2	2	2
Ниво организације	1.58	0.91	1.66	1.45	2

У првој ставци у којој се показује организациони ниво – снази чланства – употребљена је другачија методологија, због неажурних или непостојећих бази података о чланству у партијама, с тим у вези за снагу чланства су искоришћени параметри а) број чланова према процени страначких званичника и б) приходи од чланарина. У оваквој поставци, СНС бележи константан раст броја присталица и чланова који је незабележен у историји вишепартизма у Србији. Према подацима из СНС „У лето 2013. године напредњаци су бројали око 350000 чланова, а данас

неколико стотина преко 600000“ (НСПМ, 2016). Са 600000 чланова СНС је партија која превазилази регионалне оквире по овом критеријуму. Занимљиво је да СНС не бележи у финансијском извештају приходе од чланарина (Табела 4.4.8), али и статутарно опредељење да се могу ослободити плаћања чланарине сви који нису у могућности (Статут СНС:чл.17). Најдрастичнији пример је свакако ДСС, који услед сталних превирања нити је имао ажурирану базу чланства, нити приходе од чланарине у извештају (Табела 4.4.8), што говори о мањкавости организације у овом домену. СПС и ДС дају грубе процене броја чланова, али у финансијским извештајима прикупљених чланарина истакнута су знатно нижа средства, посебно у случају СПС. У овом домену СРС, која је дуго била најбројнија, после раскола и ажурирања база, а и финансијских извештаја, има преко 70000 чланова (Табела 4.4.8).

Табела 4.4.8: Чланство у политичким партијама у Србији (2016)

Пол.партија	Број чланова +/-	Приход од чланарине (РСД)	Скала	Коефицијент
ДС	190000 +	3200310, 00	*Квал. анализа података и фин. извештаја о чланарини	1
ДСС	20000	- празна ставка у извештају		0
СПС	200000 +	1116430, 01		1
СРС	73000	8533500, 00		1
СНС	600000 +	- ослобађају чланарине		2

Извор: Агенција за борбу против корупције, Интернет странице ДС, ДСС, СПС, СНС, Званични СРС (2017).

Највиши органи партија су Скупштина (ДС, ДСС, СНС), Конгрес (СПС) и Отаџбински конгрес (СРС), чији су рад и мандат уређени статутом. Када је реч о редовности њиховог одржавања све је у складу са статутима партија. Ипак, повремено се дешавају спорне ситуације када је реч о унутарпартијским изборима, који се одржавају у оквирима ових органа. Најбољи пример тога је Скупштина ДС (2010) и питање регуларности гласања, као и други ранији конгреси (ДС, СПС и сл.)³³. У последњем периоду неке од партија на сцени увеле су директне изборе за председника партија (СДС, ЛДП) а међу њима је и ДС (2016). Овакав начин избора

³³ ДС је на X Скупштини (2010) увео електронско гласање, али је у току гласања систем отказао, па се прешло на гласање по старим правилима. На VI Скупштини ДС (2000) у избору за председника странке Ђинђић-Вуксановић дошло је до низа спорних ситуација. У СПС-у, после одласка Милошевића, покушаји да се преузме партија од стране Бранислава Ивковића („VI ванредни Конгрес“) и сл.

доприноси унутарпартијској демократији, али нема веће ефекте док се поред партиципације чланства не отвори и простор конкуренције, који је у досадашњој пракси најчешће сведен на једног кандидата.

Са друге стране, огромне разлике у ресурсима које поседују партије имају највећи утицај на ниво организације (Табела 4.4.9). У том домену предњаче партије власти (СПС и СНС), али и у опозицији су видљива значајна издвајања за запослене у партији, као и за текући рад и нужне ресурсе у раду одбора. ДСС после свих превирања успева да одржава инфраструктуру али на нужном нивоу.

Табела 4.4.9: Ресурси политичких партија у Србији (2016)

Пол. партија	ДС	ДСС	СПС	СРС	СНС
Плате/запослени(РСД)	25699926,00	863902,32	48936664,14	20987666,33	44209537,50
Коефицијент	1.5	0.5	2	1	2
Мат. ресурси	59273410,41	23309574,52	61019130,75	8423015,24	81323749,86
Коефицијент	1.5	1	1.5	0.5	2
Приходи	173261160,32	34361162,81	487630508,00	111933898,80	812552519,83
Коефицијент	1	0.5	1.5	1	2
Σ/п Коеф.	1.33	0.66	1.66	0.83	2

Извор: Агенција за борбу против корупције, 2017.

Такав однос снага у ресурсима одржава и покривеност одборима на националном нивоу. Покривеност и активност одбора на националном нивоу СНС-а је на највишем нивоу, у свим окрузима имају одборе по општинама (сем у Призренском округу на КиМ), али и премрежену Србију са месним одборима (Интернет страница СНС, 2017), а на истом нивоу је и СПС и ДС (са мањим капацитетима) (Интернет странице ДС; СПС, 2017). На територији Србије (без КиМ) СРС има дубоку заступљеност, али СРС се може похвалити и одборима у региону (Република Српска, Црна Гора) (Интернет страница СРС, 2017).

У домену кохерентности партија треба истаћи велике слабости које показују најјаче политичке партије у Србији. Поред проблема унутар посланичких група, посебно значајна су унутарпартијска превирања која доводе и до честих подела, што свакако прати и нетолеранција на одступања од партијских ставова, а пре свега од ставова председника партије. Унутарпартијски односи представљају један од проблематичнијих домена, треба истаћи да „политичке партије у Србији не гаје висок ниво демократских процедура, али су преовлађујуће карактеристике израженог

индивидуализма у партијама (председник) и елитизма (уже руководство)..“ (Tomović & Kovačević, 2016:125). Такви односи резултирају ниским индексима кохерентности где по слабости предњаче СРС (0.5) и ДСС (0.66), док је СПС (1.16) бележи позитивније резултате од других, пре свега јер је срж проблема превазиђен у ранијем периоду (Табела 4.4.10).

Табела 4.4.10: Кохерентност партија у Србији (2006-2016):

Србија	ДС	ДСС	СПС	СРС	СНС
ХП – кохерентност парламентарне групе	1	1	1.5	1	1.5
XIV – односи унутарпартијских група	0	0	1	0.5	1
XV – толеранција унутарпартијског дисидентства	1.5	1	1	0	0
Кохерентност	0.83	0.66	1.16	0.5	0.83

Када је реч о Народној скупштини Републике Србије, трансфери посланика у ранијем периоду попримали су шире размере и често кршили све принципе демократије и парламентаризма. Законском регулативом и изменама закона покушано је да се такав однос посланик-мандат-партија уреди, али и даље има низ проблема у парламентарној пракси, које не може само закон да уреди. У периоду 2006-2016. године највеће промене десиле су се у посланичком клубу СРС, у сазиву од 2008-2012. године, када их је напустила група посланика окупљена око Томислава Николића и формирала посланичку групу „Напред Србија“, а потом и Српску напредну странку (Табела 4.4.11). Ово је само један од примера честе праксе да странке без избора постану део законодавног тела познатије као „неизборне парламентаризације“ (видети: Orlović, 2008:457). Уз то, оваква цепања у посланичким клубовима даље фрагментирају парламент.

Табела 4.4.11: Напуштања парламентарне групе – Србија (2006-2016)

Преласци/напуштања парламентарне групе*	2007-2008	2008-2012	2012-2014	2014-16	2016-
ДС	-	-	-9	-3	-
ДСС	-	-1	-	-	-3
СПС	-	-	-	-	-1
СРС	-	-21	-	-	-
СНС**	-	+22	-2/+1	-1	+1

Извор: Народна скупштина Републике Србије, 2017.

*У табели су само евидентирани преласци, не искључује се могућност додатних појединачних прелазака који нису забележени – нпр. Нејасан статус бивших посланика Нове Србије од 2016. и однос према СНС.

**Посланичка група „Напред Србија“ од 21 посланика из СРС и Шормаз из ДСС

Радикали се нису опоравили од те поделе, тако да су се у парламент вратили тек 2016. године, претходно пропустивши два сазива која нису имала пун мандат. СНС је наставио да делује у ширим посланичким клубовима са низом мањих партнера, а пратила су га мања напуштања (Цвијан, Прелевић и сл.) и повремени доласци (Табела 4.4.11). ДСС је поред одласка Шормаза у СНС, имао поделу и гашење посланичке групе после избора 2016. године, када је смењено руководство са Рашковић-Ивић и када су из посланичког клуба уз бившу председницу ДСС изашли и Ристић и Вукадиновић (Табела 4.4.11).

ДС је после изборног пораза 2012. године и великих страначких превирања напустила група од 7 посланика окупљених око Душана Петровића и формирала Заједно за Србију, да би имали и одласке попут посланика Китановића и искључење из ДС Вука Јеремића (Табела 4.4.11). Губитком власти ДС је у великој мери изгубио кохерентност, што ни у претходном периоду није била карактеристика ове партије, али је ипак било у већој мери.

Мора се приметити да понашање унутарпартијских група у значајној мери зависи од динамике политичких процеса у земљи, као и од статуса партије у политичким односима моћи. Унутар свих партија приметне су фракције или групе са посебним интересом које нису формализоване, али се крећу око појединаца из руководства. Како Орловић истиче „сукоби унутар партије најчешће су дело лидера“ (Orlović, 2017:14) и јасно је да „лидер партије значајно утиче на унутрашње сукобе снагом свог ауторитета и својих овлашћења“ (Orlović, 2017:14), што посебно долази до изражаја у партократским системима, какав је и Србија. У таквом систему, лојалност је прва одлика унутарпартијских односа и то битно утиче на квалитет демократије.

Када је реч о ДС, ова партија од свог настанка има природу растакања и расадник је низа политичких партија и организација током целог постојања. У складу са кључном позицијом моћи и снагом председника партије и Републике Бориса Тадића, партија је успевала да одржава баланс између различитих група, фракција или „струја“ које су биле утицајне у ДС-у током периода власти. Као партија власти до 2012. године често је била испраћена и под медијском пажњом око

унутарстраначких односа, да би након губитка позиције власти почело осипање и огољавање свих „баланса“ које је држао председник. Напуштања и поделе у само неколико година довела су смена лидера Тадић-Ђилас-Пајтић-Шутановац, да би из ДС-а настале и партије попут СДС-а, НС-а и други покрети и групе у настајању. Унутарпартијске групе настављају своје поделе и сукобе, а сличан сценарио се дешава и у ДСС-у, насталом у ранијем одвајању од ДС-а. Иако је ДСС од 2006. године имао константан пад, унутарпартијске групе биле су окупљене око лидера Војислава Коштунице. Са његовим одласком (19. марта 2014. – Званична страница ДСС, 2018) постала су и очигледнија унутарпартијска превирања, која су слабила већ нејаки ДСС и довела до одлазака, смена, прављења нових покрета и сл. Стуб партије у лику бившег лидера је и сам напустио партију због напуштања „идеје политичке неутралности“ (Vreme, 2014). Овим догађајима партије носиоци петооктобарских промена изгубиле су ту нит на којој су деловале дужи период и дошло је до својеврсне смене генерација на политичкој сцени Србије.

СРС је партија која кроз свој рад све групе и појединце веже за лик лидера, па су једина одступања била када је дошло до изласка из странке великог дела руководства које је преузимајући ресурсе и кадрове ипак правило отклон од политике СРС у жељи за новим идеолошким позиционирањем. Након тога СРС има прилично избалансиране односе унутар партије и сви су везани за председника партије, уз појединачна спорадична напуштања која битно не мењају ствари.

За разлику од наведених партија, СНС и СПС немају веће проблеме у односима унутарпартијских група, иако такве поделе постоје и долази често до одређених неслагања која су видљива кроз медијске наступе, ове партије нису бележиле веће сукобе који би продуковали групна напуштања партије или дисфункционално фракционисање. Разлог за ово свакако представља и константна позиција власти, као и сужен простор за деловање у другачијем смеру од званичног партијског или смера који захтева лидер партије.

На овакво стање се надовезује и отворено питање могућности унутарпартијског дисидентства. Понашање које није у складу са званичном политиком или партијским принципима скоро је незамисливо у СРС и СНС.

Статутарно партије имају уређене ове домене и степенован дисциплински поступак (Tomović & Kovačević, 2016:119-120), али генерална је слика да се партије у Србији не могу похвалити унутарпартијском слободом мишљења и изношења у јавности.³⁴ Често се такво делање карактерише као чин рушења унутарпартијских односа и кршења статута, па се тако и означава као дисциплински поступак, али је практично забрањено јер доводи до искључења из партије. Ипак, пракса показује да појединци и групе често имају простора да мисле другачије у ДС, где је то слободно и ограничено, али и у ДСС и СПС, где се на такво делање не гледа благонаклоно и статутарно је сведено на минимум.

Табела 4.4.12: Институционализација партија у Србији (2006-2016):

Србија	ДС	ДСС	СПС	СРС	СНС
Укоренењеност у друштво	1.75	1.62	1.62	1.12	1
Аутономија	1.5	1.25	1.5	1	0.66
Ниво организације	1.58	1.16	1.66	1.45	2
Кохерентност	0.83	0.66	1.16	0.5	0.83
Индекс партијске институционализације (ИПИ)	5.66	4.69	5.94	4.07	4.49

Посматрајући учинке појединачних актера може се закључити да су прилично уједначени односи партија у једној деценији према параметрима институционализације, али да су у домену кохерентности прилично слабо институционализовани и да су партије које постоје колико и вишепартизам у константном слабљењу, чије узорке пре треба тражити у међупартијским односима и партијском систему уз низ других фактора који на то утичу.

Велике промене, какве су биле 2000. и 2012. године, у политичком животу Србије доносе велике потресе за кључне политичке партије и дисбаланс у резултатима. После тога најчешће наступа период стабилизације на нижем нивоу по свим параметрима. Најбољи примери су СПС (након 2000.) и ДС (након 2012.) који су као стожерне партије имале велике промене након пада, али након тога једну

³⁴ О (не)могућности и забрани прављења фракција и аутономији мишљења у релевантним партијама у Србији видети: Stojiljković, Z., Mihajlović, V. & Spasojević, D. (2015). Unutarstranačka demokratija u Srbiji. U: Stojiljković Z, Spasojević D. & Lončar, J. (2015). *Kako internu stranačku demokratiju učiniti mogućom* (69-87). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Centar za monitoring i istraživanje CeMI Podgorica.

врсту стабилизације – која је у СПС-у очигледна, али на примеру ДС-а није завршена.

Појава СНС-а је битно изменила слику свих партија – значајне промене дешавају се на нивоу система, али снага СНС-а је досегла ниво да битно утиче и на унутарпартијске односе у свим другим партијама, на њихов ниво организације и на потрагу за алтернативом у виду различитих неетаблираних покрета. Свеопшта криза партија има обресе европског тренда антипартијских сентимената, али у Србији је карактеристична по томе што постоји једна партија која је за кратко време успела да надвлада системом, док алтернативе само постају прилагођене том хегемонијском односу.

4.5. Институционализација партија у Црној Гори

У сасвим новом контексту и политичким околностима, са референдумски изгласаном независношћу и са поларизацијом у друштву на „за“ и „против“ независности, ушло се у нову фазу партијског живота Црне Горе. Политичке партије које су били носиоци референдума и избора будућности, у новим околностима постале су актери који треба да креирају уставни поредак, да воде политику евроатланских интеграција и даљу демократизацију друштва.

Остварена обнова независности од стране партија власти (ДПС) и других друштвено-политичких фактора успела је да продуби или још више оживи постојеће идентитетске поделе. Таква атмосфера се пренела и на нужну друштвену дебату о новом уставу. Како истичу Вуковић-Ћаласан и Ђечевић наставила се „блоковска подијељеност, која је, донекле, била катализирана чињеницом да је референдумска хомогенизација, још увијек, била свијежа“ (Vuković-Ćalasan & Đečević, 2015:13). Непремостиве разлике у погледима на историју али и на будућност главна су подела међу партијама у Црној Гори.

Црна Гора је закорачила у ново раздобље као „једина европска држава (не рачунајући Белорусију) која суштински није имала промену власти од транзиције у демократију“ (Marković, Vošković & Đuković, 2014:303) и у таквом контексту партијски систем се темељи на јакој партији власти и сталним прегруписавањем на

опозицији. Први парламентарни избори, убрзо након референдума, показали су перспективу за наставак несмењивости власти и сужен простор политичке конкуренције.

Табела 4.5.1: Парламентарни избори у Црној Гори (2006- 2016)

Кандидатске листе	Скупштина Црне Горе			
	2006	2009	2012	2016
Укупно	81	81	81	81
Демократска партија социјалиста (ДПС)	33*	35****	32*****	36
Социјалистичка народна партија (СНП ЦГ)	8**	16	9	36
Покрет за промјене (ПЗП)	11	5	5а	5в
Српска листа – Нова српска демократија (НОВА)	12***	8	8а	8в
Социјалдемократска партија (СДП)	7*	9****	6*****	4
Народна странка (НС)	2**	-	-	-
Демократска српска странка (ДСС)	1**	-	-	-
Демократска унија Албанаца (ДУА)	1	1	-	-
Бошњачка странка (2006 с Либералном)	3	3****	3	2
Форца	-	1	1	1
Хрватска грађанска иницијатива (ХГИ)	1*	1****	1	1
Демократска народна партија (ДНП)	-	-	3а	4в
Позитивна Црна Гора	-	-	7	-
Демократе - Алекса Бечић	-	-	-	8
Други	2	2	6	9

Извор: Državna izborna komisija Crne Gore, 2018.

*Коалиција „За европску Црну Гору“ – ДПС, СДП, ХГИ освојила је 41 мандат

** Коалиција СНП-НС-ДСС освојила је 11 мандата

***Српска листа на челу са Андријом Мандићем чинила је алијансу партија које су се ујединиле 2009. у Нову српску демократију

**** Коалиција „Европска Црна Гора – Мило Ђукановић“ – ДПС, СДП, БС, ХГИ освојила је 48 мандата

*****Коалиција „Европска Црна Гора – Мило Ђукановић“ – ДПС; СДП, ЛПЦГ (1) освојила је 39 мандата

а Демократски фронт је освојио 20 мандата – политичка алијанса коју чине НОВА (8), ПЗП (5), ДНП (3), РП (1) и други (3).

б Коалиција „Кључ“ освојила је 9 мандата – ДЕМОС (4), СНП (3), УРА (2)

в Демократски фронт освојио је 18 мандата – НОВА (8), ПЗП (5), ДНП (4), РП (1)

ДПС је наставио са успешном формулом коалиције са СДП-ом и мањим партнерима и проевропском политиком остварио већину на изборима 2006. године. Опозиција, која се након референдума прилагођавала новим околностима, покушала је на темама корупције и сиромаштва да оствари бољи резултат (видети Goati, 2013:136). У више колона нису успели да остваре ни приближне резултате ДПС-ове коалиције, тако је коалиција око СНП освојила 11 мандата, Покрет за промјене који је прерастао из НВО у партију имао је такође 11 мандата, а групација Српска листа са Андријом Мандићем 12 мандата (Табела 4.5.1).

Политика ДПС која се снажно ослањала на евроатланске интеграције и лидера Мила Ђукановића имала је успеха и на свим наредним изборима (2009, 2012, 2016), а један од догађаја који је могао да избаци овакву политику из баланса било је

размимоилажења са СДП-ом, традиционалним коалиционим партнером. Опозиција у различитим варијантама, а најснажнија као Демократски фронт у последња два изборна циклуса, није успела ни делимично да угрози власт ДПС-а. Једини догађај на политичкој сцени који је успео да се приближи могућности смене и престанка доминације ДПС-а били су председнички избори 2013. године и дуел Вујановић – Лекић које се завршио победом кандидата ДПС-а за само неколико хиљада гласова (7651 глас) (ДИК СГ, 2018). Ипак, и после тих избора наставило се раслојавање опозиције по низ питања и политичких организација.

Са константним губитком избора међу опозиционим партијама појављивали су се и нови актери, а само су неки успели да остваре запажене резултате, попут Позитивне Црне Горе са 7 мандата (2012) и Демократа Алексе Бечића са 8 мандата (2016) (Табела 4.5.1), док су сви остали покушаји остали мање успешни. Затворени круг црногорског вишепартизма не успевају да промене ни етаблиране партије, али ни нове партије без обзира на политичке оријентације.

Анализирајући стање у партијском систему Црне Горе, показатељи ефективног броја партија кретали су се следећим низом 3,16 (2006), 2,47 (2009), 3,18 (2012) и 3,66 (2016) (Табела 2.6), што уз утицај на политичке процесе (власт или опозиција) даје простор за анализу 3-4 партије.

Кључни актер партијског живота је свакако Демократска партија социјалиста (ДПС), а уз њега Социјалдемократска партија Црне Горе (СДП ЦГ), као дугогодишња странка власти која постаје опозиција са потпуно другачијег становишта него постојеће опозиционе партије. За анализу су значајни и опозициони Нова српска демократија (НСД) у различитим оквирима, као и Социјалистичка народна партија (СНП), која константно губи свој утицај од настанка до данас, јер је првенствено оснивачка политика била заснована на старом расцепу према режиму у Србији, који је смењен и превазиђен.

Када говоримо о првој димензији институционализације, може се истаћи важан аспект дубоке укоренености партија у друштво, која се темељи на већ устаљеним друштвеним расцепима. Свакако, у овом домену предњачи ДПС, који на темељу континуитета бележи високе резултате, али исто тако и друге партије

постижу завидан ниво укореењености (Табела 4.5.2). Укореењене друштвене поделе дају и мали простор за промене изборне подршке, тако да је тешко очекивати да постојећи конкуренти ДПС-у могу на постојећим платформама довести до промена.

Табела 4.5.2: Укореењеност партија у Црној Гори:

Црна Гора	ДПС	СДП	СНП	НОВА
I – старост у односу на независност	2	2	2	2
II – старост у односу на вишестраначје	2	2	1.5	0.5
III – стабилност изб. подршке (апсолутна и релативна)	2	1	0	2
IV – односи са НВО, синдикатима, црквама	1.5	1	1	1
Укореењеност у друштво	1.87	1.5	1.12	1.37

Темељ таквог стања је постојање партија, које имају трајање од почетка вишепартизма у Црној Гори (1991. – ДПС, 1993. - СДП). Уз референдум о независности, кључни догађај у историји вишепартизма Црне Горе довео је до цепања ДПС-а и настанка СНП-а (1997). Сукоб у врху ДПС-а уједно је и прекретница у политичком животу Црне Горе. Нови актери, који настају из перманентне кризе опозиције, међу којима и Нова, од изгласане независности добијају оквир партија које трају и опстају на политичком пољу Црне Горе. Немогућност проналаска формуле и стални изостанак појединих опозиционих партија из јединственог опозиционог блока има низ објашњења и узрока, а најчешће су то политичке калкулације око лидерске позиције у опозицији (видети: Goati, 2013:138). Ипак, очигледан је уплив нових актера у десетогодишњем пресеку (Позитивна, УРА, Демократе итд.) који није дао значајне промене у партијском систему Црне Горе, као ни у односу снага међу партијама.

Табела 4.5.3: Старост и трајање партија у Црној Гори (Индикатори I и II):

	Скала/године		Независност 2006.	Вишестраначје 1990.	Индикатор I	Индикатор II
ДПС	0-5	2	1991/-16	+1	2	2
СДП	5-10	1.5	1993/-13	+3	2	2
СНП	10-15	1	1997/-7	+9	2	1.5
НОВА	15-20	0.5	2009*/+3	+19	2	0.5
	20-25	0				

*НОВА је формално основана 2009., али 2006. иста структура је учествовала као Српска листа. Било коју од година да узмемо као почетак, не мења однос у кодовима.

Најзначајнији аспект укореењености партија види се кроз изборну стабилност резултата, коју на значајно високом нивоу држе ДПС, НОВА и СДП, док СНП има

варијације у резултатима, али су оне и даље делимично стабилне и често плод „лоших“ коалционих договора (Табела 4.5.4). О прецизним резултатима је тешко говорити, али у складу са бројем мандата и резултатима коалиција, са аспекта броја мандата, делује да је СДП имао веће појединачне бенефите него ДПС у заједничком аранжману, о чему говоре резултати после распада вишегодишње коалиције (Табела 4.5.4).

Табела 4.5.4: Изборна волатилност појединачно за партије (апсолутна и релативна) у Црној Гори (2006-2016)

Изб. Волатилност	2006.	+/-	2009.	+/-	2012.		2016.
ДПС	39.13%	1.26%	37.87%	0.45%	37.41%	4.03%	41.44%
		3.22%		1.21%		10.77%	
СДП	8.29%	1.44%	9.73%	2.72%	7.01%	1.78%	5.23%
		17.37%		27.95%		25.39%	
СНП	10.23%	6.6%	16.83%	5.77%	11.06%	7.38%	3.68%
		64.51%		65.71%		66.72%	
НОВА*	7.34%	1.86%	9.2%	0.08%	9.12%	0.09%	9.03%
		25.34%		0.86%		0.98%	

Извор за израчунавање: Državna izborna komisija CG, 2018.

*У оквиру Српске листе издвојила се група од 6 посланика (5 СНС, 1 НСС) и формирала НОВУ, тако да у обрачуна за 2006. се рачуна 50% (6 од 12).

Укореењивање партија кроз односе са НВО, црквама и синдикатима у Црној Гори има посебну димензију и знатно већу важност него што је то уобичајено. Уз стандардну слабост организација цивилног сектора у посткомунистичким земљама, монополску улогу ДПС-а, приватизације и слабост синдиката, у Црној Гори је питање црква и верских заједница било и питање државности. СПЦ, као институција са највише поверења грађана Црне Горе, има са партијама однос од сарадње (НОВА) до конфликта (ДПС, СДП). Резултат таквих односа је широк спектар спорних питања где је СПЦ постала суштински највећа опозиција политици ДПС-а, који је знатно ближи ЦПЦ-у. Основа сукоба су идентитетска питања (нација, језик, историја) која се протежу и на актуелна политичка питања (чланство у НАТО-у и сл.) Према последњем попису (2011) 72% становништва је православно (Zavod za statistiku Crne Gore, 2018), али не постоје тачни подаци колико је припадника СПЦ, а колико ЦПЦ. Извесно је да преко 70% од укупног броја православаца припада СПЦ (International Religious Freedom Report, 2016:1) и да је СПЦ институција са највећим поверењем грађана Црне Горе – 62,3% (CEDEM, 2018). У таквом контексту, владајућа партија

ДПС дуго има турбулентне односе са СПЦ, док СДП има знатно лошије односе на граници сукоба (видети: Zdravkovski, 2014:257) и то прави велику препреку у изградњи друштвеног консензуса. Канонски непризната ЦПЦ је, међутим, прихватила све про-европске ставове и дошла на позиције које заступају ДПС и СДП, али су обе партије ипак задржале дистанцу у односу на ову цркву (Morrison & Čađorović, 2014:160). НОВА и СНП у овом домену имају јасно издефинисан став и однос сарадње са СПЦ, па и заступања интереса у чему се истиче НОВА и партије које коалирају са њима.

Ипак, у другим доменима ДПС потпуно има укорјењен однос и делом кроз контролу и државно финансирање невладиног сектора, а делом кроз добру организацију партије у свим доменима. На интерном нивоу, партије имају организоване посебне органе усмерене ка младима и женама (форуми, клубови, организације и сл.), док СДП има и организацију у домену пензионера. Све ове организације статутарног су карактера у ДПС, СДП и НОВА, док СНП нема статутот регулисан овај домен (Statut DPS:čl.47-48., Statut SDP:čl.18., Statut NOVA:čl.43). Поредѐћи партије мора се истаћи да ДПС предњачи у развоју и изградњи ових домена и да преодминантно има утицај на цивилни сектор, као и да је тим путем дубоко укорјењен у друштво – сем наведене релације са СПЦ.

Када је реч о аутономији политичких партија у Црној Гори (Табела 4.5.5) треба првенствено запазити јако мали број алтернатија на месту председника партије, што говори о великој зависности на релацији председник-партија.

Табела 4.5.5: Аутономија политичких партија у Црној Гори (2006-2016):

Црна Гора	ДПС	СДП	СНП	НОВА
V - број алтернатија на месту председника	1	1	2	0
VI - утицај алтернатија на изборне резултате	1	1	0	0
VII – аутономија одлучивања	1	1	1	1
VIII – уважавање партије	2	0	0	2
Аутономија	1.25	0.75	0.75	0.75

Док таква ситуација има јасан израз задовољства у ДПС-у и константном учешћу у власти, али и стоји и као значајан индикатор унутарпартијске (не)демократичности, треба запазити да ни друге партије немају сталну алтернатију

председника, изузев СНП-а. Таква ситуација посебно добија на значају за опозиционе партије, које не успевају да направе било какав резултат у борби за власт са ДПС-ом. Док су ДПС (1997) и СДП (2001) имали по једну смену председника, СНП је имао три (2000, 2006, 2016), а НОВА од свог настанка нема промене лидера. Оно што се посебно мора истаћи и иде у прилог мањку аутономије партија у овом домену, је да су те промене имале и значајне учинке на резултате партије на наредним изборима (+/-) (Табела 4.5.6).

Табела 4.5.6: Алтернација председника партије и промена у изборној подршци (Црна Гора)

	1996	+/-	1998	+/-	2001	+/-	2002		2006		2009
ДПС	49,92%	9.2%	40.72%								
		18.42%									
СДП					7%	1.61%	8.61%				
						23%					
СНП			35.62%	9.82%	25.8%				10.23%	6.4%	16.83%
				27.56%						64.51%	%

Извор: Državna izborna komisija Crne Gore, 2017.

*По узору на појединачну изборну волатилност рађена је промена у складу са алтернацијама. Процент партија које су биле у коалицијама изражен је уделом у мандатима.

Када је реч о аутономији одлучивања партија и утицајима споља (интересне групе, појединци) и постојање неуставних вето играча, мора се истаћи генерална слика из пресека Фридом барометра, да не постоје такви актери али да постоје друштвено-пословне релације које доводе до упитности аутономију одлучивања политичких актера (Freedom Barometer, 2015;2016). У извештајима се наводи да постоје актери (појединци) из пословног света који имају велики утицај, али и указују на низ других актера, као што је СПЦ, који врше константан притисак у доношењу политичких одлука. У овом домену треба изједначити све актере јер је реч о општој слици Црне Горе, с обзиром на чињеницу да сви имају наведене релације које нису до краја јавне јер се ради у невидљивим токовима финансирања и утицаја на одлучивање. Повремене политичке афере у земљи и иностранству говоре о распрострањености корупције и великим проблемима за институције Црне Горе.

У домену уважавања партије или идентификације, у складу са доступним подацима само 3,5% грађана имало је велико поверење, а 45,2% изразило је да не верује превише политичким партијама и 38,8% да у партије нема уопште поверења

(EVS Montenegro, 2008). У истом истраживању, као себи најближу партију 33,8% истакло је ДПС, 3,3% СДП, 9,9% СНП, а СНС³⁵ 9,3% (EVS Montenegro, 2008) и у поређењу са изборним резултатима на следећим изборима очигедна су велика поклапања у случају ДПС и НОВА, и одступања у случају СДП и СНП. Ипак и на овом месту треба истаћи упитност везе бирач-партија јер истраживања више показују став у датом моменту него што говоре о снази идентификације, ипак делује да у Црној Гори постоји висок удео бирача који не мењају своју преференцију у гласању из избора у изборе.

Табела 4.5.7: Ниво организације политичких партија у Црној Гори (2006-2016)

	ДПС	СДП	СНП	НОВА
IX – снага чланства	2	0	1	0
X – редовност партијских конгреса	2	2	2	2
XI – материјални и лични ресурси	2	1.16	1.16	1
XII – организација на националном нивоу	2	2	2	2
Ниво организације	2	1.29	1.54	1.25

Организација партије има велики утицај на резултате и успех на изборима, а значај овог аспекта повећава се у контексту мање територије и броја бирача, какав је случај Црне Горе.. Добро организована партија са перманентним радом на терену повећава своје шансе за препознатљивост код бирача и стицање њихове подршке. Према степену организације у Црној Гори предњачи ДПС, чији висок ниво организованости спречава друге актере да уздрмају позицију власти.

Табела 4.5.8: Чланство у пол. партијама у Црној Гори (2016)

Пол. партија	Број чланова +/-	% у односу на просек	Скала	Коефицијент
ДПС	10000	285%	0-33% - 0	2
СДП	10087	28.75%	33-66% - 1	0
СНП	20000	57%	66-100%+ - 2	1
НОВА	10245	29.2%	Просек: 35.083	0

Извор: CdM, 2015.

У домену чланства постојање доминантне партије каква је ДПС показује огроман уплив међу грађане и чланство од преко 100000 (Табела 4.5.8), што је за црногорске услове огроман број – петина од укупног броја грађана са бирачким правом. Друге партије имају међусобно приближан број чланова, али у поређењу са

³⁵ СНС је годину дана касније из Српске листе оформио Нову српску демократију

ДПС-ом то је далеко мање (Табела 4.5.8). Вршење власти у дугом периоду показује тенденцију да партија буде центар моћи који битно утиче на јавне институције, па и на пораст клијентелизма. Уврежено мишљење да припадност владајућој партији доноси бенефиције један је од механизма на којем партије власти одржавају своје позиције, а такав сценарио се показује у пуном јеку и у Црној Гори.

Партије у Црној Гори поштују статутарне норме и редовно одржавају своје конгресе, тако је у досадашњем раду ако сјединимо редовне и ванредне конгресе (скупштине) ДПС имао 7, СДП и СНП по 8, а НОВА 2, што је у складу са одредбама о заседању сваке четири године.

Табела 4.5.9: Ресурси политичких партија у Црној Гори (2016)

Пол. партија	ДПС	СДП	СНП	НОВА
Плате/запослени (€)	1327003,57	275666,87	462389,67	46429,58
Коефицијент	2	1	1.5	0.5
Мат. ресурси*	1340357,73	428914,42	259463,76	477609,91
Коефицијент	2	1.5	1	1.5
Приходи	4118326,28	766346,00	738946,94	841174,77
Коефицијент	2	1	1	1
Σ/п Коеф.	2	1.16	1.16	1

Извор: Državna revizorska institucija Crna Gora, 2018.

*Без трошкова изборне кампање

У истом нивоу као и чланство, крећу се и ресурсни капацитети партија, где партије у Црној Гори појединачно на оптималном нивоу издвајају средства која приходују на развој организације партије. Као и у другим доменима ДПС се убедљиво издваја, али и друге партије (СНП, СДП, НОВА) показују добре резултате са становишта материјалних и персоналних ресурса и организованости (Табела 4.5.9). Овде треба додати и последњи индикатор организованости, а то је број и покривеност територије одборима партија. У складу са територијалном поделом Црне Горе на 23 општине и града, ДПС и СДП имају одборе у свим локалним самоуправама (Интернет странице ДПС, СДП). По истом принципу су организоване и СНП и НОВА и узимају учешће на већини локалних избора, с обзиром на политичка опредељења и етнички састав појединих општина. Разграната мрежа партијске организације нужан је услов за политичко деловање, а значајним делом утиче и на коначан успех на изборима.

Табела 4.5.10: Кохерентност партија у Црној Гори (2006-2016):

Црна Гора	ДПС	СДП	СНП	НОВА
XII – кохерентност парламентарне групе	2	1	1	1
XIV – односи унутарпартијских група	2	0.5	0	1
XV – толеранција унутарпартијског дисидентства	1	1	1	1
Кохерентност	1.66	0.83	0.66	1

Када је реч о кохерентности партија, према унутрашњој дисциплини и партијским односима предњачи ДПС, који не бележи напуштања посланика. Са друге стране, све остале партије имале су таква дешавања у својим редовима, али ништа од тих догађаја није драстично утицало на промене (Табела 4.5.11). Једини такав догађај у овом периоду била је подела у СДП-у. Тај расцеп поред парламентарног губитка има и веће последице по СДП, који је резултирао настанком Социјалдемократа Ивана Брајовића (Slobodna Evropa, 2015), који су већ 2016. године и на изборима ушли у парламент.

Табела 4.5.11: Напуштања парламентарне групе – Црна Гора (2006-2016)

Преласци/напуштања парламентарне групе	2006-2009	2009-2012	2012-2016
ДПС	-	-	-
СДП	-	-	-2
СНП*	-	-	-2
НОВА	-1	-	-1

Извор: Skupština Crne Gore, 2017.

*СНП су пред изборе напустили 2012. године напустили високи функционери Милан Кнежевић и Предраг Булатовић и прешли у ДФ

Негативан рекордер по унутарпартијским поделама је СНП који има константне поделе и расцепе у 20 година постојања. Алтернације председника најчешће су се завршавале сукобима и сталне промене у изборним резултатима су производ тих сукоба. СНП која је настала из отцепљеног дела ДПС-а кроз своје политичко деловање имала је још великих подела. Свакако најдрастичнији примери од раније су сукоб Момир Булатовић-Предраг Булатовић, и прављење Народне социјалистичке странке (НСП) и Жижих-Булатовић. Новији догађаји унутарпартијских подела су одлазак Булатовића и Кнежевића и прављење Демократске народне партије (ДНП) као дела Демократског фронта, али и последњи велики одлазак Бечића и дела странке и прављење Демократске Црне Горе, која је остварила резултат од 8 мандата (Vijesti, 2016a; Vijesti, 2016b).

НОВА је такође била мета подела, у самом настанку део СНС-а око Дедеића није желео приступити новој организацији, а имали су и напуштање потпредседника партије Горана Даниловића, који је прешао у Демос, а затим формирао Уједињену Црну Гору (Ин4С, 2015). То свакако није крај поделама партија и настанку нових организација, а једини имун на то је остао ДПС, још од великог сукоба 1997.

На унутрашњем плану све партије су широко отворене за чланство појединаца и група (организација). ДПС у свом статуту истиче, између осталог, да члан партије може да „изражава мишљења и гледишта која су другачија од оних које има већина и износи критике на рад органа Партије“ (Statut DPS:čl.17) и поред тога да тражи преиспитивање донетих одлука, као и других статутарних ствари. Ипак, према стандардној процедури, поред напуштања партије, члан се може и искључити због кршења статута, основних принципа или рада против угледа партије (Statut DPS:čl.21), а за то је предвиђен поступак који се спроводи посебним актом (Statut DPS:čl.22). Треба додати да статут ДПС-а има и посебан одељак III који говори о „принципу демократског јединства“ (Statut DPS, odeljak III) на којем се заснивају односи унутар партије и који предвиђа „слободу мишљења и изражавања“ (Statut DPS:čl.24). У пракси ДПС одржава дисциплину која се не заснива само на статутарним одређењима, него је као партија власти у позицији да одржава унутрашњи мир, али ипак постоје догађаји који ремете такву ситуацију, а пре свега је реч о хапшењима високих чланова ДПС-а.

Статутом СНП не одступа значајно од одредби које има и ДПС, са сличним формулацијама правила (Statut SNP:čl.9), а и СДП у основи има исте норме у домену слобода и права чланства и могућности за унутарпартијско деловање (Statut SDP:čl.13-15). НОВА делимично одступа од других партија, пре свега у ригорознијим одредбама за искључење из партије (Статут НОВА:чл.9-12), али то не мења генералну слику простора за деловање унутар партије. Уз ова права, треба истаћи да „ниједна партија не дозвољава својим члановима право формирања фракција“ (Tomović & Kovačević, 2016: 126) и да су партије у Црној Гори сличне по овом питању.

Успех и опстанак ДПС-а тумачи се низом фактора, а један од најважнијих је свакако да је „партија схватила догађаје 1989/1990 као дефинитиван крах 'реалног социјализма', а не само епизоду, последице које ће се вратити стари систем“ (Goati, 2016:83) и да је са тим отклоном постала реформска снага која разуме друштвене околности, уз низ других фактора и средстава које користи за опстанак на власти. Стабилност и кохерентност коју постиже црпи управо из дубинских корена које је наследила и нових метода које се огледају у снажном руководству и чланству, као и замагљеним односима моћи.

Табела 4.5.12: Институционализација партија у Црној Гори (2006-2016)

Црна Гора	ДПС	СДП	СНП	НОВА
Укореењеност у друштво	1.87	1.5	1.12	1.37
Аутономија	1.25	0.75	0.75	0.75
Ниво организације	2	1.29	1.54	1.25
Кохерентност	1.66	0.83	0.66	1
Индекс партијске институционализације (ИПИ)	6.78	4.37	4.07	4.37

Друге партије не успевају у својим политичким платформама да пронађу додатну вредност која ће уздрмати ДПС, а опозициона подељеност носи низ препрека за то. НОВА као најјача опозициона снага кроз Демократски фронт се наметнула за кратак период, али превирања унутар других опозиционих партија (СДП, СНП) пре су резултирала том позицијом, него успех ДФ-а код остваривања нових гласача или „привлачења“ гласача власти на њихову страну. Уз очигледне односе клијентелизма и значајну друштвену поларизацију о великим темама, каква је НАТО, власт успева да води своју агенду. Иако је ДПС све време од распада СФРЈ на власти, делује да је веће засићење грађана опозиционим лидерима него лидерима ДПС-а. Очигледно по стабилност ДПС-а нису претња опозиционе партије, него унутарпартијске фракције и групе, које су 1997. године довеле до поделе, па је за очекивати да нека унутрашња превирања пре могу угрозити позицију ДПС-а. Ипак, треба закључити да руководство ДПС-а снажно држи унутарпартијске односе у равнотежи, уз повремене појединачне случајеве који делују као претња (хапшење Маровића, Куљаче и сл.). На све ово треба додати и тзв. „имиц непобједивости“ (Комар, 2013:76), како примећује Оливера Комар, и истиче да „и бирачи владајуће

ДПС, и бирачи опозиционих партија, по правилу као побједника означавају ДПС“ (Kotar, 2013:79). На оваквој доминацији ДПС-а отварају се питања демократичности и стабилности система и да ли је за поредак добра несмењивост власти.

4.6. Институционализација политичких партија у Македонији

Када је реч о политичким партијама у Македонији након 2006. године приметна је политика великих коалиција на два пола – један утемљен на ВМРО-ДПМНЕ и други на СДСМ, као носиоцима македонског политичког живота. За разлику од те поделе, на албанском политичком простору у Македонији политичка борба се одиграва око ДУИ као јаче опције и око слабије ДПА, док се у последњих неколико година ситуација делимично мења са кризом ДПА и појавом нових актера попут покрета Беса и Алијансе за Албанце.

Овај период можемо назвати потпуном доминацијом ВМРО-ДПМНЕ-а, с обзиром да су десет година чинили окосницу владе и политике Македоније. Читав период може се окарактерисати оним што је опозиција на челу са Зораном Заевим и СДСМ-ом називала „груевизмом“ као појавом која је много дубље ушла у друштво од самог вршења власти. Повратак на власт ВМРО-ДПМНЕ-а, након избора 2006. године, уз подршку мање албанске партије ДПА многи критичари су гледали као угрожавање Охридског споразума. Као најјачи актер међу албанским партијама ДУИ се на одређени начин „осећао изданим и почела је опструкције, укључујући и бојкот рада парламента“ (Vankovska, 2013:101). Међутим, први период показао да споразум није упитан и да Македонија улази у фазу стабилизације, али да је, како Громес истиче, „већи напредак у демократизацији није остварен, чак је било и негативних тенденција у погледу независних медија“ (Gromes, 2009:17). У нестабилним друштвима више се вреднује стабилност него демократија, па је то очигледно и у Македонији био избор доносиоца одлука.

Иако је македонска свакодневица била испуњена немогућношћу напредовања на међународном плану (због блокирања Грчке) и честих инцидената на етничкој основи и после избора 2008. године Никола Груевски са ВМРО-ДПМНЕ успева да победи на изборима и обезбеди подршку албанског ДУА за формирање владе. Новој

Влади Николе Груевског је за легитимизацију била потребна већа подршка Албанаца. С обзиром на чињеницу да их је подржавало само „25% Албанаца које је гласало за албанске партије“ (Wojnicki, 2016:168), мањак легитимитета унутар албанског гласачког тела уједно је производио више проблема у изградњи консензуса и друштвене стабилности.

Табела 4.6.1: Парламентарни избори у Македонији (2006-2016)

Кандидатске листе	Собрање БЈР Македонија				
	2006	2008	2011	2014	2016
Укупно	120	120	123	123	120
ВМРО-ДПМНЕ*	45(38)	63(53)	56(47)	61(52)	51(43)
Социјалдемократски савез Македоније (СДСМ)**	32(23)	27(18)	42(29)	34(24)	49(34)
Демократска унија за интеграцију (ДУИ)	16(13)	18	15(14)	19	10
Демократска партија Албанаца (ДПА)	11	11	8	7	2
Нова социјалдемократска партија (НСДП)	7	34(2)	-	-	-
ВМРО-Народна партија	6	-	-	-	-
Беса	-	-	-	-	5
Алијанса за Албанце	-	-	-	-	3
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
Други	3	1	2	2	-

Извор: Званична страница Собрање Македоније, 2017; Dimeski, 2014: 21-33.

*ВМРО-ДПМНЕ је на свим изборима био у широком коалицији са традиционалним партнерима СПМ, ДОМ, ДУ, ДПСМ, ДПТМ и др. и на основу тога делио одређен број мандата

**СДСМ је на свим изборима био у широким коалицијама са традиционалним партнерима НСДП, ЛДП, НА и др. и на основу тога делио одређен број мандата

Своју доминацију ВМРО-ДПМНЕ је наставио и у наредним годинама, а промене унутар опозиционих партија нису доносиле резултат који је давао могућност за смену на власти, све до 2016. године када је коалиција око ВМРО-ДПМНЕ освојила највише мандата - 51, али је владу формирала коалиција око СДСМ-а са 49 мандата, ДУИ са 10 мандата и АЗА са 3 мандата (Табела 4.6.1). У складу са релевантношћу партија и њиховом улогом у политичком животу Македоније предмет истраживања ће бити три кључне политичке партије за анализу партијског живота и то: ВМРО-ДПМНЕ, СДСМ и ДУИ.

Табела 4.6.2: Укореењеност партија у Македонији (2006-2016):

Македонија	ВМРО-ДПМНЕ	СДСМ	ДУИ
I – старост у односу на независност	2	2	1
II – старост у односу на вишестраначје	2	2	1
III – стабилност изб. подршке (апсолутна и релативна)	1	1	1
IV – односи са НВО, синдикатима, црквама	1.5	1	1
Укореењеност у друштво	1.62	1.5	1

У првом сегменту укореењености партија у Македонији високе резултате бележе ВМРО-ДПМНЕ и СДСМ, у складу са чињеницом да постоје од настанка вишепартизма и да вуку корене или се позивају на континуитет са ранијим организацијама сличне идеолошке оријентације. Демократска унија за интеграцију (ДУИ) настала је након конфликта у Македонији 2001. године и на основу тих „заслуга“ од свог настанка има највећу подршку међу албанским гласачима, а на њиховом челу је Али Ахмети један од лидера македонског УЧК (Интернет страница ДУИ, 2017).

Табела 4.6.3: Старост и трајање партија у Македонији (Индикатори I и II)

	Скала	Независност 1991.	Вишестраначје 1990.	Индикатор I	Индикатор II
ВМРО-ДПМНЕ	0-5 2 5-10 1.5 10-15 1	1990/-1	0	2	2
СДСМ	15-20 0.5	1991/0	+1	2	2
ДУИ	20-25 0	2002/+11	+12	1.5	1

Извор: Интернет страница ВМРО-ДПМНЕ, Интернет страница СДСМ, Интернет страница ДУИ, 2017.

Утемељени на историјском континуитету и ВМРО-ДПМНЕ и СДСМ првенствено се оријентишу на линији припадности националном с једне стране и са друге стране грађанском. Док СДСМ вуче континуитет СКМ, ВМРО-ДПМНЕ не може да оствари директан континуитет са организацијом од пре Другог светског рата, али се темељи на тим идејама.

Табела 4.6.4: Изборна волатилност појединачно за партије (апсолутна и релативна) у Македонији (2006-2016)

Изб. Волатилност	2006.	+/-	2008.	+/-	2011.		2014.		2016.
ВМРО-ДПМНЕ	27.44%	13.59%	41.03%	8.96%	32.7%	5.93%	38.63%	5.42%	33.21%
		33.12%		21.84%		18.13%		14.03%	
СДСМ	16.74%	0.99%	15.75%	6.88%	22.63%	4.12%	18.51%	7.76%	26.27%
		5.91%		43.68%		18.21%		41.92%	
ДУИ	9.91%	2.91%	12.82%	2.58%	10.24%	4.05%	14.19%	6.67%	7.52%
		29.36%		20.12%		38.57%		47%	

Извор за израчунавање: Државна изборна комисија БЈРМ, 2018.

С друге стране, анализа изборне волатилности партија показује да су промене изборне подршке све три партије биле у приближним вредностима у односу на укупни резултат на изборима (Табела 4.6.4). Од избора до избора раст ВМРО-ДПМНЕ-а пратио је пад СДСМ-а и обрнуто, тако да кључна изборна борба своди се

на превагу између ове две партије, док је ДУИ имао релативно уједначен успех, све до 2016. године када је у корпусу албанских гласача дошло до веће конкуренције и шире изборне понуде (Табела 4.6.1). Стабилна изборна подршка кључних актера свела је предвидивост изборних резултата на минимум, али није довела до предвидивости понашања политичких актера, с обзиром да се у македонској политици често дешавају ванредне околности услед одлука политичких актера.

Када је реч о односу партија према цивилном сектору мора се поћи од чињенице да цивилно друштво у Македонији има исте недостатке као и другим земљама и „ограничен утицај на владин процес доношења одлука“ (Sekik & Hristova, 2015:190). Поред слабости узрокованих економском кризом, конфликтом из 2001. године, ниским нивоом политичке културе и наслеђем које није погодно за грађанско организовање, један од битних узрока је и однос политичких партија према НВО сектору. Док се ВМРО-ДПМНЕ и СДСМ боре око свих позиција у друштву, ДУИ је сведен на корпус албанских бирача и ту се укорењује у друштвене покрете.

Како истичу Чекик и Христова, владајућа ВМРО-ДПМНЕ (2006-2016 прим.аутор) је као механизам власти и контроле користила оптужбе према најактивнијим организацијама као блиским опозицији, док су оптужбе опозиције и НВО ишле у другом смеру и посебно се истицало „фантомско“ креирање НВО од стране власти (Sekik & Hristova, 2015:197). С друге стране, у том таласу „груевизма“ ВМРО-ДПМНЕ је успео да дубоко уђе у друштвене оквире путем власти на свим нивоима. Не мора нужно лоше бити креирање организација цивилног друштва од стране партија, али уколико се за то користе јавна средства и уколико је циљ манипулација презентовањем њихове независности, реч је о дубоком проблему и новим механизмима контроле цивилног сектора од стране власти. Поред потенцијалног угрожавања аутономије у цивилном сектору, реч је и о коруптивним активностима.

С друге стране, на унутрашњем плану све партије имају добро организоване секције за младе и жене. ВМРО-ДПМНЕ у виду унија (Интернет страница ВМРО-ДПМНЕ, 2017), ДУИ у виду форума (Интернет страница ДУИ, 2017), а СДСМ има женски форум и социјалдемократску омладину (Интернет страница СДСМ, 2017).

Оно што треба истаћи је да на том тасу преваге, који је отишао на страну СДСМ после избора 2016. године, значајан учинак има управо овај однос према друштвеним питањима и посебно на питању сарадње и поштовања на релацији македонско-албанско које има подршку спољних актера каква је пре свега Европска унија.

Када је реч о аутономији политичких партија, прва ствар која се истиче је мали број промена председника партија и једна конзервирана унутарпартијска политика сведена на лидера, пре свега у ВМРО-ДПМНЕ и ДУИ. Редовност је имао једино СДСМ који је у досадашњем раду имао пет промена, али треба истаћи да је у тим променама Бранко Црвенковски имао два мандата која су укупно трајала 17 година (1991-2004, 2009-2013), што је велики део постојања СДСМ-а (Интернет страница СДСМ, 2018). Поред Црвенковског лидери СДСМ-а били су Бучковски, Чекеринска и Заев који већ улази у дужи стаж лидерства партијом.

Табела 4.6.5: Аутономија политичких партија у Македонији (2006-2016):

Македонија	ВМРО-ДПМНЕ	СДСМ	ДУИ
V - број алтернација на месту председника	1	2	0
VI - утицај алтернација на изборне резултате	1	1	0
VII – аутономија одлучивања	1	1	1
VIII – уважавање партије	2	2	2
Аутономија	1.25	1.5	0.75

За разлику од њих, ВМРО-ДПМНЕ је имао две дуге лидерске ере – Љубче Георгиевски (1990-2002) и Никола Груевски (2002-2017), да би након пораза дошло до промене а лидер постао Христијан Мицкоски (Интернет страница ВМРО-ДПМНЕ, 2018). ДУИ као партија не зна за промену председника и од оснивања на лидерској позицији је Али Ахмети (Интернет страница ДУИ, 2018).

Табела 4.6.6: Алтернација председника партије и промена у изборној подршци (Македонија)

	2002	+/-	2006	+/-	2008	+/-	2011		2014		2016
ВМРО-ДПМНЕ	20.45%	6.99%	27.44%								
		34.2%									
СДСМ	29.66%	12.92%	16.74%	0.99%	15.75%	6.88%	22.63%	4.12%	18.51%		
		43.56%		5.91%		43.68%		18.21%			
ДУИ											

Извор за израчунавање: Државна изборна комисија БЈРМ, 2018.

*По узору на појединачну изборну волатилност рађена је промена у складу са алтернацијама. Процент партија које су биле у коалицијама изражен је уделом у мандатима.

Промене лидера партије имала су одраз и на изборну подршку (Табела 4.6.6), али у ограниченем опсегу, док се ипак мора истаћи чињеница да су порази тј. неформирања владе утицали на смене лидера и у ВМРО-ДПМНЕ и у СДСМ.

Сагледавајући аутономију одлучивања политичких партија у вођењу политике унутар система мора се истаћи чињеница да не постоје очигледни вето механизми у том домену (Freedom Barometer, 2016). Једини важан аспект одлучивања је „национални интерес“ и утицај (притисак) очекиваног тока евроатлантских интеграција који захтева договор с Грчком, а који је потенцијално имао велики домет у променама из 2016. године. Тако да се мора истаћи да политички актери немају потпуну независност у одлучивању, али је она ипак вођена делимично аутономно (Табела 4.6.5). Велики притисак на политичке актере долази споља, посебно из земаља региона, али на унутаршњем плану нису приметни актери који драстично утичу на вођење политике, а да за то немају легитимитет.

У аспекту уважавања партије и блискости са политичком партијом, себи најближу партију 32.4% истакло ВМРО-ДПМНЕ, 21.6% СДСМ, а 10.8% ДУИ (EVS Macedonia, 2008) што је у поређењу са изборним резултатима на првим следећим изборима (2011) скоро изједначено. Треба истаћи да уз значајно испрофилисане гласаче постоји и део гласача који је настројен клијентелистички, па рецимо на питање којој политичкој партији припадају или планирају да се прикључе кретања у само неколико месеци су од 12% (јануар 2016.) до 15% (април 2016.) за СДСМ, док је ВМРО бележио пад са 24% на 23% у истом периоду (IRI Macedonia, 2016). Ипак реч је о малом проценту гласача који је спреман да мења своју преференцију према партијама, док је већи број грађана јасно опредељен и у томе се СДСМ и ВМРО-ДПМНЕ присталице разликују по низу питања која су пре свега идентитетска.

Табела 4.6.7: Ниво организације политичких партија у Македонији (2006-2016):

Македонија	ВМРО-ДПМНЕ	СДСМ	ДУИ
IX – снага чланства	2	2	1
X – редовност партијских конгреса	2	2	2
XI – материјални и лични ресурси	1.5	1.83	1
XII – организација на националном нивоу	2	2	1
Ниво организације	1.87	1.95	1.25

У нивоу организације политичких партија у Македонији релевантне партије бележе висок ниво организованости у свим аспектима (Табела 4.6.7). Иако не постоје прецизне бројке чланова партија, што је карактеристика многих партија у новим демократијама, из централа партија можете добити различите информације али су процене да ВМРО-ДПМНЕ има до 170000 чланова, СДСМ до 140000, а ДУИ око 15000 (Табела 4.6.8). Ове оквирне бројке могу се употпунити приходима од чланарине (2016) који су највиши у СДСМ, али и чињеницу да је у ДУИ-у чланство бесплатно (Statut DUI:čl.7), те да је новац прикупљен у ставци чланарине пре свега фактор везаности за партију. Приходи од чланарина често не показују стање и број чланова, али говоре о степену организованости партије према чланству.

Табела 4.6.8: Чланство у политичким партијама у Македонији (2016)

Пол. партија	Број чланова +/-	Приход од чланарине (ДЕН)	Скала	Коефицијент
ВМРО-ДПМНЕ	170000	24265285	*Квал. анализа података и фин. извештаја о чланарини	2
СДСМ	140000	26481090		2
ДУИ	15000	1951971		1

Извор: Ревизорски извештаи Државен завод за ревизија, 2017; Вечер, 2012, 2015.

Уз ово треба додати да све три партије као највиши орган имају Конгрес са четворогодишњим мандатом и да се они одржавају редовним интензитетом, као и ванредним заседањима (СДСМ, ВМРО-ДПМНЕ) (Статут СДСМ:чл.24; Статут ВМРО-ДПМНЕ:чл.18, Интернет страница ДУИ, 2017). Редовност одржавања конгреса очигледно је задовољена норма код свих партија у анализи, али се често могу поставити питања регуларности тих конгреса.

У домену других организационих параметара огледаних у ресурсима, ВМРО-ДПМНЕ је једна од најбогатијих политичких организација у целом региону, али у аспектима улагања (расхода) на организационе нивое (материјални и људски ресурси) у последњем периоду СДСМ је изнад ВМРО-ДПМНЕ (Табела 4.6.9). На све то треба додати и тзв. „црне фондове“ у финансирању и различита кршења законских норми у финансирању партија што говоре извештаји из државних институција и НВО сектора, а посебно у томе предњаче ВМРО-ДПМНЕ и ДУИ (Ревизорски извештаи

Државен завод за ревизија, 2017). ДУИ је посебно био под специјалним мерама контроле финансирања услед великих пропуста у финансијским извештајима.

Табела 4.6.9: Ресурси политичких партија у Македонији (2016)

Пол. Партија	ВМРО-ДПМНЕ	СДСМ	ДУИ
Плате/запослени (ДЕН)	2.645.817	9.380.504	
Коефицијент	1	2	
Мат. Ресурси	8.729.354	19.665.975	
Коефицијент	1.5	2	
Приходи	261.773.901	76.073.655	23.590.814*
Коефицијент	2	1.5	1
Σ/п Коэф.	1.5	1.83	1

Извор: Финансијски извештај за 2016 ВМРО-ДПМНЕ, 2017; Финансијски извештај за 2016. СДСМ, 2017; Ревизорски извештаи Државен завод за ревизија, 2017.

Када је реч о територијалној организационој мрежи партија у Македонији³⁶, ВМРО је организован по општинским комитетима и има их у свим општинама и градски комитет за Град Скопље (по градским општинама), уз то још нижи нивои су општински поткомитети, а потом месни комитети, док према истом члану ВМРО-ДПМНЕ има и заграничне комитете (изван Македоније) (Статут ВМРО-ДПМНЕ:чл. 42). СДСМ на сличан начин има територијалну организацију – општинске одборе који имају и своје месне одборе, а општински одбори могу се повезивати у регионалне јединице уколико такву одлуку донесе виши орган (Статут СДСМ:чл.39-41) и покривају територију Македоније у потпуности. ДУИ као партија која претендује на гласове албанског народа има 33 општинска огранка партије који одговарају етничкој структури на коју претендују (Интернет страница ДУИ, 2018).

Табела 4.6.10: Кохерентност партија у Македонији (2006-2016):

Македонија	ВМРО-ДПМНЕ	СДСМ	ДУИ
XII – кохерентност парламентарне групе	2	2	2
XIV – односи унутарпартијских група	1	2	1
XV – толеранција унутарпартијског дисидентства	1.5	1	1
Кохерентност	1.50	1.66	1.33

Партије у Македонији представљају кохерентне организације у којима постоји партијска дисциплина али и изврстан степен аутономије. Македонске партије, као и у

³⁶ Македонија је територијално организована са 80 општина и посебном јединицом Град Скопље (са 10 градских општина). Извор: Министарство локалне самоуправе Македоније: <http://mls.gov.mk/> (6.6.2018.)

другим случајевима у региону, пате од мањка унутарпартијске демократије и партијски живот се заснива на поделама и фракцијама у руководству које нису драстично утицале на функционисање.

Стабилни изборни резултати и невелике промене броја посланика један су од чињеница која је утицала на стабилне односе унутар парламентарних група партија у Македонији. У четири сазива македонског парламента, само у првом било је мањих промена у парламентарним групама СДСМ и ВМРО-ДПМНЕ (Табела 4.6.11). Док су ВМРО-ДПМНЕ-у приступиле две посланице НСДП (Куновска и Секуловска), СДСМ су напустила два посланика (Гештаковски и Рахић) (Званична страница Собрање Македоније, 2017). У истом периоду ДУИ није имао напуштања у парламенту. Појединачни одласци посланика не утичу на кохерентност парламентарних група, као ни на партије у целини.

Табела 4.6.11: Напуштања парламентарне групе – Македонија (2006-2016)

Преласци/напуштања парламентарне групе	2006-2008	2008-2011	2011-2014	2014-2016
ВМРО-ДПМНЕ	+2	-	-	-
СДСМ	-2	-	-	-
ДУИ	-	-	-	-

Извор: Званична страница Собрање Македоније, 2017.

ВМРО-ДПМНЕ једна је од партија која је због унутрашњих односа и чврсте позиције лидера партије постала расадник за нове партије и покрете које су формирали њени бивши кадрови а само неке од њих су „Љубе Бошкоски (Уједињени за Македонију), Марјан Ђорчев (Земљорадничка народна партија Македоније), Филип Петровски (Демократска десница), Доста Димовска (Демократско-републиканска унија Македоније), Борис Змјековски (ВМРО-Прави)“ (Sekov & Daskalovski, 2013:15). На овај списак се може додати низ партија са предзнаком ВМРО, а свакако најистакнутија те врсте је партија коју „пре избора 2006. формирао бивши лидер Љубче Георгијевски (ВМРО-Народна партија“ (Šedo, 2010:171). За разлику од овог случаја, СДСМ је „произвео“ две партије и то (1993) на почетку „Демократску партију (ДП) на челу са Петром Гошевим“ (Šedo, 2010:174) и „Нову социјалдемократску партију (НСДП) на челу са бившим лидером Титом Петковским“ (Šedo, 2010:171) (2005), што је био и највећи удар на СДСМ, али у десетогодшњем

периоду (2006-2016) није имао веће поделе. ДУИ је највећу поделу имао одласком Биљала Касамија који је прво формирао Нову Демократију која није имала великих успеха, а потом је формирао и покрет Беса који је у потпуности избацио из баланса поделу унутар албанског гласачког тела (Balkan Insight, 2016). Све новонастале партије из ове три кључне имају само делимичан утицај на политички живот, али не утичу битно на доношење одлука и креирање политика.

Односи моћи у партијама доводе до напуштања, али постоји одређено степеновање могућности за различито мишљење и ставове, па и прављење фракција. Уколико се упореде статут партија, треба истаћи да ВМРО-ДПМНЕ у свом статуту не спомиње слободу изражавања мишљења у делу о правима и обавезама чланова (Статут ВМРО-ДПМНЕ, чл.14), али у наредним члановима додаје посебну одговорност за дела која нису у складу са Статутом, програмом и циљевима (Статут ВМРО-ДПМНЕ:чл.15), као основе за искључење из партије (Статут ВМРО-ДПМНЕ :чл.16). Такође у ВМРО-ДПМНЕ није забрањено прављење фракција и постоје групе које се на тај начин организују, као што је случај „Демократске фракције ВМРО-ДПМНЕ“ (Вечер, 2018), али су се у прошлости често такви случајеви завршавали прављењем нових партија.

СДСМ статутом знатно шире дефинише статус чланова и њихова права и обавезе, али се те опширније норме свде на исти статус чланства као и у ВМРО-ДПМНЕ, с посебним правилима када и како члан може да одступи у гласању за одлуке партије (Статут СДСМ:чл.11). СДСМ такође нема формално дефинисан начин и могућности за фракције, иако је на почетку овог периода (2006) „бивши лидер Владо Бучковски упутио иницијативу за нормативну легализацију партијских фракција“ (Sekov & Daskalovski, 2013:16) што је одбијено без пуно размишљања. ДУИ на сличан начин као и СДСМ дефинише чланство у партији са правима и обавезама и политичком одговорношћу у случају програмских и статутарних прекршаја (Statut DUI:čl.7-15). Фракције такође нису део праксе, сем појединачних подела око одређених питања какав је био о могућностима „регионализације“ (Sekov & Daskalovski, 2013:17). Овај сужен простор говори о јакој унутарпартијској

дисциплини, која им је очигледно једини гарант кохерентности у партији, иако и то нема довољно резултата.

У складу са наведеним индикаторима и њиховим мерењем на партијама у Македонији постоји очигледна разлика између партија које постоје од почетка вишепартизма (ВМРО-ДПМНЕ, СДСМ) у односу на партије које су настале касније (ДУИ) (Табела 4.6.12). ДУИ поред тога што је најјачи актер унутар албанског гласачког тела и што је био актер власти, у одређеним организационим сегментима није у рангу најјачих партија. Сведеност на мањи део територије и јасне циљеве етничке политике доводе до мањих капацитета ове партије.

Табела 4.6.12: Институционализација партија у Македонији (2006-2016):

Македонија	ВМРО-ДПМНЕ	СДСМ	ДУИ
Укорененост у друштво	1.62	1.5	1
Аутономија	1.25	1.5	0.75
Ниво организације	1.87	1.95	1.25
Кохерентност	1.50	1.66	1.33
Индекс партијске институционализације (ИПИ)	6.24	6.61	4.33

Из појединачних случајева наведених партија можемо закључити да постоји значајан део политичког простора који је „заузет“ од стране ВМРО-ДПМНЕ и СДСМ и да су у том простору ове две партије институционализоване у значајно мери, а да један део грађана Македоније чини превагу између ове две политичке снаге уз међузависну позицију са албанским партијама и покретима око формирања владе. Остали актери успевају само кроз коалиције са велики партијама да буду присутне на политичкој сцени што своди веће политичке промене у партијском систему на унутарпартијске односе и спољне утицаје на државну политику око ЕУ и НАТО-а.

Анализа институционализације и утврђивање степена институционализације политичких партија у државама бивше СФРЈ рађена је на случају 28 политичких партија изабраних према степену релевантности и важности за политички живот у тим државама. Различите тенденције и степен институционализације показују да су одређени домени у овом процесу веома важни и да не треба искључити ни друге, пре

свега контекстуалне, утицаје који могу битно да одреде пут политичких субјеката и природу деловања.

Број анализираних политичких партија по државама варира у складу са постављеним критеријумима и природом партијског и политичког система, али је важно истаћи да је задовољена прва претпоставка високог степена институционализације, трајање партија и стабилност у том трајању, пре свега кроз изборне резултате на парламентарним изборима. У складу са тим показује се да је део партија који постоји од настанка вишепартизма уједно и са највишим степеном институционализације (ДПС, СДСМ, СДА, ВМРО-ДПМНЕ итд.). Свакако то није једина претпоставка институционализације, јер су и други домени важни, а пре свега снага деловања и организациони капацитети које имају партије. Организациона и ресурсна база су услов, али не и гарант, успешног деловања и на основу ове анализе можемо увидети да без ових претпоставки тешко да може постојати стабилна и релевантна партија.

Највећу слабост показују нове партије које нису постигле ни висок ниво организације, па им се у питање брзо доводи и унутрашња кохерентност. Ове партије (ПС, СМЦ, МОСТ, СББ) показују слабости у више домена, а део њих насталих на новом таласу антипартијских сентимената доприноси и широј дестабилизацији, коју ћемо накнадно анализирати. Ипак, значајан степен институционализације показују и други актери, па и они који нису од почетка вишепартизма део политичког живота, али су им корени били у другим партијама (СНС, СНСД) и позиције власти допринеле су да убрзано развијају организационе капацитете партије.

Изводи се општи став да су различите сфере институционализације подједнако важне, али да је гарант институционализације стабилност изборних резултата која проистиче из осталих димензија институционализације.

5. Институционализација партијских система у земљама бивше СФРЈ

Партијски системи земаља бивше Југославије имали су различите путеве развоја и сам процес институционализације текао је паралелно са процесом изградње других институција у политичким системима. У овом поглављу анализираћу основне елементе институционализације партијског система, према постављеном теоријском оквиру, и на егзактан начин биће истакнути индикатори институционализације партијског система у целини.

Свака од студија случаја има своје специфичности, које ћу кроз параметре мерења изразити како би створио могућност да степен институционализације ефективно упоредимо са развојем других институција и њиховом (не)стабилношћу. С обзиром да се у анализи институционализације ради о конкретним, појединчаним актерима, ово поглавље даје анализу њихове интеракције и међузависности у систему, што и чини партијски систем посебном компонентом.

5.1. Институционализација партијског система Словеније

Партијски систем Словеније од самог почетка развијао се тежњом свих актера да се успоставе јасна правила и могућности за изборно надметање. Стабилност партијске конкуренције као важан елемент институционализације мерљива је кроз укупну промену у бирачкој подршци свих учесника избора и изражава се кроз изборну волатилност или колебљивост.

Када је реч о партијском систему Словеније могу се видети различити трендови у изборној волатилности. У првом периоду (1992-2004) видимо стабилне изборне резултате и нижи ниво флукутације гласова, док након тог периода има постепену дестабилизацију подршке партијама, која се огледа у тренду раста изборне волатилности са рекордним нивоом од 49.16% на изборима 2014. године. За период који је предмет анализе институционализације видимо скок на 41.62% што је од укупног просека скок за $\frac{1}{4}$ промене (Табела 5.1.1). Велика дестабилизација изборних резултата у последњим изборним циклусима смањује могућност предвидљивости и

очекивања у понашању политичких субјеката, уз велику персонализацију политике и ширење антипартијских сентимената.

Табела 5.1.1: Изборна волатилност у Словенији:

Словенија	1992	1996	2000	2004	2008	2011	2014	2006/16	Код	Укупно
Изб. волатилност	30.5%	23.8%	24.6%	23%	35.28%	40.44%	49.16%	41.62%	2	32.40%

Извор за израчунавање: Državna volilna komisija RS, 2017. Доступно на: <https://volitve.gov.si/>

Оваква ситуација је одраз пре свега појаве нових актера који су истом брзином и нестали са политичке сцене (2011 - Листа Зорана Јанковића Позитивна Словенија, Листа Грегора Виранта, 2014 – Странка Мире Церара, Странка Аленке Братушек) што је унело велика померања на политичком спектру и свим релевантним партијама одузело велики број гласова. Изборна нестабилност довела је до нестанка (ЛДС) и пада (СД) најважнијих партија у политичком животу Словеније, а само је СДС успео да се одржи у животу са стабилним резултатима за овај специфичан контекст.

Генерална слика партијског система и његове укорењености приказана кроз однос успеха партија на парламентарним и њихових кандидата на најближим председничким изборима даје нам слику високог одступања у односу партија – кандидат. Због природе кандидатуре и формалних услова (посланици, партије или грађани) кандидати могу наступити формално као независни кандидати (потписима грађана), али суштински важно је да ли имају подршку одређене партије или више њих у кампањи и осталим предизборним активностима.

У прва два случаја очигледна је концентрација више партија на једног кандидата, али и непостојање синергетског ефекта (2007/08 - Турк, Петерле, 2011/12 - Пахор, Звер) и значајног одступања партијских и председничких резултата. Анализе ширег периода (1997-2012) о вези партијске афилијације и идентификације са председничким изборима показује да тај однос „нестабилан и у суштини волатилан“ (Fink-Hafner, M., Lipicer, Fink-Hafner, D. & Čehovin, 2014:18) па на основу тога и да партијско опредељење није јасна детерминанта у одабиру председника.

Ипак, простор дестабилизације партијског система се увећао и у овом сегменту са појавом нових актера на политичкој сцени. Иако избори 2017. године излазе из временског оквира, они су резултат претходне политичке ситуације и

показатељ брзог скока и пада СМЦ, чија кандидаткиња на тим изборима успева да оствари само 1.74%, док се на истим изборима отворио простор и за непартијске кандидате какав је Шарец, који осваја 24.76%³⁷, док у другом кругу осваја чак 46,91% (Državna volilna komisija, 2017).

Табела 5.1.2: Однос партија и председничких кандидата на изборима у Словенији

Избори	2007/2008	2011/2012	2014/2017	Укупно
Кандидат	Д. Турк 24.47%	Д. Турк 35.88%	Б. Пахор 47.21%	
Партије*	СД, Десус, Зарес 47.27%	ПС, Десус 35.48%	СД 5.98%	
	Л. Петерле 28.73%	Б. Пахор 39.87%	Љ. Новак 7.24%	
	СДС, СЛС, НС 37.87%	СД, ЛГВ 18.89%	НС 5.59%	
	М. Гаспар 24.09%	М. Звер 24.25%	М.М.Бренчич 1.74%	
	ЛДС 5.21%	СДС, НС 31.07%	СМЦ 34.49%	
	З. Јелинчић 19.16%		Р. Томц 13.68%	
	СНС 5.46%		СДС 20.71%	
			С.Л.Краусе 0.78%	
			СЛС 3.95%	
Остали**	3.55%	-	4.60%	
Непартијски	-	-	М. Шарец 24.76%	
Просек разлика	15.95%	9.4%	42.92%	22.75%

Извор за израчунавање: Državna volilna komisija, 2017. Доступно на: <https://volitve.gov.si>

*Проценти партија које су подржале кандидата представљају збир резултата на парламентарним изборима и рачуна се њихова разлика у односу на први круг председничких избора

**Остали су кандидати који имају подршку партија које формално постоје на државном нивоу, а нису учествовале на парламентарним изборима или немају представнике у парламенту (ако су у коалицији) и нису део просечне разлике.

Директно везивање за партију кандидатима често није примамљиво, па су тако 3 најјача кандидата 2007. године наступили као независни са потписима грађана (Турк, Петерле, Гаспари), као и Турк на изборима 2012. године, а Пахор на последњим (2017). Уз веома значајне разлике у подршци и отварање простора за непартијске кандидате, партијски систем Словеније карактерише половичан однос грађана према партијама, јер се партијске преференције тј. идентификација са одређеном партијом као најближом креће у интервалима од 51% до 69% у периоду 2006-2016. године и на ту динамику утичу изборне године, унутарпартијске поделе и појаве нових актера (Politbarometer СЈМ, 2015). Оно што је извесно је да се у анализираном периоду у сваком тренутку преко 50% грађана идентификовало са неком од партија у Словенији.

³⁷ Уз подршку Листе Марјана Шареца, са локалних избора у Камнику (2014)

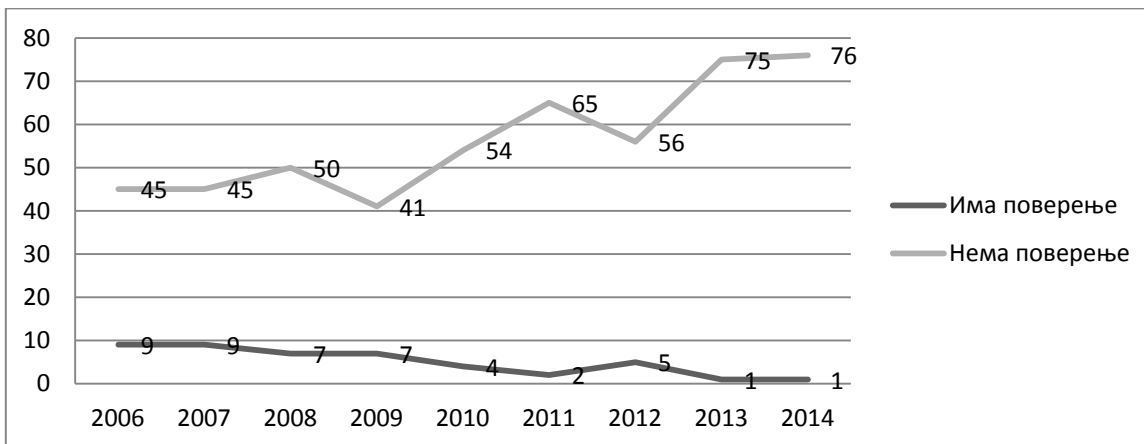
О укоренености партија у друштво на ниво целог система можемо извести оцене које говоре о средњем нивоу (0.5) односа кандидата и партија, као и о идентификацији грађана (0.5), уз повремене и делимичне успехе непартијских кандидата (0.5), што даје укупни скор од 1.5 за овај домен институционализације партијског система Словеније.

Једна од карактеристика партијског система у последњим циклусима избора је потпуна персонализација политике, с обзиром да се листе, па и партије називају по лидерима. Тренд је почео 2011. године са Листом Зорана Јанковића и Држављанском листом Грегора Виранта, да би се наставио са Странком Мире Церара и Савезом Аленке Братушек, а потом и Листом Марјана Шарца. После победа на парламентарним изборима мењана су имена у Позитивну Словенију и Странку модерног центра, али су и даље перципирани као покрети појединаца. Ипак и оваква појава говори о тенденцији нових актера да лидерски покушају да уздрмају традиционалне партије, у чему су и имале резултате. Из овог се могу извући закључци о идентификацији грађана са партијама, али и следећим критеријумом институционализације партијског система – легитимитетом политичких партија.

Политичке партије један су од кључних механизма у демократизацији друштва, али мањак њихове институционализованости, као и система у целини, утиче на мањак демократске стабилности и проблеме у изградњи институција система. С тога је легитимитет партија веома важна категорија и изражава се кроз поверење у политичке партије које имају грађани. У Словенији је важно запазити да постоји опште неповерење према политичким партијама, као и да то неповерење има тренд раста, па се у 2006/2007 поверење кретало у распону просечних оцена од 2.41 до 2.69 да би у 2014. години пало на 1.74 (Politbarometer CJM, 2015), као никада пре у словеначком вишепартизму. Треба додати да је у истраживањима у марту 2007. године скоро половина грађана (45%) истакло да не верује политичким партијама, а 9% грађана да верује, да би се протоком времена и тај тренд мењао тако да је у јуну 2014. године само 1% грађана веровало политичким партијама, а чак 76% оценило да им уопште не верује (Politbarometer CJM, 2015). Овакав тренд не доприноси

институционализацији партијског система, него утиче на супротан тренд дестабилизације.

Табела 5.1.3: Поверење у политичке партије у Словенији (% грађана):

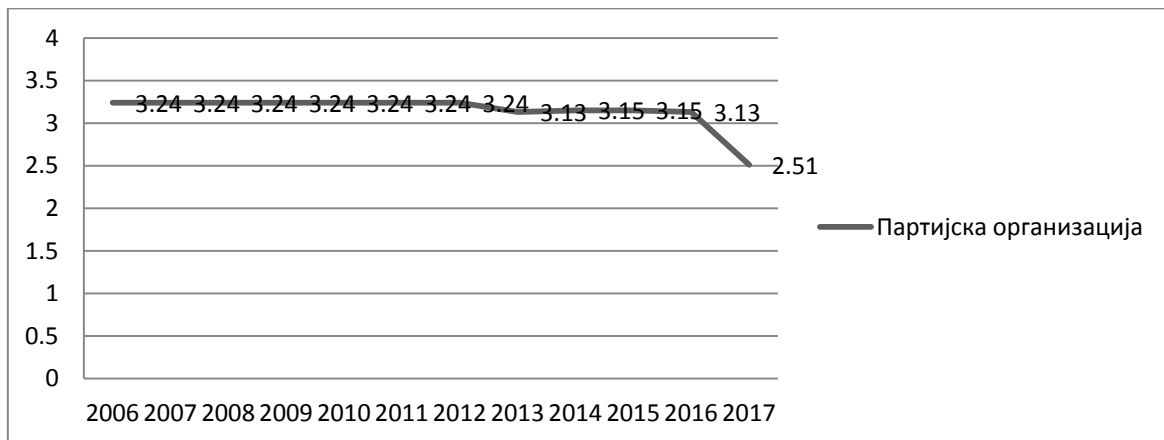
Извор: Politbarometer CJM, 2007-2015. Доступно на: http://www.cjm.si/?q=PB_rezultati

Оно што је такође евидентно је су партије институције са најмање поверења у односу на парламент (2007 – 20% да, 34% не; 2014 – 2% да, 71% не), владу (2007 – 22% да, 35% не, 2014 – 4% да, 75% не), председника владе (2007 – 35% да, 37% не, 2014 – 13% да, 65% не) или председника републике (2007 – 46% да, 26% не, 2014 – 35% да, 32%) (Politbarometer CJM, 2015). Иако је значајно опало поверење и у друге институције, председник републике, уз непосредан избор, има највеће поверење грађана и знатно веће него што то имају политичке партије. Овде треба додати да су политичке партије у Словенији на почетку вишепартизма имале највећу подршку (1992- 12%), а да након тога партије бележе тренд пада (Тош, 1996:652), што је очигледно одраз политичке праксе. У домену легитимитета партија словеначки партијски систем има веома ниске домете и може се оценити најнижом вредношћу.

Последњи индикатор институционализације, партијска организација, првенствено се може изразити кроз просечну оцену организације релевантних партија у Словенији, која је мерена кроз институционализацију појединачних актера и заснива се на свим елементима важним за партијску организацију (чланство, функционисање на терену, ресурси, формална структура и сл.). Како је већ приказано традиционално релевантне партије (СД, СДС, Десус) имају знатно бољи ниво

организације него партије које су у деловима анализираних периода постале релевантне (ПС, СМЦ).

Табела 5.1.4: Партијска организација на националном нивоу у Словенији

* Varieties of democracy - Party organizations (v2psorgs) – Питање: Партијска организација - Колико политичких партија на националном нивоу има сталне организације? Избор: 0: Нема партија; 1: Мање од половине партија; 2: Око половине партија; 3: Више од пола партија; 4: Све партије

Такође треба додати и варијаблу о партијској организацији (Varieties of democracy - Party organizations) која даје генералну слику о партијској организацији на националном нивоу (0-4) и распрострањености партијских организација. Према овој варијабли у десетогодишњем периоду Словенија бележи стабилан скор од 3.24 до 3.13 (Табела 5.1.4), док након тога има велики пад вредности. Пад ове варијабле показује смањење постојања партијске организације за део партија у систему, али и даље остаје високо (више од половине партија у систему). Словеначки партијски систем према томе бележи високе капацитете у организационом нивоу (1.53)³⁸ и формална структура, покривеност територије и ресурси су на вишем нивоу код релевантних партија, док системски посматрано такође држе висок ниво присутности већина партија у систему. Појава нових политичких партија са мањим организационим и ресурсним капацитетима доприноси паду вредности.

С друге стране, делимичан показатељ важности партијске организације је и појава нових актера, према наведеним пропозицијама (видети страну 30). Према овим пропозицијама, у Словенији је у периоду 1993-2017 настало укупно 4 нове партије

³⁸ На скали кодова од 0 до 2 (ИПИ) преведено у скор за ИИПС је 1

(Casal Bértoa, 2016) што показује одређени степен картелизације политике, али и снагу партијске организације као нужног услова за рад и функционисање. Оно што је извесно, дуг период је било скоро немогуће пробити тај картел и само у новим околностима ширења антипартијских сентимената можемо очекивати такве промене (какви су Церар и Шарец).

Због оваквих услова, према критеријумима које смо навели можемо рећи да партијски систем Словеније има снажне партијске организације у различитим доменима (2) и да је простор за прављење нових често сужен (1) па се укупна снага партијске организације може ставити у ред стабилних и јаких (3).

На нивоу партијског система можемо извести степен институционализације и индекс који бележи Словенија у развоју партијског система.

Табела 5.1.5: Институционализација партијског система Словеније (2006-2016)

Словенија – институционализација партијског система	Код 0-3
Стабилност партијске конкуренције	2
Укореењеност партија у друштво	1.5
Легитимитет политичких партија	0
Партијска организација	3
Индекс институционализације партијског система (ИИПС)	6.50

Партијски систем Словеније има значајан степен стабилности изборних резултата, па самим тим и релевантних партија, које имају свој корпус гласача који се јасно идентификују с партијом, али имају веома лошу слику о укупној важности и поверењу према партијама као институцијама. Важност партијске организације у Словенији је велика а могућности да се без организације направи изборни резултат су ограничене, али има и примера где такви покушаји бележе успеха. Наведени опис партијског система Словеније и укупан степен институционализације дају средњи ниво институционализованости који може имати ефекте на друге домене у систему, пре свега на његове демократске капацитете и стабилност.

5.2. Институционализација партијског система Хрватске

Партијски систем Хрватске базиран је на познатој подели двеју великих партија (СДП и ХДЗ) које од почетка вишепартизма чине незаменљив механизам власти смењујући се, уз подршку мањих партија које су зависно идеолошком обрасцу левица-десница ближе једнима или другима (ХНС, ХСЛС, ХСУ, ХСС, ХСП итд.). У систему делује и низ мањих партија заснованих на регионалној политици (ИДС, ХДССБ и сл.) или мањинској (СДСС и сл.) и неретко такве партије добију простора да подрже предизборну коалицију или дају своје гласове у Сабору за састав владе.

Изборне комбинаторике партија и тежња ка власти значајно је утицала на формирање различитих коалиција, па самим тим и на стабилност партијске конкуренције. Појава нових актера, какви су Живи зид и Мост, унела је делимичну нестабилност у изборну флукуацију гласова, као и постизборне аранжмане око владе. Ипак, Хрватска у анализираном периоду има стабилност у изборним резултатима и релативно ниску изборну волатилност (2.5).

Табела 5.2.1: Изборна волатилност у Хрватској

Хрватска	1992	1995	2000	2003	2007	2011	2015	2016	2006/16	Код	Укупно
Изб. волатил.	30.3%	21.46%	33.96%	42.02%	13.63%	26.9%	35.09%	7.2%	20.70%	2.5	26.32%

Извор за израчунавање: Državna izborno povjereništvo RH (2017). Доступно на: <https://www.izbori.hr/arhiva-izbora/index.html#app/parlament-2016>

Једини период нестабилности десио се на изборима 2015. године када су Мост (13.51%) и Живи зид (4.24%) уздрмали стандардну поделу на партијској сцени, док су сви остали изборни циклуси имали стабилне, предвидиве резултате и понашања партија, што уз пропозиције рачунања изборне волатилности даје свеукупну слику о стабилној партијској конкуренцији. Први предуслов институционализације партијског система у Хрватској је у одређеној мери испуњен.

Подела на десни и леви блок на хрватској политичкој сцени одражава се ефективно и на председничке изборе. У последња три циклуса председничких избора мала је разлика кандидата и партија које су их номиновале и подржале за председника Републике.

Табела 5.2.2: Однос партија и председничких кандидата на изборима у Хрватској

Избори	2005/2007	2009(2010)/2011	2014/2015	Укупно
Кандидат	С.Месић 48.92%	И.Јосиповић 32.42%	К.Г.Китаровић 37.22%	
Партије*	ХНС, СДП, ХСС, ИДС, ПГС, ЛИБРА, ЛБ, СДА 44.1	СДП 30.15%***	ХДЗ 33.36%	
	Ј.Косор 20.31%	А.Хебранг 12.04%	И.Јосиповић 38.46%	
	ХДЗ 36.6%	ХДЗ 23.4%	СДП 33.2%	
	Ђ.Адлешкић 2.68%	В.Пусић 7.25%	И.В.Синчић 16.2%	
	ХСЛС 1.3%	ХНС 6.88%	ЖЗ 4.24%	
	С.Летица 2.59%	Д.Кајин 3.87%	М.Кујунџић 6.30%	
	ХСП 3.5%	ИДС 1.51%	СЗХ (ХДССБ, ХСП, ХЗ)-	
Остали**	4.26%	0.42%		
Непартијски	Б.Микешић 17.78%	М.Бандић 14.83%		
	Љ.Ђесић 1.85%	Н.Видошевић 11.33%		
	Д.Кошта 0.37%	Д.Приморац 5.93%		
	М.Кешер 0.32%	М.Туђман 4.09%		
		Ј.Јурчевић 2.74%		
		В.Ш.Ожболт 1.89%		
Просек разлика	5.77%	4.09%	6.48%	5.44%

Извор за израчунавање: DIP RH. Доступно на: www.izbori.hr

*Проценти партија које су подржале кандидата представљају збир резултата на парламентарним изборима и рачуна се њихова разлика у односу на први круг председничких избора

**Остали су кандидати који имају подршку партија које формално постоје на државном нивоу, а нису учествовале на парламентарним изборима или немају представнике у парламент (ако су у коалицији) и нису део просечне разлике.

***СДП, ХНС и ИДС су 2011. били у коалицији па су пропозиције исте као и у обрачуна волатилности за партије (део процента од укупног према мандатима)

Важно је истаћи да велике партије (СДП и ХДЗ) јасно и препознатљиво имају кандидате, па иако је Месић био из ХНС-а, подршка СДП је била веома важна за идентификацију са бирачима тог партијског опредељења. Иако је у калкулацији разлика важнији први круг, подршка у другом кругу је управо ишла расцепом који дели партијску сцену у Хрватској. У председничким изборима пак очигледна је и појава непартијских кандидата, који немају политичку позадину или су управо због изостанка подршке за кандидатуру напустили партије. Овакви кандидати су успевали да покажу бирачку снагу (Микешић 2005, Видошевић 2009/2010), а свакако да је највећи успех улазак Бандића, као бившег СДП-овца, у други круг испред кандидата ХДЗ на изборима 2009/2010. године (Табела 5.2.2). Непартијски кандидати често имају декларативну подршку неких мањих политичких партија, али не користе њихове ресурсе у изборима. Значајан број успешних непартијских кандидата долази управо из реда етаблираних политичких партија које их нису подржале (Бандић,

Видошевић, Приморац итд), па се простор за непартијске кандидате може свести на пар успешних примера који нису настали партијским деловањем (Микешић).

Општа је оцена да су партије итекако важне и у председничким изборима у Хрватској (1), а да простор за непартијске кандидате постоји али је сужен уколико своје присуство не црпе из ранијег партијског деловања (0.5). На ово треба додати и партијску идентификацију у десетогодишњем периоду у Хрватској која се константно креће око 1/3 грађана, док се 2/3 грађана не идентификује ни са једном политичком партијом (FPZ, 2007-2016).

Табела 5.2.3: Партијска идентификација у Хрватској (2007-2016)

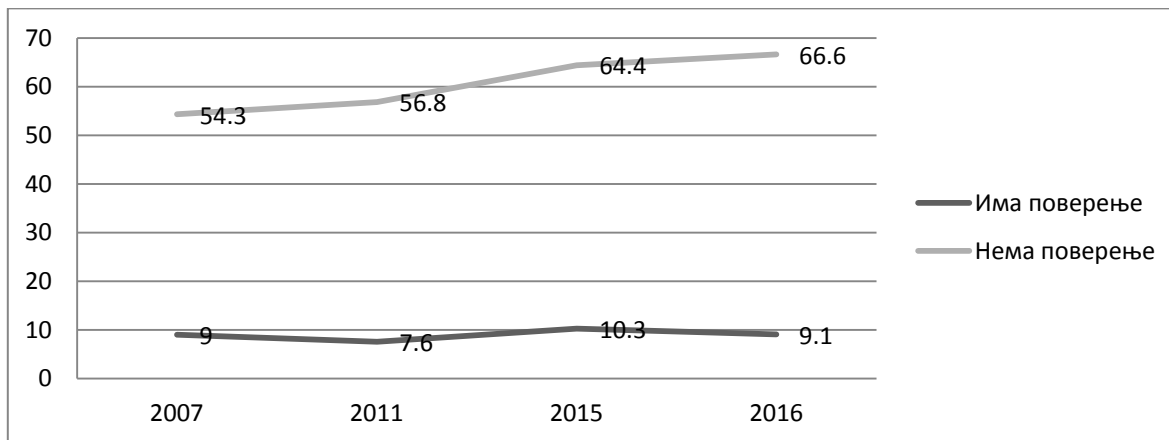
Хрватска/година		2007	2011	2015	2016
Партијска идентификација	Близак	36.4%	34.9%	31.3%	30.7%
	Није близак	63.6%	62.5%	66.5%	68.6%

Извор: Fakultet političkih znanosti (2007, 2011, 2015, 2016). *Anketna istraživanja sprovedena u okviru projekta Izbori i političke stranke u Republici Hrvatskoj*, Fakultet političkih znanosti Zagreb.

Тренд идентификације је прилично стабилан и очигледна је утемељеност партија у делу становништва, док остатак не добија никакве партијске преференције. Динамика политичког живота и политичке промене нису успеле да драстично мењају ситуацију. Основна идентификација, коју Хењак установљава као „асиметричну мобилизацију“ (Heњak, 2011:35) у којој имамо десни блок који је имун на промене и леви и центристички блок у којем је промена преференција већа, али и оно што је важније да „промена бирачких преференција била је осјетно већа унутар блокова него преко блоковских граница“ (Heњak, 2011:37). Један од проблема који се појавио у хрватском партијском систему био је и број непредстављених бирача, које је још 2011. године дошао на највиши ниво од 18.5% и у њима Чулар види један од изазова и разарајућих притисака на партијски систем (Џулар, 2012:10). Ипак наведени облик мобилизације, иако и даље централни, почиње да слаби. Таквом тренду посебно доприносе нове партије, које иако одговарају на низ питања у изборима 2015. и 2016. године, не темеље своју подршку на овој блоковској подели, него на неидентификованим бирачима (лево или десно) тј. на бирачима који немају претходне јаке идентификације према постојећим актерима (Heњak, 2018:403). Из

наведених разлога, уз јасну али веома ограничену идентификацију, која само важи за 1/3 грађана, може говорити о нижој партијској идентификацији.

Табела 5.2.4: Поверење у политичке партије у Хрватској (% грађана)

Извор: Факултет политичких зnanosti (2007, 2011, 2015, 2016). *Anketna istraživanja sprovedena u okviru projekta Izbori i političke stranke u Republici Hrvatskoj*, Факултет политичких зnanosti Загреб.

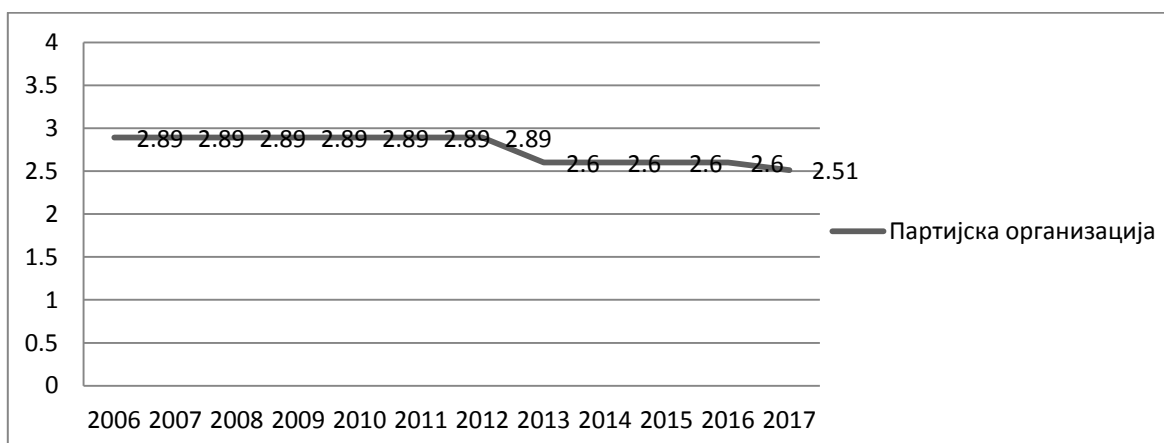
Када је реч о поверењу у политичке партије у Хрватској, континуирана истраживања показују да је неповерење у политичке партије веома раширено и да се креће у размацима од 54.3% до 66.6% (FPZ, 2007-2016). Треба истаћи и да се просечне оцене крећу у од 2.46 до 2.05 (FPZ, 2007-2016) у скали од 1 до 5, као и да је очигледан пораст неповерења и пад оцене као логичан одговор.

Контекстуално посматрајући и у односу на друге политичке институције у овом периоду, политичке партије су институције са најмање поверења грађана. У истом периоду председник Републике има оцене у размаку 2.86 до 4.01 као и потпуно поверење грађана које је у одређеним моментима веће него неповерење (2007- 23.6% потпуно, 17.7% никако и слабо, 2011- 36.8% потпуно, 8.7% никако и слабо), али је приметан и тренд пада поверења (2015- 14% потпуно, 30.6% никако и слабо, 2016 – 13.5% потпуно, 40.1% никако и слабо) (FPZ, 2007-2016). Други део егzekутиве, Влада Републике Хрватске, бележи знатно ниже резултате поверења али и даље боље од политичких партија, па се њен распон оцена креће од 2.21 до 3.2, а степен потпуног поверења од 2% до 7.8% (FPZ, 2007-2016). Слична ситуација је и са легислативом, Хрватски Сабор бележи оцене од 2.14 до 3.1, као и степен поверења од 1.6% до 6.7% (FPZ, 2007-2016). Генерална је оцена да је поверење у институције у паду и да такве

ефекте производи низ фактора, а као прве на удару су политичке партије које су посредници између грађана и институција система. Раст нових партија које имају критички поглед на цео систем власти је један од узрока, али раширено неповерење према политичким партијама доприноси мањку њиховог легитимитета.

Партијске организације у Хрватској делом су наслеђене, а делом су креиране од почетка вишепартизма и темеље се на распрострањеној структури одбора заснованој на територијалној подели Хрватске. Релевантне партије у Хрватској виде значај партијске организације у редовном раду и изборном надметању, па бележе висок степен присутности, улагања ресурса и изградњу капацитета организације, а посебно се у томе истиче ХДЗ који је дубински створио организацију и одржава је. Нешто слабије у односу на ХДЗ то раде СДП и ХНС, али и даље на високом нивоу, док је Мост успео да изгради одређени степен организације за кратко време постојања партије. Према овим параметрима скор релевантних партија је 1.53, као и код партија у словеначком партијском систему.

Табела 5.2.5: Партијска организација на националном нивоу у Хрватској

* Varieties of democracy - Party organizations (v2psorgs) – Питање: Партијска организација - Колико политичких партија на националном нивоу има сталне организације? Избор: 0: Нема партија; 1: Мање од половине партија; 2: Око половине партија; 3: Више од пола партија; 4: Све партије

Специфичност Хрватске у овом домену јесу регионалне партије, који делују само на делу територије и имају јасно дефинисану регионалну политику (ИДС, ПГС и сл.). Овакве партије често су део ширих коалиција и великим партијама чине значајан фактор у изборној комбинаторици управо због добре мреже одбора и организација у том делу државе. То има извесно утицаја на варијаблу партијске

организације која се у Хрватској креће од 2.89 до 2.51, што је најближе оцени да више од половине партија у систему има организацију на нивоу целе државе, па утиче на укупни скор овог параметра (0.66).

Када је реч о броју нових партија, према обрачуну Касал Бертоа и пропозицијама Алана Сика, у Хрватској је у периоду након 2000. године настало само 3 партије које немају релације са бившим партијама и организацијама и нису настале цепањем и другим политичким процесима, а да су направиле резултат на изборима (Casal Vértoa, 2016). Потпуно нови актери тешко добијају простор за деловање и добра партијске организације један је од важнијих фактора за успех на изборима. У партијском систему Хрватске позиције добро организованих партија прилично су стабилне и у овом домену најважнија је улога партијских организација (1). Делимична картелизација партијског система заснована на организационим капацитетима доноси и потребу новим актерима за понашање и јасан модел конкурентивног учешћа у систему кроз формализоване оквире.

Сумирани резултати институционализације партијског система говоре о вишем степену институционализације него у Словенији, а посебно значајно за партијски систем Хрватске је оптималан ниво стабилности конкуренције и важности партијске организације. Ови параметри су знатно виши у односу на укорененост, а посебно на легитимитет политичких партија. Ипак мора се истаћи да партијски систем Хрватске има дефиците у институционализацији, а посебно је значајан тренд пада вредности низа индикатора институционализације партијског система.

Биполарност партијског система у Хрватској има стабилне оквире у којима се однос снага мења ограничено и досадашњи покушаји промена односа најчешће су имали само једнократне улоге и завршавали у коалицијама са једном или другом страном у партијском систему. Оваква подела у оквиру партијског система смањује се само у неким доменима, какав је био пут европских интеграција и европеизација, који је „једини озбиљан политички консензус међу хрватским политичким елитама“ (Клерач Рогрмиловић, 2010:113). У другим питањима линије поделе иду према равни леви и десни блок.

Табела 5.2.6: Институционализација партијског система Хрватске (2006-2016)

Хрватска – институционализација партијског система	Код 0-3
Стабилност партијске конкуренције	2.5
Укореееност партија у друштво	1.5
Легитимитет политичких партија	0.5
Партијска организација	2.66
Индекс институционализације партијског система (ИИПС)	7.16

Општа оцена је да партијски систем у Хрватској има стабилне односе конкуренције и да је утицај нових и нестабилних актера сужен, што је резултанта изградње главних елемената институционализације партијског система, у чему предњачи партијска организација и устаљен систем дуалитета две велике партије око којих се групишу политички блокови. Ипак остаје простор у партијском систему који није институционализован и у којима лежи слабост и могућност за дестабилизацију, а првенствено се ради о мањку легитимитета партија и значајном броју бирача који су непредстављени у парламенту. Свакако те слабости нису само део партијског система, него је реч о једном ширем контексту утицаја који могу бити и спољни, наднационални али и условљени социјално-структурним променама.

5.3. Институционализација партијског система Босне и Херцеговине

Изборни процес у БиХ ушао је 2002. године у редовност одржавања, након неколико година међународног надгледања и руковођења политичким процесима, чешћим изборима (на сваке две године) и покушајем изградње институција и консензуса наметнутим решењима. Важан фактор и даље су остали међународни представници чији мандат се темељио на присуству са улогом надгледања у већини домена. Систем власти у БиХ и изборна правила продуковала су гетоизиран статус партија у оквирима својих ентитета и националних (етничких) корпуса. Сама природа система и свођење конкуренција на унутаретнички оквир створила је и мању могућност нестабилности резултата. Како истиче Капицић „унутар сваког подсистема постоји позиција и опозиција, те се сваки подсистем јавља као релативно стабилна категорија“ (Kapidžić, 2015:51). Стабилни подсистеми и релативно нестабилан

политички систем условили су да се укупна бирачка колебаљивост креира унутар ових образаца.

Табела 5.3.1: Изборна волатилност у Босни и Херцеговини

БиХ	1996	1998	2000	2002	2006	2010	2014	06/16	Код	Укупно
Изб. волатилност	17.6%	24.2%	33.7%	14.55%	24.1%	21.18%	23.04%	22.77%	2.5	22.62%

Извор за израчунавање: Централна изборна комисија БиХ (2018). Доступно на: www.izbori.ba

Суштински конкуренција се свела на неколико партија унутар етничких корпуса и само њихово смењивање чинило је промену која је утицала на стабилност, као и унутрашње поделе партија, каква се десила у СДП и најдрастичније се одразила на изборну нестабилност. Укупној промени тј. волатилности допринели су и скок и пад СзБиХ, као и промене подршке унутар српских партија СНСД и СДС. Приметна је константа изборне волатилности од када је БиХ ушла у редовност четворогодишњих изборних циклуса, па се и укупна волатилност, као и у периоду три последња изборна циклуса креће у истом распону (+/- 22%).

Партијски систем БиХ са становишта стабилности партијске конкуренције спада у ред стабилнијих система што доприноси очекиваности и предвидивости изборних резултата, као и перспективи даљег развоја ситуације. Без укупне промене институционалног оквира неће бити ни промене динамике ове врсте надметања међу партијама. Конституционална решења у БиХ спречавају могућности партија да придобију ширу подршку, а природа социјалних расцепа који су сведени на етнонационалне само је потврда овог конзервираног система.

У складу са тим решењима је и избор чланова Председништва БиХ, тако да се ова изборна трка поклапа са парламентарном. Уколико уђемо у анализу односа кандидата и партија увидећемо значајна поклапања резултата кандидата за чланове Председништва и партија (коалиција) које су их подржале. Једина велика разлика била је приметна 2006. године за бошњачког члана, када је Силајдић остварио знатно бољи резултат него његова партија, али то пре свега има објашњење у личностима кандидата и јачој националној реторици (Силајдић-Тихић), која се опет ослања на етничку линију расцепа и предност екстремнијих струја унутар једног етницитета. Тај покушај заокрета се објашњава и тиме да су владајуће партије покушале да

спроведу промене. Како се истиче „после пропасти покушаја уставних промена услед неусвајања априлског пакета, СДА, СДС, ХДЗ БиХ нису позване на политичку одговорност због неуспеха јер реформски пакет није усвојен, већ напротив, са полазишта да је реч о издаји националних интереса“ (Роров-Момчиновић, 2012:270). Ипак губитак подршке владајућих није битно уздрмао политички систем нити је утицао на њихово искорењивање, него су се партије у систему прилагођавале познатом и једином ефикасном дискурсу.

Табела 5.3.2: Однос партија и председничких кандидата на изборима у БиХ

Избори	2006	2010	2014	Укупно
Бошњачки члан Партије*	Х.Силајкић 25.08%	Б.Изетбеговић 9.2%	Б.Изетбеговић 13.83%	
	СзБиХ 14.5%	СДА 13.05%	СДА 18.74%	
	С.Тихић 10.99%	Ф.Радончић 8.05%	Ф.Радончић 11.27%	
	СДА 16.88%	СББ 7.95%	СББ 8.7%	
	М.Ајајновић 3.26%	Х.Силајкић 6.62%	Е.Суљагић 6.39%	
	БОСС-СДУ 1.55%	СзБих 5.28%	ДФ 9.24%	
	М.Ченгић 0.32%		Б.Хациомеровић 4.21%	
	НСРзБ 2.18%		СДП 7.54%	
			С.Халиловић 3.7%	
			БПС 2.35%	
Хрватски члан	Ж.Комшић 8.3%	Ж.Комшић 19.05%	Д.Човић 7.16%	
	СДП 10.14%	СДП 17.33%	Коалиција ХДЗ 6.66%	
	И.М.Јовић 5.48%	Б.Кришто 6.2%	М.Рагуж 5.29%	
	ХДЗ 4.91%	ХДЗ 6.97%	ХДЗ1990 2.46%	
	Б.Љубић 3.81%	М.Рагуж 3.4%		
	ХДЗ1990 3.73%	ХК 3.05%		
		Ј.И.Лијановић 2.56%		
		НСРзБ 2.99%		
Српски члан	Н.Радмановић 20.58%	Н.Радмановић 16.72%	М.Иванић 17.79%	
	СНСД 19.08%	Коалиција СЗ 17.81%	Коалиција СЗП 16.07%	
	М.Босић 9.36%	М.Иванић 16.17%	Ж.Цвијановић 17.37%	
	СДС 7.68%	Коалиција ЗзС 12.4%	СНСД-ДНС-СП 19.06%	
	З.Тешановић 1.91%	Р.Паповић 1.28%	Г.Змијањац 1.36%	
	ПДП 1.87%	СзДС 0.3%	СПП 0.6%	
Остали**	5.05%	1.62%	1.4%	
Непартијски	Р. Бакић 1.30%	А.Јусић, П.Галић,	М.Церић 1.89%	
	Б.Алибеговић,	М.Кутле, Ф.Галић – сви	М.Кебо, Х.Тузлић,	
	А.Жигић, И.Јавор,	по 0.01%	А.Жигић – сви по	
	С.Удовичић,		0.01%	
	С.Авдаловић, Б.Ристић			
	– сви по 0.01%			
Просек разлика	2.97%	1.44%	2.25%	2.22%

Извор за израчунавање: Centralna izborna komisija BiH. Доступно на: www.izbori.ba

*Проценти партија које су подржале кандидата представљају збир резултата на парламентарним изборима и рачуна се њихова разлика у односу на први круг председничких избора

**Остали су кандидати који имају подршку партија које формално постоје на државном нивоу, а нису учествовале на парламентарним изборима или немају представнике у парламенту (ако су у коалицији) и нису део просечне разлике.

Након тога, у изборним циклусима у БиХ нису забележни значајни скокови и падови подршке, посебно на релацији кандидат-партија, што свакако говори о једном умреженом картел систему партија које су сузиле и затвориле политичку конкуренцију колико је то год могуће. На то треба додати и константне наступе низа непартијских кандидата који не успевају забележити било какав ваљан резултат за анализу, па чак иако долазе из утицајних друштвених кругова унутар свог етно-националног оквира (попут бившег муфтије Церића) (Табела 5.3.2).

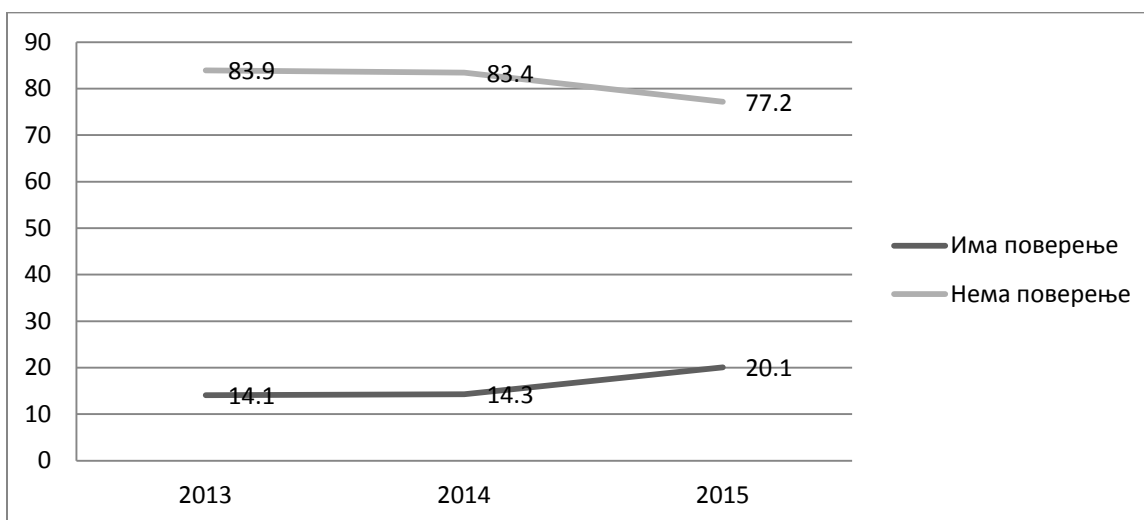
Веома висока поклапања резултата партија-кандидат и непостојање простора за непартијске кандидате може се говорити о високој укорењености партија. С обзиром да не постоје истраживања трендова партијске идентификације можемо само истаћи неке од показатеља тренда подршке који могу бити показатељ идентификовања. У појединим истраживањима трендова на краћем временском периоду показало се да 24% грађана увек гласа за исту партију (Puhalo & Perišić, 2013:90), што може бити један од параметара блискости и лојалности партији. Оно што такође долази до изражаја је и територијална расподела гласова, где су често утицајни појединци и од њих зависи и резултат партије, па том линијом постоје и традиционална упоришта партија. Примера ради, дуго је постојала подела јаког упоришта СНСД-а у западном делу Републике Српске, а СДС-а у источном, али је та подела полако почела да се мења, уз останак појединих градова и општина као стандардних упоришта једне од ове две партије. Слична ситуација је и са партијама у Федерацији БиХ где утицаја има и подела урбано-рурално.

Легитимитет политичких партија који се темељи на поверењу грађана у БиХ се може пратити у различитим фазама и на различитим нивоима. Поверење у политичке партије у БиХ је на ниском нивоу, као и у другим студијама случаја. Оно што је евидентно из истраживања је да постоји генерална разлика у поверењу у институције према ентитетском нивоу. Грађани у РС веће поверење имају у институцији РС него у институцији БиХ, док грађани ФБиХ прилично равномерно поверење имају и у институцији ФБиХ и БиХ.

У босанскохерцеговачком друштву приметна је једна врста поларизације према политици и политичким партијама, с обзиром на чињеницу да је поверење

(велико и донекле поверење 14-20%), али и неповерење (нема превише и нема уопште поверење око 80%) на високом нивоу у односу на друге студије случаја, док неки међу простор не постоји (Табела 5.3.3). Треба истаћи да је ипак најмање оних који имају велико поверење (1.1%-4.7%), а највише оних који немају уопште поверење (34.7% - 64.2) (Fakti, 2013-2015). Овакав однос грађана према политичким партијама говори о мањку легитимитета, али стање одговара ширем контексту и тренду.

Табела 5.3.3: Поверење у политичке партије у БиХ (% грађана)

Извор: Fakti (2013, 2014, 2015). Ankete građana. Analitika – Centar za društvena istraživanja. Ova publikacija rezultat je projekta *Zagovaranje za otvorenu vlast: Pravo da znam u jugoistočnoj Evropi*. Sarajevo.

У другом истраживању важно је приметити да је ниво поверења у политичке партије на истом нивоу (14.3%), али постоје ентитетске разлике, у ФБиХ 16.5% има поверење у партије, у РС је тај број 11.1%, док питање поверења у партије за које гласају такође даје приметне разлике у обрнутом смеру – у РС 43.4% верује партији за коју гласа, док у ФБиХ је тај број на 32.2% (Prism Research, 2015:29). Поверење у политичке партије у свим истраживањима показује се са негативним сентиментима и перцепција грађана је да се партије воде политичким, а не интересима грађана (видети: USAID -NSCP in BiH: 2015:22; 2016:23). Овакво стање говори да партије нису оне институције које преводе грађанске потребе у јавне политике, него су сервиси за испуњавање услуга на граници признања клијентелизма и корупције.

Ситуација у БиХ није боља ни са другим институцијама система, јер је поверење у друге политичке институције на приближном нивоу као и у политичке партије. Постоје одређене разлике у поверењу у ентитетске институције (влада, парламенте) и државне. Наиме, у истом периоду као и партије, државна влада имала је веће поверење (велико поверење 2% - 4.7% - 6.9%) него политичке партије, а ентитетске владе и нешто веће (велико поверење 2.5% - 6.5% - 7.6%) (Fakti 2013-2015). Ентитетске институције, посебно у Републици Српској, прихваћене су као брана националних интереса, док су државне само нужност.

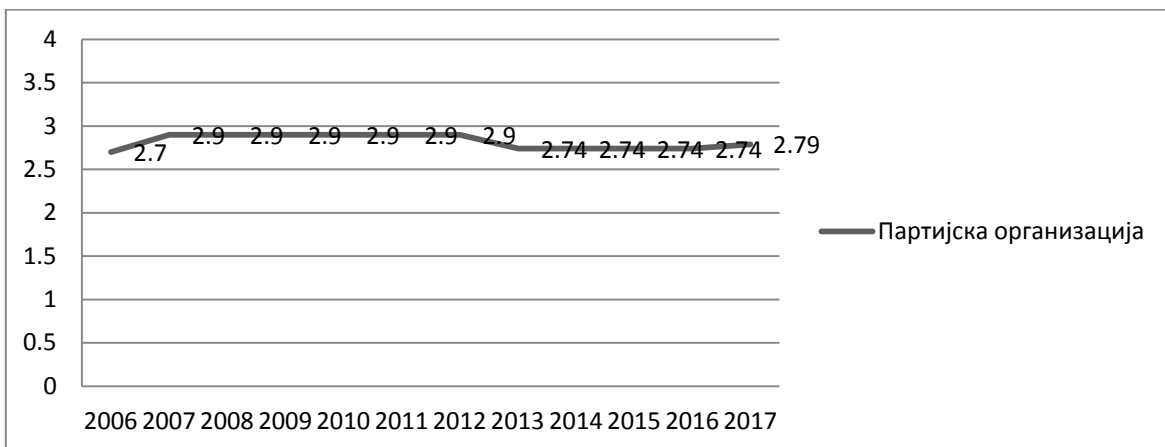
Када је реч о парламентарима, у категорији великог поверења грађана бележе подршку као и владе. Државни парламент (2% - 5.3% - 8.2%) има поверење грађана на истом нивоу као и ентитетски парламенти (1.8% - 6.4% - 9.9%) (Fakti, 2013-2015). Трендови поверења у институције видљиви су у ентитетима на различитим нивоима, док у државну владу у ФБиХ велико или делимично поверење има 25.1%, у РС је тај број на 16.4%, док у парламент РС има 39.1% грађана РС, а у парламент ФБиХ само 25.3% грађана ФБиХ (Prism Research, 2015:29). Овде је очигледно да су грађани РС оријентисани и верују институцијама унутар свог ентитета, док грађани ФБиХ не праве велику разлику између државних и ентитетских институција, што свакако има и ефекте на однос према политичким процесима. Партије у оваквом систему имају стратегије прилагођене околностима, тако су ентитетски избори често у РС од много већег значаја него у ФБиХ.

Партијска организација у БиХ на националном нивоу има већ устаљене ентитетске оквире са делимичним развојем организација у другом ентитету. Најјаче и релевантне партије у БиХ имају висок ниво организације, свакако ту се истичу СДА, СНСД, СДП, СДС, а потом и ХДЗ и СББ. Укупну оцену коју бележе релевантне партије по критеријуму чланства, структуре, ресурса и организационо-територијалне покривености је 1.53, што партијски систем БиХ сврстава у системе са јаким организацијским капацитетима.

Према другом критеријуму БиХ бележи континуитет резултата у размаку 2.7-2.9, што према овој варијабли значи да нешто више од половине партија има организацију на националном нивоу (Табела 5.3.4). Овде свакако треба додати и већ

споменути ентитетски оквир, који партије прелазе само у деловима где је њихова национална група сконцентрисана (Бошњаци и Хрвати у РС, Срби у ФБиХ), тако да су умањени капацитети управо због тих конзервираних односа партија-нација.

Табела 5.3.4: Партијска организација на националном нивоу у БиХ

* Varieties of democracy - Party organizations (v2psorgs) – Питање: Партијска организација - Колико политичких партија на националном нивоу има сталне организације? Избор: 0: Нема партија; 1: Мање од половине партија; 2: Око половине партија; 3: Више од пола партија; 4: Све партије

Константа око партијске организације делимично се преноси и на стабилност система, али и сужен простор за нове политичке партије и њихов значајнији резултат на изборима. Када је реч о новим партијама³⁹ у БиХ може истаћи да је простор крајње сужен и постоје само повремене појаве вредне помена. Унутар партија у РС једино се може истаћи појава ПДП (1999) као партије која није настала цепањем, спајањем и сличним партијским сценаријима. У периоду након 2006. године нема настанка потпуно нових партија које имају значајан резултат, али је било партија које су настајале цепањем и напуштањем постојећих и бележиле су успехе на изборима. У ФБиХ је ситуација делимично отворенија, али без значајних промена, па је важно истаћи настанак НСРЗБ (2001), а у периоду након 2006. године настала је Наша (НС) као покушај мултиетничке партије (Тоquet, 2016), без већих успеха и СББ са Радончићем, као једини актер који је успео остварити резултате који га сврставају у ред релевантних. Оваква ситуација даје оквир важности партијске организације за

³⁹ Број нових партија је рачунат директно само за БиХ, по пропозицијама коришћене за друге студије случаја, јер једино БиХ нема у студији Casal Bértoa, F. (2016): Database on WHO GOVERNS in Europe and beyond, PSGo. Available at: whogoverns.eu

настанак, учешће у политичком животу и опстанак на политичкој сцени БиХ. По овом параметру, партијски систем БиХ спада у ред оних са јачом партијском организацијом (2.66), што доприноси вишем степену институционализације.

Партијски систем БиХ бележи извесност и стабилност партијске конкуренције која је сведена на ентитетске и националне оквири и најчешће до два, три актера (блока, партије) унутар националних група. Покушаји партија да имају мултиетнички карактер у политичком систему БиХ (пример СДП) нема велики простор, а одређени успех постижу захваљујући употреби уставних механизма у избору хрватског члана Председништва, што већина хрватских партија означава као злоупотребу. Ипак, релевантни актери и њихови лидери једини су актери који имају респектабилне резултате на изборима, док простор за непартијско деловање скоро да не постоји. Овакво стање говори о укоренености и јакој вези бирачи-партије, која је свакако својеврсна комбинација националног интереса, клијентелизма и других девијација демократског система.

Табела 5.3.5: Институционализација партијског система у БиХ

БиХ – институционализација партијског система	Код 0-3
Стабилност партијске конкуренције	2.5
Укорененост партија у друштво	2.5
Легитимитет политичких партија	1
Партијска организација	2.66
Индекс институционализације партијског система (ИИПС)	8.66

Партије у БиХ се не разликују много у поверењу грађана и свом легитимитету у односу на остале институције система тј. политичке институције (државе и ентитета), иако је њихова ефикасност упитна, претпоставка је да је реч и о тзв. угрожености националног интереса и нижем нивоу политичке културе и очекивања од институција. Ипак, мора се истаћи да тај ниво поверења даје одређени резултат.

Партијска организација у БиХ показује се првим условом за деловање и могућности учешћа у политичком надметању. Избори на више нивоа и са карактером редовних и општих захтевају стално деловање и спремност организације на широј територији, са значајним ресурсима и развијеном структуром. Према наведеним

параметрима партијски систем БиХ сврстава се у ред институционализованих партијских система, чије ћемо ефекте испитати унутар система.

5.4. Институционализација партијског система Србије

Партијски систем Србије прошао је неколико фаза развоја и имао је своју динамику омеђену великим демократским променама, да би опет након 6 година имао одвајање Црне Горе и усвајање Устава, који су од 2006. године покренули нови ток политичких догађаја у Србији. Једна од кључних одлика система био је велики међуутицај низа политичких партија и широке коалиционе владе, да би цепање унутар најјачих политичких партија довело до нове динамике партијског система и потпуне преминације једне партије са својим партнерима.

У периоду 2006-2016. године одржано је 5 изборних циклуса, а најважнија промена свакако су избори 2012. године када је дошло до пораза петооктобарских снага и вртоглавог раста СНС-а. Србија је у овом периоду ушла у стабилнији период изборне конкуренције са, у доброј мери, предвидивим исходима.

Табела 5.4.1: Изборна волатилност у Србији

Србија	1992	1993	1997	2000	2003	2007	2008	2012*	2014	2016	06/16	Код	Укупно
Изб. волат. %	22.1	14.4	10.3	62.7	47.6	22.3	20.7	27.5	31.74	9.08	22.26	2.5	26.84

Извор за израчунавање: Републичка изборна комисија РС (2017). Доступно на:

<http://www.rik.parlament.gov.rs/>

*Изборна волатилност у 2007, 2008, 2012 преузета је из текста: Kovačević, D (2014). Institucionalizacija partijskog sistema u Srbiji. *Politički život*, 63-73.

Иако је дошло до велике промене и смене на власти, изборни резултати нису се значајно мењали, што је условљено и пропозицијама⁴⁰, али је политичка клима значајно измењена. Радикалне политике мењале су се у правцу центрипеталности и позиције политичког центра постале су преобладајуће, за разлику од дугог периода центрифугалности у Србији (Spasojević, 2011:113-115). Изборна волатилност није се драстично мењала, чак је и у последњој фази ушла у стабилнију фазу (Табела 5.4.1), али са предиспозицијама да дође до великих промена у будућности. Наиме, низ релевантних актера ушао је у кризну фазу, а простор за нове актере се проширио.

⁴⁰ У случају цепања партије, резултат са избора 1 пореди се са резултатом избора 2 за партију која је јачи актер настала цепањем (нпр. случај СРС и СНС)

Табела 5.4.2: Однос партија и председничких кандидата на изборима у Србији

Избори	2008	2012	2016/2017**	Укупно
Кандидат	Б.Тадић 35.39%	Т.Николић 25.05%	А.Вучић 55.06%	
Партије*	ДС (Г17,ЛСВ,СДП) 38.42	СНС-коалиција 24.04%	СНС коалиција + СПС коалиција + СВМ 60.7%	
	Т.Николић 39.99%	Б.Тадић 25.31%	В.Шешел 4.48%	
	СРС 29.46%	ДС-коалиција 22.06%	СРС 8.1%	
	В.Илић 7.43%	И.Дачић 14.23%	Б.Обрадовић 2.28%	
	НС(ДСС,СПО,ЈС) 11.62%	СПС,ПУПС,ЈС 14.51%	Двери 2.71%	
	М.Мркоњић 5.97%	В.Коштуница 7.44%	С.Радуловић 1.41%	
	СПС(ПУПС) 7.58%	ДСС 6.99%	ДЈБ 6.02%	
	Ч.Јовановић 5.34%	З.Станковић 6.58%	Н.Чанак 1.12%	
	ЛДП(СДУ,ДХСС) 5.24%	УРС 5.51%	ЛСВ 1.15%	
	И.Пастор 2.26%	Ч.Јовановић 5.03%	А.Поповић 1.04%	
	СВМ 1.81%	ЛДП-коалиција 6.53%	ДСС 2.32%	
	М.Карић 0.98%	Ј.Шешел 3.78%		
	ПСС 1.75%	СРС 4.61%		
		В.Глишић 2.77%		
		Двери 4.33%		
		И.Пастор 1.62%		
		СВМ 1.75%		
		З.Драгишић 1.54%		
		ПРС 1.46%		
Остали**	0.74%	0.78%	0.32%	
Непартијски	-	М.Зукорлић 1.39%	С.Јанковић 16.35%	
			Л.Максимовић 9.42%	
			В.Јеремић 5.65%	
			М.Стаматовић 1.15%	
Просек разлика	2.95%	1.01%	3.6%	2.52%

Извор за израчунавање: Републичка изборна комисија РС, 2017. Доступно на:

<http://www.rik.parlament.gov.rs/>

*Проценти партија које су подржале кандидата представљају збир резултата на парламентарним изборима и рачуна се њихова разлика у односу на први круг председничких избора

**Остали су кандидати који имају подршку партија које формално постоје на државном нивоу, а нису учествовале на парламентарним изборима или немају представнике у парламенту (ако су у коалицији) и нису део просечне разлике.

***За парламентарне изборе 2016. Процент за ЛСВ, ДСС, Двери рачунамо према мандатима – удео процента мандата у укупном резултату коалиције. Кандидати Јанковић, Јеремић и Стаматовић имали су подршку партија, али су наступили као непартијски кандидати.

У истом низу међузависних промена је и однос на релацији председничких кандидата и партија, као и непартијских кандидата. Упоредна анализа председничких кандидата и партија које су их подржале у три последња председничка изборна циклуса показује висок ниво поклапања њихових резултата и мале разлике у процентима подршке (Табела 5.4.2). Овакав ситуација говори о потенцијалима за дубљу идентификацију бирача јер тренд малих разлика у резултатима партија и њихових председничких кандидата показатељ је позитивних ефекта на везу бирача и партија. У партијском систему Србије дефинитивно се преференција у гласању за

парламентарну листу у доброј мери поклапа са гласањем за председничког кандидата.

О дугогодишњој монополизацији председничких избора од стране политичких партија говори и веома мали број непартијских кандидата, с тим што у последњем анализираном изборном циклусу имамо најзначајније резултате у овом домену. Значајно присуство међу кандидатима преко 1/3 освојених гласова на председничким изборима последица је кризе дела релевантних партија (пре свега у опозицији), све јачег утицаја антипартијских сентимената и неуспеха на парламентарним изборима тих истих партија. У тој кризи појавио се простор за грађанске кандидате, али и за политички авантуризам, у свеопштем расту популистичких тенденција, антиестаблишмент и антипартијских покрета широм Европе. Оваква појава се може окарактерисати само као повремена, с обзиром на чињеницу да не постоји константан тренд, али и да је први следећи корак формирање партије.

Партијска идентификација имала је своје различите трендове у Србији, блискост са партијама расла је паралелно са очекивањима грађана, тако према Алтагићу, највиша је била 2001. године 65% и 2012. године око 70%, док је на најнижи ниво падала 1998. године 31% и 2011. године 30% (Атлагић, 2012:133), као показатељ политичке кризе и тежње променама. Очигледно је да се у Србији грађани више идентификују са партијама након великих политичких промена. У периоду од 2006. године такође имамо различите нивое раширености идентификовања са партијом.

Табела 5.4.3: Партијска идентификација у Србији

Србија/година	2006	2009	2010	2011	2016
Партијска идентификација*	37%	40%	50%	30%	65%

Извор: Период 2006-2011. су Цесид-ова истраживања која користи: Атлагић, С. (2012). *Izborna ponuda u svetlu mičigenske paradigma izbornog ponašanja: osvrt pred izbore u Srbiji 2012*”, u: Stojiljković, Z., *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam* (129-137), FES, Beograd. За 2016. резултате је из Цесид-овог истраживања: CESID (2016). *Javno mnjenje Srbije – politička i društvena situacija u Srbiji*, CESID, USAID, Beograd, str.20.

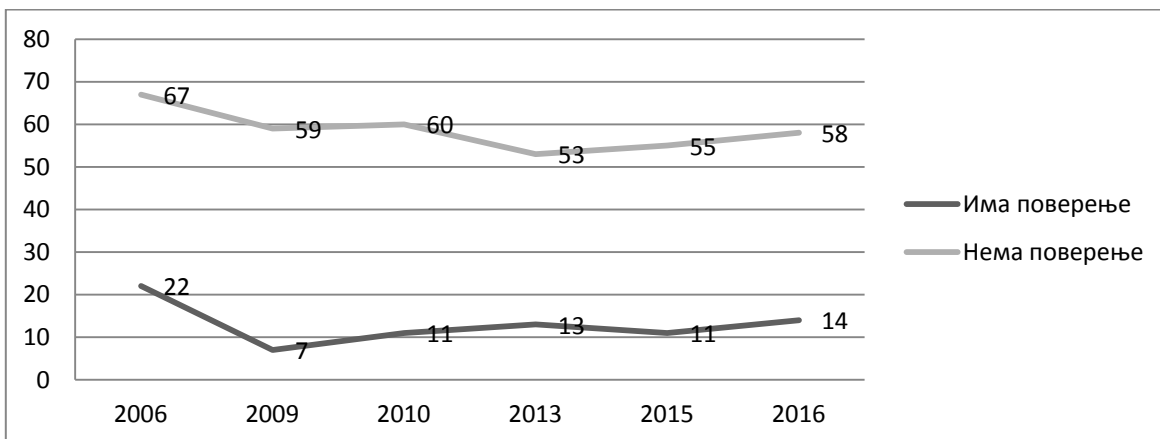
*Индикатор партијске идентификације у случају Србије је изборна мотивација у међуизборном периоду (Атлагић, 2012).

У истраживањима је очигледно да је ниво ишао до ½ идентификованих грађана са партијама тј. показатеља блискости ка одређеним партијама (Табела 5.4.3), да би према последњим истраживањима из 2016. године само 35% грађана рекло да

нема најближу партију, што исти број оних који су најближи СНС-у, док се кумулативни скор своди на 65% блиских одређеној партији (Cesid, 2016:20), што партијски систем Србије сврстава у ред средње партијски идентификованих. Оваква идентификација има своје резултате и по ширу слику партијског система, као и стабилност система.

Са друге стране ситуација са легитимитетом кључних субјеката у вођењу државне политике, а пре свега политичких партија, говоре о једној ендемској појави у посткомунистичким земљама. Трендови поверења су у сталном опадању, као резултат изневерених очекивања демократизације, а посебно је значајно да су партије перципиране као кључни кривац у спорости реформи. У Србији тренд опадања поверења почиње неколико година након демократских промена, да би на почетку и са доношењем новог устава 2006. године тај проценат био на 22% (Slavujević, 2010:66), што је изнад просека земаља у студији. Након тога опадање поверења иде са све већим разочарањем у партије које су водиле промене, а значајно су узроковани и цепањем партија у систему.

Табела 5.4.4: Поверење грађана у политичке партије у Србији

Извор: Период од 2006 . до 2010. : Slavujević, Z. (2010). *Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima*. U: Mihajlović, S. (2010). *Kako građani Srbije vide tranziciju – istraživanja javnog mnjenja tranzicije* (59-71). FES, Beograd. Период после 2010: CESID (2016). *Javno mnjenje Srbije – politička i društvena situacija u Srbiji*, CESID, USAID, Beograd, str.23.

Оно што Славујевић истиче је да ваља приметити да је у скоро свим анализама партија „неповерење шест пута израженије од поверења“ (Slavujević, 2010:66), тако да имамо упитне темеље демократског политичког система јер партије

као главни носиоци власти имају мањак легитимитета. Очигледна стабилизација на око 10% поверења (Табела 5.4.4) говори у прилог чињеници да се овај ниво поверења устаљује као редован, што партије у Србији сврстава у нижи-средњи ниво поверења.

Овде треба додати и контекстуално важно поверење у друге политичке институције, а пре свега истаћи да је Народна скупштина имала у првом периоду низак ниво поверења (2006-16%; 2008-7%; 2009-5%; 2010-14%) (Slavujević, 2010:63), док поверење расте у периоду након промене власти (2013-26%; 2015-26%, 2016-33%) (Cesid, 2016:23). У истом периоду Влада Републике Србије имала је нешто више поверења (2007-19%; 2008-12%, 2009-7%, 2010- 16%, 19%) (Slavujević, 2010:64), док је имала исти тренд након промена (2013-31%, 2015-39%, 2016-44%) (Cesid, 2016:23). Председник Републике је институција са највише поверења међу грађанима (2006-40%, 2007-34%, 2008-25%, 2010-28%) (Slavujević, 2010:65), где су опет промене утицале на делимичан раст, али можемо истаћи да је стандарно око 1/3 грађана са поверењем (2013-35%, 2015-37%, 2016-34%) (Cesid, 2016:23).

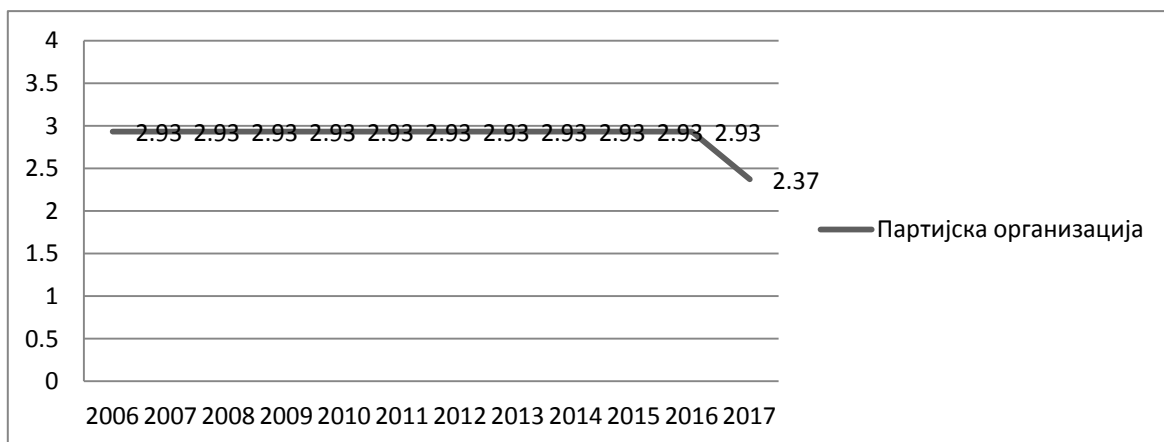
Нижи ниво поверења у институције од 2006. до 2012. године узрокован је разочарањем у партије демократских промена. Како истиче Орловић „чести конфликти главних политичких актера, нарочито међу партијама које су заједно довеле до политичких промена, отварање, али не и затварање бројних афера, незадовољство брзином спровођења демократских реформи и неиспуњеним обећањима водило је разочарању грађана“ (Orlović, 2011:65). Оваква ситуација говори да устаљивање СНС као доминантног актера и опредељеност њихових гласача значајно утиче на поверење према институцијама, али да су партије у систему генерално са мањком легитимитета (поверења). Оно што Бешић доказује у ранијим истраживањима (до 2011. године) је да је „партијска идентификација значајан предиктор поверења у политичке институције“ (Bešić, 2011:134) и да на то посебно има утицаја и однос према владајућим партијама. У складу са овим опсервацијама пораст идентификације и снага СНС-а је доприносила и повећању поверења.

Ниво партијског организовања мерен кроз структуре релевантних партија и њихових капацитета показује значајне резултате, а пре свега ту предњачи СНС од

свог настанка, као и други актери који су скоро сви од настанка вишепартизма на политичкој сцени (СПС, СРС, ДС, ДСС), али који су имали јаче структуре у прошлости и који данас на тим темељима имају ефективну организацију, са нешто нижим капацитетима. Ипак, средња вредност њихових резултата (1.57) сврстава их у ред партија са јаком организацијом. Ту треба додати, да упркос смањењу подршке ове партије опстају као релевантне и да делом тај опстанак темеље на организацији, као пожељном механизму којем сваки нови политички лидер тежи. Важност партијске организације у партијском систему Србије доводи до немогућности равноправног учешћа и политичке борбе без постојања јаке партијске структуре и високог нивоа организованости. Постојање политичких организација које не прате стандардне облике организовања и деловања веома је отежано, па већина тих организације након одређеног времена покушава да направи партијску структуру на класичан начин.

На системском нивоу и према присутности на националном нивоу, партијски систем Србије има једну константу која је крајем 2016. године и узоркована изборним неуспесима низа политичких актера имала један пад. Резултатско слабљење одређеног дела партија утиче и на смањење ресурса за партију, па самим тим и смањено деловање на терену широм Србије.

Табела 5.4.5: Партијска организација на националном нивоу у Србији

* Varieties of democracy - Party organizations (v2psorgs) – Питање: Партијска организација - Колико политичких партија на националном нивоу има сталне организације? Избор: 0: Нема партија; 1: Мање од половине партија; 2: Око половине партија; 3: Више од пола партија; 4: Све партије

Овакав скор нам даје увид да је више од половине партија у партијском систему присутно стално на националном нивоу и да има своју организациону мрежу. На ово треба додати да значај организације видимо и у могућностима и тежњама прављењу потпуно нових партијских организација. Према налазу Касал Бертоа у постпетооктобарској Србији само су 3 партије настале, а да нису изворно из других партија или спајањем, као и персоналним напуштањем, уз релевантан резултат (преко 0.5%) (Casal Bértoa, 2016). Аутор не наводи појединачне партије, али очигледно се ради Г17+, Дверима и ПСС⁴¹, док би у анализу могао да уђе и ПУПС, али нема самосталне наступе на изборима. Иако овакви налази могу бити део ширих анализа и оспоравања, наведени скор добро показује значај партијске организације за политичко деловање, као једног од пресудних фактора за опстанак на политичкој сцени Србије. Како истиче Бокслер, за период до 2010. године, у партијском систему Србије „појављивање нових, центристички-оријентисаних, анти-естаблишмент партија било је ометено“ (Bochsler, 2010:117) што не искључује могућност њихове појаве, али ситуација се није значајно мењала ни у наредним годинама.

Институционализација партија у Србији показује јасан тренд стабилне конкуренције и предвидивих исхода, као и у значајној мери важности партија у свим врстама избора, са појавом тренда непартијских кандидата који је на свом почетку и није постао стандардна појава на изборима у Србији.

Табела 5.4.6: Институционализација партијског система у Србији

Србија – институционализација партијског система	Код 0-3
Стабилност партијске конкуренције	2.5
Укореењеност партија у друштво	2.5
Легитимитет политичких партија	1
Партијска организација	2.66
Индекс институционализације партијског система (ИИПС)	8.66

Партије у Србији бележе нижи ниво поверења него друге политичке институције, али је тај степен поверења у контексту земаља из студије, на нешто вишем нивоу. У овом домену треба истаћи да тек сваки девети или десети грађанин

⁴¹ Покрет снага Србије – Богољуб Карић

верује партијама, али да остале институције са највећим поверењем имају поверење скоро сваког трећег грађанина.

Оно што одликује посткомунистичке земље, па и Србију, су наслеђене организационе форме партије, које су се стабилизовале и чији је образац пренет и прилагођен новом контексту. Партијска организација у Србији представља један од најважнијих фактора и показује веома висок степен развоја. Релевантне политичке партије имају јако разгранату мрежу и значајне ресурсе, али и стање у којем више од половине партија ефективно делују на националном нивоу. У Србији постоји велики број регистрованих партија, али могућност да стекну било какву релевантност и задрже се у политичком животу имају партије које настају из других партија или уједињавањем више постојећих партија. Само у појединачним случајевима дошло је до појаве потпуно нових партија које су успеле да остваре значајан резултат. Овакав скор институционализације партијског система има своје последице и по демократију и по стабилност политичког система.

5.5. Институционализација партијског система Црне Горе

Партијски систем Црне Горе представља специфичан случај у анализама институционализације и стабилности јер је једини систем у коме није било промене власти и у коме једна велика политичка партија са неколико мањих партнера врши власт од настанка вишепартизма. Оно што спецификује овај случај је и чињеница да предизборне коалиције или сама ДПС има константу изборних резултата и успеха њихових кандидата на изборима за председника. Док су друге републике настале распадом СФРЈ мање-више решиле свој државни статус, Црна Гора је на почетку новог раздобља ушла са решавањем тог питања и референдумом којим је постала независна. Ипак важно је напоменути неколико околности у којима се развијао и трансформисао партијски систем, а посебно треба истаћи дубок друштвени расцеп о статусу државности, „неанонимно друштво“ (Комар, 2013:52) са малим бројем становника и раширеним клијентелизмом, као и партијом на власти која је као сукцесор СКЦГ „преузела све ресурсе, организационе и друге полуге моћи ове некадашње *омнипотентне структуре*“ (Комар, 2013:46).

У периоду након референдума и самосталности Црне Горе, одржана су 4 изборна циклуса у којима се актери нису драстично мењали, као и њихови резултати, посебно у случају партија власти. Стабилност партијске конкуренције огледа се у стабилности ДПС-а и мањим прегруписавањима у опозицији, са појавом нових опозиционих партија које узимају само део гласаког тела (Позитивна, Демократска и сл.).

Табела 5.5.1: Изборна волатилност у Црној Гори

Црна Гора	1992	1996	1998	2001	2002	2006	2009	2012	2016	06/16	Код	Укупно
Изб. волатил. %	25.75	27.03	36.15	7.41	7.28	28.43	14.11	20.3	17.22	20.01	3	18.37%

Извор за израчунавање: Državna izborna komisija CG. Доступно на: <http://dik.co.me/>

После референдумског „пораза“ опозиционе партије се деле у више блокова, уједињују у коалиције, праве различите изборне аранжмане али не успевају да уздрмају стабилну власт ДПС-а. Релативно ниска волатилност, условљена и пропозицијама рачунања, била би знатно нижа ако би се посматрала блоковска подела. Стабилност резултата може да доприноси развоју демократије на унутрашњем плану, али није нужно условљена, јер је један од разлога оваквог стања и „изборно насиље“ (Moch'ak, 2015) као континуиран процес. Ипак, мора се истаћи да је непредвидивост изборних резултата доведена на минимум и да је кључно питање како ће бити формирана влада и колико ДПС-у треба до већине.

Један од такође стабилних процеса је и избор председника, с обзиром да су поклапања резултата на високом нивоу у последња три изборна циклуса и њима временски најближим парламентарних изборима (Табела 5.5.2). Референдумска атмосфера направљена је 2013. године када је опозиција обједињено подржала Лекића за кандидата и то је уједно била и највећа претња власти ДПС-а. Партијска подршка је кључни фактор у председничким изборима у Црној Гори, иако је политичка сцена дубоко персонализована, партијски капацитети су неопходни у председничкој кандидатури. Међузависан однос кандидата и партије у циљу изборног успеха, доприноси и јачој вези бирача са политичким партијама као и њиховим кандидатима.

Табела 5.5.2: Однос партија и кандидата на изборима у Црној Гори

Избори	2008/2009	2012/2013	2016/2018***	Укупно
Кандидат	Ф.Вујановић 51.89%	Ф.Вујановић 51.21%	М.Ђукановић 53.90%	
Партије*	ДПС-СДП-ХГИ-ДУА-ДЗБ 54.2%	ДПС 45.60%	ДПС 41.41%	
	А.Мандић 19.55%	А.Лекић 48.79%	М.Бојанић –33.40%	
	СЛ 9.2%	ДФ-СНП-ПЦГ 42.12%	ДФ-ДЦГ, СНП, УРА, УЦГ 41.48	
	Н.Медојевић 16.64%		Д.Вуксановић 8.20%	
	ПЗП+Форца 6.9%		СДП 5.23%	
	С.Миличић 11.92%			
	СНП 16.8%			
Остали	-	-	4.02%	
			(Милачић, Калач, Дедеић)	
Непартијски	-	-	В.Миличковић 0.48%	
Просек	6.82%	6.14%	7.84%	6.93%
разлика				

Извор за израчунавање: Državna izborna komisija CG. Доступно на: <http://dik.co.me/>

*Проценти партија које су подржале кандидата представљају збир резултата на парламентарним изборима и рачуна се њихова разлика у односу на први круг председничких избора

**Остали су кандидати који имају подршку партија које формално постоје на државном нивоу, а нису учествовале на парламентарним изборима или немају представнике у парламенту (ако су у коалицији) и нису део просечне разлике.

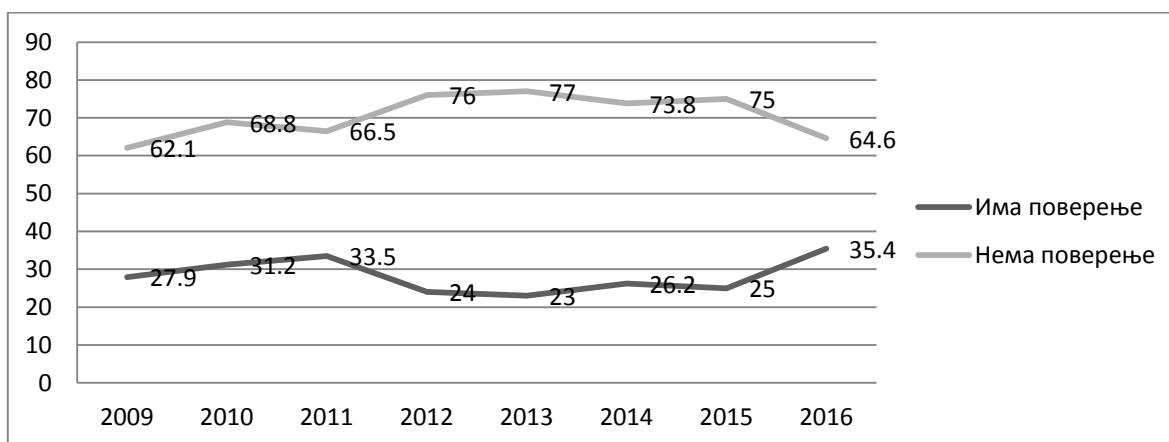
***М.Бојанића су подржале партије које су 2016. чиниле коалицију Кључ (СНП, УРА, УЦГ) па се рачуна проценат ове коалиције

Један од важнијих услова успеха кандидата ДПС-а је у етничкој поларизацији. У Црној Гори и након осамостаљивања значајан утицај на бирачку мобилизацију има „спољни непријатељ“ (Комар, 2013:44), па се на основу тога хомогенизује црногорско гласачко тело, док се у нешто мањој српско гласачко тело оријентише према тој појави⁴². Простор за непартијске кандидате у Црној Гори скоро да не постоји, иако неки од кандидата улазе у председничку трку као независни (Лекић, Бојанић) то у суштинском смислу не значи да иза њих не стоје релевантне политичке партије. Шансе да имате успех на председничким изборима без инфраструктуре коју имају политичке партије је на минималном нивоу. Карактеристика партија у Црној Гори је централизација на веома високом нивоу уз „велику концентрацију моћи у рукама партијског руководства или самог председника“ (Savić & Popović, 2017:15) што иде у прилог президентизацији и јакој вези лидер-партија, која утиче и на председничке изборе.

⁴² Према попису из 2011. у Црној Гори по националној основи се изјаснило 44,98% Црногораца, 28,73% Срба (Завод за статистику Црне Горе, 2011). Доступно на: <http://www.monstat.org/cg/index.php> (22.5.2018.)

Када је реч о идентификацији бирача у Црној Гори, слично као и у случају БиХ, не постоје истраживања трендова партијске идентификације, али се могу истаћи одређени показатељи. Стабилан број бирача на изборима говори често о јасној одређености бирача и константи партиципације, али како истиче Оливера Комар, анализирајући партијску идентификацију у Црној Гори, питање везе бирача и партије може се поставити на неколико нивоа. Комар истиче „афективно-хабитуалну везу“ (Комар, 2013:161) као предиктор партијске идентификације у коју су укључени и породични и лични афинитети, а огледа се пре свега у недвосмисленој подршци у више изборних процеса за исту партију и блискост са том партијом. Оно што је значајно за посматрање идентификације у овом раду је управо део о непроменљивости подршке партији и закључци су да тај вид оријентације има ниску експланаторну моћ, а посебно значајно је да на трајно одређење за партију има социјални расцеп по националном питању (Комар, 2013:165). Из овог можемо извући закључак да је идентификација са политичким партијама у великој мери везана за националну припадност, али да уједно то није и једина мотивација бирачима.

Табела 5.5.3: Поверење грађана у политичке партије у Црној Гори (% грађана)

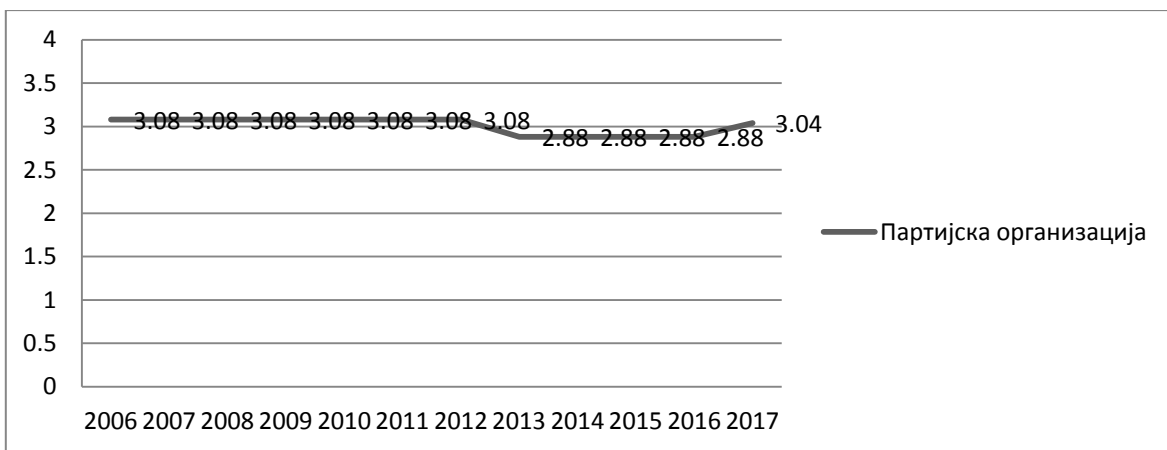
Извор: Cedem (2010-2016) Istraživanje političkog javnog mnjenja. Доступно на: www.cedem.me

Поверење у политичке партије у Црној Гори је на нивоу од 1/3 грађана, што је оптималан ниво поверења према овим институцијама. Треба истаћи да је прилично стабилан и уравнотежен тренд поверења према политичким партијама и да важнији политички проблеми само делимично могу да мењају тај степен поверења. Ипак мора

се истаћи да су партије у контекстуалном оквиру Црне Горе мањег поверења у односу да друге институције, што је карактеристика свих земаља региона.

У ранијим истраживањима (2006-2008) партије су имале ранг поверења у опсегу 2.16 (фебруар 2007.) до 2.36 (јун 2006.), што је нижи ранг него Председник Црне Горе (2.69-3.06), Влада Црне Горе (2.56-2.80) или Скупштина (2.60-2.84) (Godišnjak Cedem, 2008:32). Ситуација се није мењала ни у новијем периоду, Председник је имао поверење око 50% грађана, које је најниже ишло до 48.6% (јул 2012.), а највише 62.2% (септембар 2011.) (Cedem, 2014). Док су у истом периоду Влада (44.3% јул 2014. – 55.2% новембар 2010.) и Скупштина (36.5 % март 2013. – 48% новембар 2010.) такође институције са више поверења грађана него партије (Cedem, 2014). Компаративно политичке партије у односу на друге институције имају мање поверења, али у регионалном контексту партије имају легитимитет као актери политичког процеса.

Табела 5.5.4: Партијска организација на националном нивоу у Црној Гори

* Varieties of democracy - Party organizations (v2psorgs) – Питање: Партијска организација - Колико политичких партија на националном нивоу има сталне организације? Избор: 0: Нема партија; 1: Мање од половине партија; 2: Око половине партија; 3: Више од пола партија; 4: Све партије

Партијска организација у Црној Гори представља једну од претпоставки за политичко деловање. Ниво организације који има владајућа партија превазилази капацитете свих других организација. У анализи појединачних релевантних партија ДПС заузима убедљиво највишу позицију у свим параметрима партијске организације, док нешто слабију организацију имају НОВА, СНП и СДП. Ипак, партијска организованост релевантних партија улази у онај простор чврсто и

стабилно организованих партија (1.52). Контекстуални фактори утицаја (број гласача и величина територија) омогућавају партијама већу контролу и ефикаснију организацију на терену.

Када је реч о партијском систему у целини и територијалној покривености, Црна Гора има висок ниво присутности партија на целокупној територији (Табела 5.5.4). Уколико укључимо и фактор да мањинске партије немају суштинску потребу да делују на целој територији, него само у општинама где је концентрација одређене мањине, можемо истаћи да све партије имају раширену мрежу организација широм Црне Горе. Предност партијског организовања је мала територија и мали број бирача, али уједно то доводи и до ризика по већу могућност контроле бирача и мањкавости слободних и фер избора у ширем контексту.

У истом периоду, од 10 година, у Црној Гори као нови актери са изборним успехом појавиле су се 3 политичке партије. Пре свега се ради о Покрету за промјене (ПЗП) који је из НВО израстао 2006. године у политичку партију, да би се потом етаблирао у политичком спектру Црне Горе. Уз њих свакако је на политичкој сцени Црне Горе била промена када се на изборима 2012. године појавила Позитивна Црна Гора и остварила значајан резултат од 8.24% (7 мандата) (Табела 4.5.1). Још један пример је мањинска Албанска Алтернатива, док су све остале партије које се појављују настајале растакањем или спајањем већ постојећих партија. Спорадичне појаве нових партија и њихов изненадни успех, а потом и пад (Позитивна), говоре о конзервираном партијском систему у којем релевантни актери диктирају односе без великог простора за настанак нових партија, што је продуковано и важношћу партијске организације која ограничава ширење партијске конкуренције.

Табела 5.5.5: Институционализација партијског система у Црној Гори

Црна Гора – институционализација партијског система	Код 0-3
Стабилност партијске конкуренције	3
Укореењеност партија у друштво	2.5
Легитимитет политичких партија	2
Партијска организација	3
Индекс институционализације партијског система (ИИПС)	10.50

Високи стандарди које показује институционализација партијског система Црне Горе у већини индикатора говори о стабилном партијском систему, предвидљивим потезима и односима, вишем поверењу грађана у партије него што је то стање у регионалним оквирима, као и висок степен партијског организовања, што је последица и наслеђене структуре коју има владајућа партија. Индекс институционализације партијског система Црне Горе даје за право, у складу са теоријским претпоставкама, да се истакне тврдња о позитивном утицају на стабилност политичког система и шири друштвени консензус. У провери оваквих тврдњи неминовна је упоредна анализа са осталим случајевима институционализације партијског система, које су прошле исти временски период и имају исто комунистичко наслеђе, са измењеним околностима након увођења вишепартизма.

5.6. Институционализација партијског система Македоније

Партијски систем Македоније, након времена успостављања и кризе, у периоду од 2006. године требало је да буде један од кључних компоненти политичког система у изградњи мира у постконфликтној Македонији. Једна од потреба овог процеса управо су били демократски услови избора, учешће најважнијих политичких актера и стабилност партијске конкуренције.

Систем се и после конфликта није суштински мењао и наставио је да функционише као „*симетрично биполаран*“, пошто се руковођење владом смењује између ВМРО-ДПМНЕ и СДСМ, као кључне партије, и *асиметрично биполаран*, пошто регуларног стварања коалиција око тих двају кључних и мањих партија одржава се пре сваких избора, укључујући учешће странака мањинских етничких група у таквим предизборним коалицијама; или као *дво и по страначки систем*, због редовних постизборних коалиција кључних партија са једном или неколицином политичких партија из албанског политичког блока, у духу консоцијацијске демократије“ (Vankovska, 2013:113-114).

У том погледу, стабилност изборних резултата кључних актера ушла је у једну мање турбулентну фазу, за разлику од ранијег периода у којем је било и бојкота, великих промена у бирачком телу и сл. Предизборне коалиције ВМРО-ДПМНЕ и СДСМ одржавале су свој висок резултат, док су у албанском политичком блоку то биле ДУИ и ДПА, који су имали своја цепања и настанке више партија које су покушавале да отворе систем из овог замрзнутог стања (покрет Беса и сл.). Ипак непостојање великих промена у бирачком телу дају високе резултате за стабилност партијског система (Табела 5.6.1). Посебан утицај на стабилност има и непроменљивост ВМРО-ДПМНЕ на власти у тих десет година. Ниска изборна волатилност производ је стабилних резултата кључних политичких партија, па су мале промене у резултату биле веома битне јер је за парламентарну већину био важан сваки мандат. Уједно су и албанске партије добиле јако важну улогу у формирању владе и пораст уцењивачког потенцијала.

Табела 5.6.1: Изборна волатилност у Македонији

Македонија	1994	1998	2002	2006	2008	2011	2014	2016	06/16	Код	Укупно
Изб. волатилност %	42.7	64.6	41	24.65	10.39	18.34	11.47	19.67	16.9%	3	29.1%

Извор за израчунавање: Државна изборна комисија Македоније. Доступно на: <http://www.sec.mk/>

Када је реч о другом домену, председничким кандидатима и њиховој везаности за политичке партије очигледна је чврста релација која директно утиче на опредељивање бирача и значајно поклапање у партијским резултатима на парламентарним и њихових кандидата на председничким изборима. Иако има очигледних разлика између кандидата и партија у резултатима (Табела 5.6.2), делом је то резултат кумулативног ефекта мањег броја кандидата на председничким изборима, него ли кандидатских листи на парламентарним изборима.

Са друге стране, скоро да не постоји никакав простор за непартијске кандидате и њихов успех у политичком систему Македоније. Анализа изборних процеса поред малог броја непартијских кандидата, показује да ни мање политичке партије немају успех, осим ако нису у коалицији са неком од кључних партија са македонске или албанске стране. Успех у политичком животу изван сарадње са овим политичким партијама скоро да не постоји.

Табела 5.6.2: Однос партија и кандидата на изборима у Македонији

Избори	2004/2006	2008/2009***	2014	Укупно
Кандидат	Б.Црвенковски 42.5%	Ћ.Иванов 35.04%	Ћ.Иванов 51.69%	
Партије*	СДСМ 23.3%	ВМРО-ДПМНЕ 48.78%	ВМРО-ДПМНЕ 44.47%	
	С.Кедев 34.1%	Љ.Фрчкоски 20.54%	С.Пендаровски 37.51%	
	ВМРО-ДПМНЕ 32.5%	СДМС 23.64%	СДСМ 26.22%	
	Г.Острени 14.8%	И.Селмани 14.95%	И.Халими 4.48%	
	ДУИ 12.2%	НД -	ДПА 6.13%	
	З.Целили 8.7%	А.Буцака 7.46%	З.Поповски 3.61%	
	ДПА 7.5%	ДУИ 12.82%	ГРОМ 2.92%	
		Н.Ружин 4.06%		
		ЛДП -		
		М.Хоша 3.06%		
		ДПА 8.26%		
Остали	-	-		
Непартијски	-	Љ.Бошкоски 14.88%-		
Просек разлика	6.4%	7.74%	5.21%	6.45%

Извор за израчунавање: Државна изборна комисија Македоније. Доступно на: <http://www.sec.mk/>

*Проценти партија које су подржале кандидата представљају збир резултата на парламентарним изборима и рачуна се њихова разлика у односу на први круг председничких избора

**Остали су кандидати који имају подршку партија које формално постоје на државном нивоу, а нису учествовале на парламентарним изборима или немају представнике у парламенту (ако су у коалицији) и нису део просечне разлике.

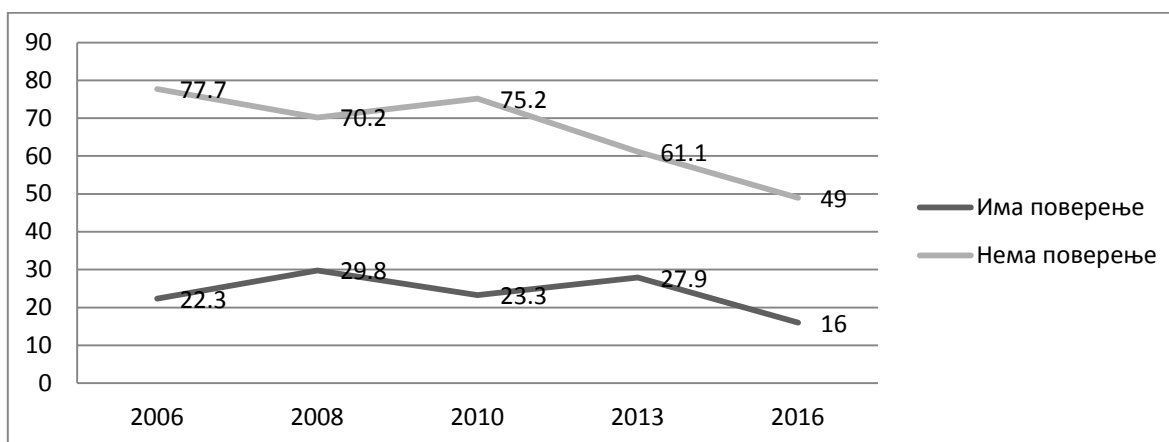
***НД и ЛДП немају наступ на изборима 2008., док су на изборима 2011. освојили 1.78% НД, 1.47% ЛДП

У таквом контексту и у складу са трендовима партијске динамике у великој мери се поклапа и перцепција грађана са партијама тј. њихова идентификација са одређеним партијама. Према ранијим истраживањима укорененост партија у друштво огледана кроз партијску идентификацију била је стандардно изнад 50% (1996.- 51.8%, 1998.- 55%), да би 2007. износила 59.1% (Христова, 2011:188). Уз стабилност резултата, евидентно је да се и идентификација са партијама не мења драстично, него да је простор партија за раст управо у бирачима који нису блиски ниједној од партија. Појединци, без обзира на снагу унутар партије, по отцепљењу и одласку из великих партија не успевају да се дуже задрже на политичкој сцени Македоније. Чврста веза грађана и партија показује се и у истраживањима припадности партије, где је чак 42% грађана дало потврдан одговор о припадности и плановима да се прикључи одређеној партији, док је 41% одлучно изван партија⁴³ (IRI Macedonia, 2017:44). Слика идентификације грађана са партијама их смешта у средњи ниво укоренености међу грађанима.

⁴³ На питање „Којој политичкој партији припадате или планирате да се придружите?“ 42% изјаснило се о конкретној партији, 41% да неће приступати, 10% неодлучних, 7% одбија да одговори (IRI, 2017:44)

Мотиви грађана за овакав однос су различити, али политичке партије као актери политичког живота морају да црпе одређени легитимитет како би се партијски систем и партије могле окарактерисати као више или мање институционализоване. Када је реч о поверењу у политичке партије у Македонији, трендови нам показују да мање од 1/3 грађана има поверења у политичке партије (Табела 5.6.3). Иако се ради о трећини грађана, може се говорити о средњем нивоу поверења, с обзиром да остале земље показују мање проценте поверења и да је то опште стање у посткомунистичким земљама. Важно је додати да већина грађана има неповерење у политичке партије (Табела 5.6.3), које често надилази и 2/3.

Табела 5.6.3: Поверење у политичке партије у Македонији (% грађана)

Извор: За 2006, 2008, 2010, 2013: Кржаловски, А. (2013). Довербата во луѓето и во институциите. Македонски центар за меѓународна соработка, Скопје.

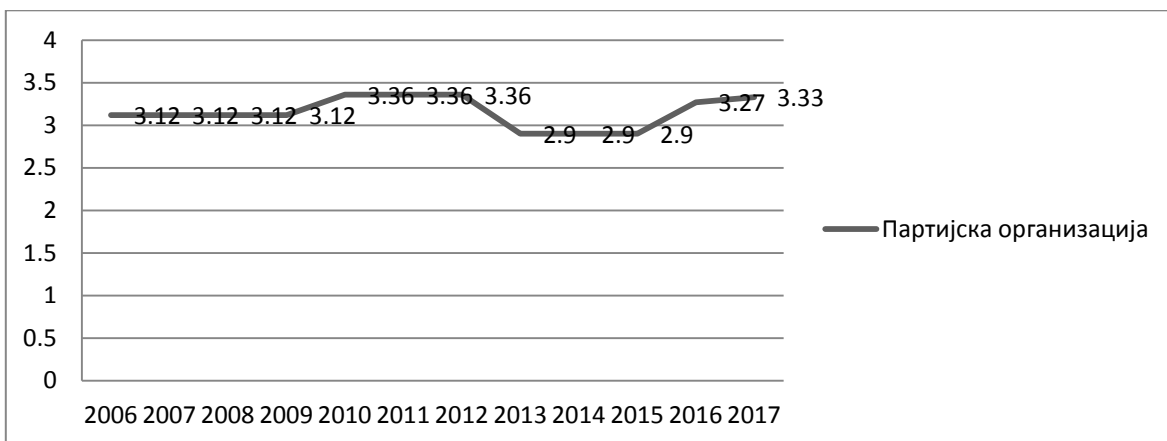
За 2016: IRI Macedonia (2016). Survey of Macedonian public opinion. Доступно на: https://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/iri_macedonia_survey_april_2016_0.pdf

Оно што се мора истаћи у компарацији поверења у партије је да сличне тенденције видимо и код других институција система. У Македонији од политичких институција које су предмет анализе веће поверење од партија имају и Влада Македоније (2006 – 26.6%; 2008 – 51%; 2010 – 36.8%; 2013 – 42.5%), и парламент Собрање Македоније (2006 – 28.3%; 2008 - 38%; 2010 - 34.4%; 2013 - 41,9%) и Председник Републике (2006 – 33.1% ; 2008 – 35.6%; 2010 – 37.5%; 2013 – 56.8%) (Кржаловски, 2013:4). У последњем истраживању, по другачијој методологији, где поверење у партије на 16%, Председник Републике има поверење 30% грађана, Влада Македоније 27%, а парламент 23% (IRI, 2016:4). Очигледно да је континуирана

власт ВМРО-ДПМНЕ од 2006. године допринела расту поверења у институције, које је опет почело да пада у последњој фази и довело до минимума поверења, када је реч о случају Македоније. Треба истаћи, да за разлику од других земаља, у македонском систему институције имају средњи ниво поверења, а међу њима и партије, које очигледно важе за институције са мање поверења него што су то друге политичке институције.

У политичком животу Македоније дошло је до померања унутар албанског политичког блока. Поделе унутар ДПА, допринеле су да настану нови покрети и ослаби се снага ове партије, па је само ДУИ остао организационо релевантан актер. С друге стране, унутар македонског гласачког тела стабилна клацкалица између СДСМ и ВМРО-ДПМНЕ не даје простор другима. Ове три партије као релевантни актери бележе висок организациони ниво (1.69) према параметрима организационог нивоа који говоре о јакој организацији кључних политичких актера. Мрежа организација и ресурси, уз јако чланство гарант су успеха овим партијама.

Табела 5.6.4: Партијска организација на националном нивоу у Македонији

* Varieties of democracy - Party organizations (v2psorgs) – Питање: Партијска организација - Колико политичких партија на националном нивоу има сталне организације? Избор: 0: Нема партија; 1: Мање од половине партија; 2: Око половине партија; 3: Више од пола партија; 4: Све партије

Уколико се анализа прошири на целокупан партијски систем Македоније, можемо видети да је присуство партија које чине партијски систем високо на територији целе Македоније. Иако су трендови имали раст и пад, очигледно је да већина партија у систему има разгранату мрежу организација са сталним присуством

(Табела 5.6.4). Деловање политичких партија и њихове ресурсне базе често су предмет афера и спорова, што говори о неефикасној регулацији овог домена.

У коалиционо укрупњеној и блоковској подели партија у Македонији систем није ексклузиван и појава нових актера је неретка. Према анализи броја нових партија Македонија заузима сам врх са 9 у потпуности нових партија од периода после настанка вишепартизма до последњих избора (1992-2016) (Casal Bértoa, 2016). Овде се може говорити о континуираном настанку нових партија и њиховом неуспеху да промене устаљене изборне процесе и односе унутар партијског система. Од броја које аутор истиче, у периоду од избора 2006. године настало је 6 нових партија, према пропозицијама мерења. Дисперзија идеолошки различитих партија и њихови краткотрајни и делимични успеси (изнад 0.5%) у сваком изборном циклусу простор су у којем нове партије делују, без веће могућности да направе промене у партијском систему. Велики је број партија које настају одвајањем и цепањем група или појединаца из најјачих партија, али такве стратегије немају ништа значајнију снагу него ли настанци нових партија. Бертоа и Талески у персонализму виде један од узрочника настанка нових и цепања постојећих партија (Casal Bértoa & Taleski, 2016:555). Појединци из врха партија и различитих друштвених кругова оснивају своје организације. Јаке партијске организације релевантних партија и носиоца партијског система онемогућавају пробој нових организација у својеврстан зачарани круг македонског политичког живота.

Партијски систем Македоније има високу стабилност огледану кроз низак степен изборне волатилности, али и високу укореењеност највећих партија у друштво. Први ниво институционализаије и стабилности партијског система, само је потврђен кроз идентификацију грађана са партијама и њихово доношење политичких одлука према партијској опредељености.

Стандардна мањкавост поверења политичких партија у посткомунистичким земљама добрим делом присутна је и у Македонији, али је то неповерење ипак значајно мање него у неки другим студијама случаја. Треба истаћи да партије снесо највећи терет негативних сентимената према политичким питањима у друштву и да делом преузимају и одговорност других политичких институција. Као незаобилазан

механизам у функционисању система партијско поверење зависи и од националне припадности и то поверење расло је са смањивањем тензија у Македонији.

Табела 5.6.5: Институционализација партијског система у Македонији

Македонија – институционализација партијског система	Код 0-3
Стабилност партијске конкуренције	3
Укореееност партија у друштво	2.5
Легитимитет политичких партија	2
Партијска организација	2.66
Индекс институционализације партијског система (ИИПС)	10.16

Партијска организација такође представља незаобилазан елемент у креирању институционализованог партијског система. Снага партијских организација не спречава партијско или политичко организовање, али значајно сужава простор деловања и могућности за успех нових политичких партија. У целини гледано, партијске организације најјачих партија (СДСМ, ВМРО-ДПМНЕ, ДУИ) главни су гарант њиховог опстанка и смењивања на власти. Партијски систем Македоније показује виши степен институционализације, а испитаћемо и његове ефекте на друштвену и политичку стабилности.

Анализа институционализације партијских система у 6 држава бивше СФРЈ показује да је овај процес битно условљен низом фактора и да се појединачни индикатори разликују по важности, али да је прва претпоставка институционализације у стабилности партијске конкуренције и предвидљивости изборних резултата тј. у смањеној волатилности. Државе у анализи показују да је степен институционализације узрокован и тренутним тенденцијама и променама у партијским системима у последњем периоду, па тако најнижи ниво показују Словенија и Хрватска, док су на другој страни најинституционализованарији системи у Црној Гори и Македонији. Као средњи и системи у којима се може говорити о нијансама које имају утицај на институционализацију налазе се Србија и Босна и Херцеговина.

Кроз анализу се увиђа да стабилност владајућих партија највише утиче и на стабилноост партијске конкуренције, те да је њихова улога у целом процесу веома

важна. Партијска идентификација, као мерило укореењености, један је од спорних критеријума због различите методологије мерења. Ипак, кроз утврђивање важности партије за гласање о председничким кандидатима, као још једног мерила укореењености партија, смањује се могућност грешке. Свакако степен идентификације бирача у односу на поверење партија говори нам да партије у партијским системима држава бивше СФРЈ делују у перманентној кризи легитимитета. Овакве позиције отварају даље дилеме о улози политичких партија у новим демократијама и свим поремећајима демократских капацитета огледаних у клијентелизму и корупцији.

Као општи утисак увиђа се да је институционализација партијских система битно условљена контекстом, социо-структурним и институционалним оквирима и да су параметри институционализације само показатељи стања партијских система, а да су та стања производи свих наведених фактора. Степен институционализације партијских система има своје резултате даље на друге домене у политичким системима и ширим друштвеним оквирима.

6. Ефекти институционализација партија и партијских система

Утврђивањем индекса институционализација партија и партијских система у земљама бивше СФРЈ дошло се до степена институционализације и могућности утврђивања ефеката ових процеса на шире друштвене и политичке процесе и институције. Степен институционализације конвертован у индексе показује различите нивое институционализације према студијама случаја. Важно је истаћи да такве резултате производе различити утицају о којима је било речи у овом истраживању, од институционалних фактора до социо-структурних.

Различити фактори утицаја допринели су и резултанти различитог степена институционализације партија и партијских система. Оно што је задатак овог дела истраживања је да покаже везу између степена институционализације и других домена у друштву тј. да покажемо снагу и природу везе и утицаја партија и партијских система са другим доменима, а пре свега са стабилношћу политичких институција као директном продукту партијске конкуренције у земљи.

Табела 6.1: Композитни индекси земаља бивше СФРЈ

Индекси 2006/16	Стабилност демократских институција*	Функционисање владе**	Пол. стабилност и одсуство насиља***	Ефикасност владе****	Изградња консензуса*****
Словенија	9.74	7.44	82.04	80.94	8.68
Хрватска	8.62	6.07	66.62	70.94	8.52
БиХ	5.60	3.11	29.39	32.05	4.72
Србија	7.66	5.18	38.20	52.43	7.52
Црна Гора	7.91	5.29	60.21	57.21	7.84
Македонија	7.43	3.72	33.46	53.93	7.32

*Индекс Стабилности демократских институција је део Бертелсман индекса трансформације (Stability of democratic institutions Bertelsman transformation index) и креће се у вредностима од 0 – најмање до 10 – највише

**Индекс Функционисања владе је део Економист интелигенс јунита (Functioning of government Economist intelligence unit) и креће се у вредностима од 0 .најмање до 10 – највише.

***Индекс Политичке стабилности и одсуства насиља је део индекса Светске банке (Political stability and absence of violence - Worldwide Governance Indicator) и креће се од 0 – најмање и 100 – највише

****Индекс Ефикасности владе је део Индекса Светске банке (Government effectiveness – Worldwide Governance Indicator) и креће се од 0 – најмање до 100 – највише

*****Индекс Изградње консензуса је део Бертелсман индекса трансформације (Consensus-building – Bertelsman transformation index) и креће се од 0- најмање до 100 – највише.

Како је већ истакнуто у првом делу рада, операционализација истраживања заснива се на утврђивању линеарне и нелинеарне (квадратне и кубичне) регресије

која нам показује степен повезаности две појаве. Овде користимо сличан модел којим Стоктон проверава утицај степена институционализације партија и партијских система на демократичност друштва (квалитет демократије) само на другим студијама случаја (Stockton, 2001). Важна напомена је да се ради управо о малом броју студија случаја и да софистицираније методе не могу да буду ефикасне, па се овај регресиони модел показује адекватним за утврђивање везе две појаве.

Као зависне варијабле у овом односу узимам параметре стабилности кроз различите индексе за све државе у истраживању (Табела 6.1). У том погледу и у складу са методолошким оквиром креиран је композитни скор за сваки од индекса у десетогодишњем периоду.

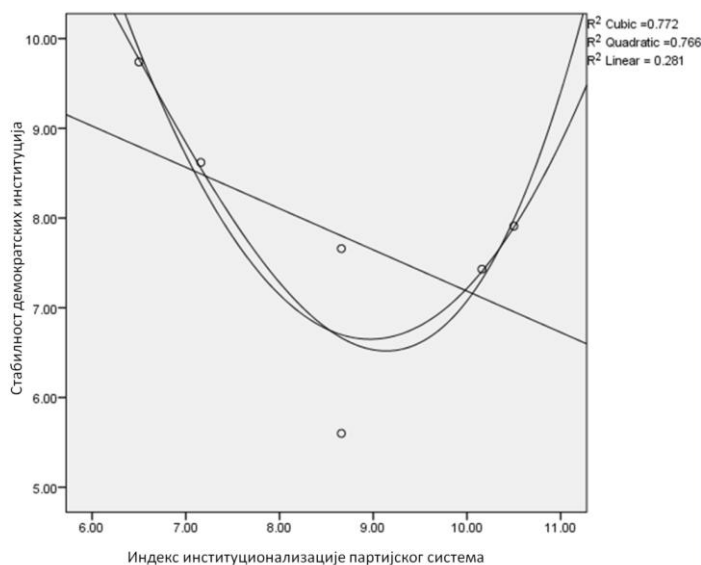
Различит ниво стабилности земаља очигледан је у свим параметрима мерења. Словенија као прва међу овим земљама која је постала чланица ЕУ и која је прва напустила СФРЈ, има јасно високе показатеље стабилности у свим наведеним доменима, док је одмах иза Словеније и Хрватска (Табела 6.1). У средњем нивоу су Црна Гора и Србија, а нижи нивои стабилности видљиви су у Македонији и БиХ.

У моделу пет зависних варијабли у односу на две независне (ИПИ, ИИПС) најбоља нелинеарна тенденција (*fit line*) је она чије су вредности у свим регресијама више од 0.5 ($R^2 > 0.500$). Више вредности од 0.5 показују везу између две мерене појаве, а у овом раду та веза се показује јачом него у Стоктоновом истраживању (Stockton, 2001). Оно што је индикативно је да су све зависне и независне варијабле у негативној корелацији тј. више вредности независних варијабли (институционализације) у вези су са нижим вредностима зависних варијабли (параметри стабилности). Основни показатељ истраживања је да са вишим степеном институционализације партија и партијских система анализираних студија у десетогодишњем периоду имамо нижу стабилност. Овакав показатељ не поклапа се са основном тврдњом овог рада о позитивном утицају институционализације партија и партијских система на стабилност.

Највиши ниво везе између институционализације партијског система и стабилности демократских институција налазимо у нелинеарној тенденцији са кубичном вредношћу ($R^2 = 0.772$), као и да је природа везе између ове две варијабле

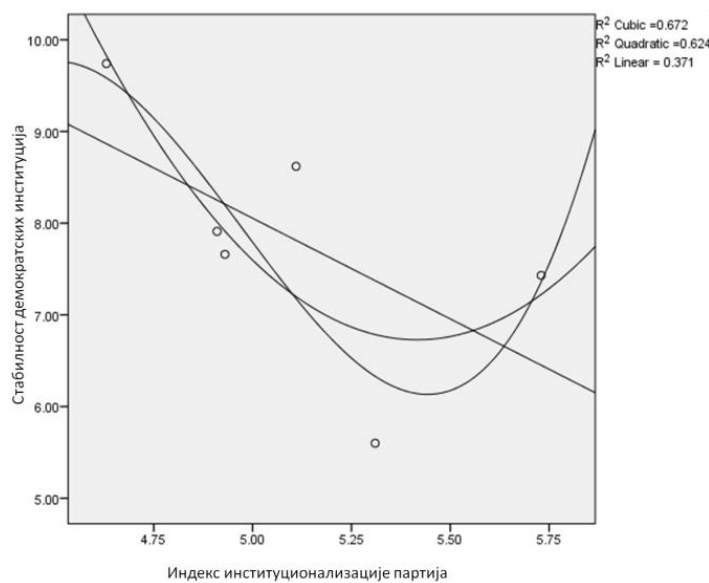
негативна. Земље са највишим нивоом стабилности демократских институција (Словенија 9.74, Хрватска 8.62) имају најниже нивое институционализације партијског система (Словенија 6.50, Хрватска 7.16). Са порастом индекса институционализације увиђа се пад вредности индекса стабилности, што је евидентно и у позицијама на нелинеарној тенденцији за Црну Гору и Македонију. Оно што ипак оставља простор за тумачење и алтернативни приступ јесу вредности за Србију и БиХ. Иако обе земље имају исте вредности институционализације партијског система, ниво стабилности је знатно другачији. Очигледна каузалност две појаве постоји, али други фактори имају већи утицај, што на примеру БиХ можемо тражити у факторима етничких сукоба, рата и константне политичке кризе засноване на етнички устројеном систему, који нужно продукује и природу партијске конкуренције.

Графикон 6.1. Утицај институционализације партијског система (ИИПС) на стабилност демократских институција

Други део утицаја на стабилност демократских институција кроз институционализацију партија има нешто нижу кубичну вредност ($R^2 = 0.672$) са истом тенденцијом да случајеви са вишим вредностима инситуционализације партија имају ниже вредности стабилности демократских институција.

Графикон 6.2. Утицај институционализација партија (ИПИ) на стабилност демократских институција

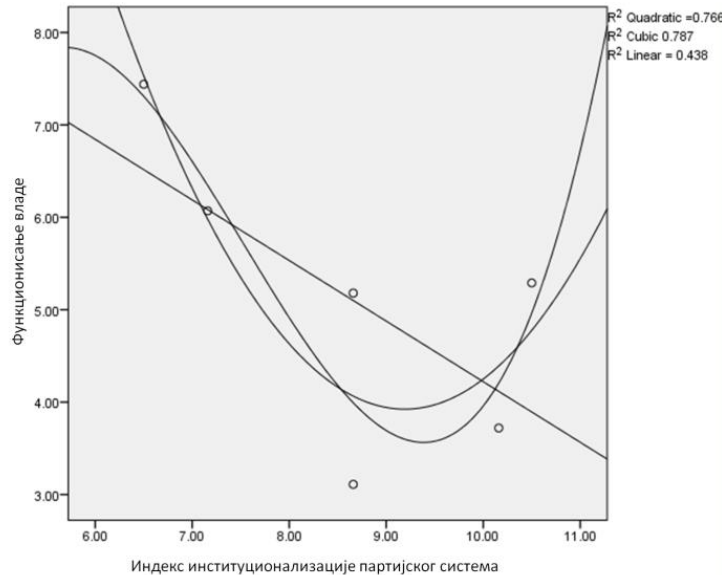

Као и у претходној ситуацији, од модела највише одступају случајеви са средњим вредностима (Србија, БиХ) што указује да тежња ка екстремима – у осталим случајевима вредности стабилности демократских институција обрнуто су пропорционалне вредностима институционализације. До ублажавања ових разлика тј. одступања од јасне тенденције висока институционализација – ниска стабилност и обрнуто, долази у случајевима са средњим вредностима где је очигледан јачи утицај других фактора, зависно од контекста. Очекивана релација позитивног утицаја институционализације партија и партијских система на стабилност демократских институција се не може потврдити ни у овом случају.

У домену стабилности свакако је важно и функционисање владе засновано на принципима стабилног и ефикасног вођења државне политике. Овде поред напоменутих фактора утицаја, као што је природа политичког система, значајну улогу играју и политичке партије као суштински спроводиоци политике. Иако је очекивани ефекат институционализације партијског система и институционализације партија да производе стабилније егzekутиве, у случају земаља бивше СФРЈ показује се негативан однос ове две појаве. Земље са нижим степеном институционализације имају више вредности у домену функционисања владе, што може бити и производ

других утицаја, али се не види позитиван утицај институционализације партија и партијских система.

Графикон 6.3. Утицај институционализације партијских система (ИИПС) на функционисање владе

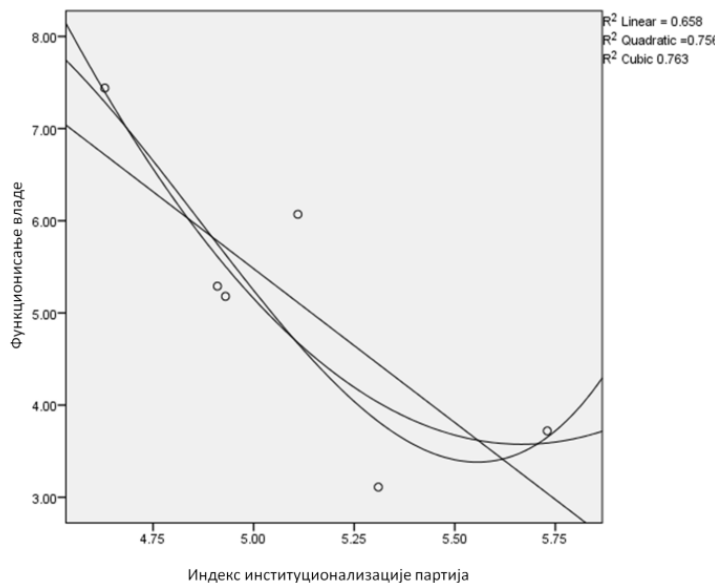
Када је реч о институционализацији партијских система и функционисања влада нелинеарна тенденција показује високу кубичну вредност ($R^2 = 0.787$). Функционисање владе у Словенији и Хрватској је на вишем нивоу иако су партијски системи мање институционализовани, док су најинституционализованији партијски системи Македоније и Црне Горе са нижим вредностима функционисања владе.

Тенденција тј. однос две варијабле добија искривљење (нелинеарност) управо на средишњим вредностима, које су једнаке у нивоу институционализације партијских система (Србија, БиХ), али је ниво функционалности владе значајно нижи од осталих случајева у БиХ и делимично у Србији, па се праве одступања од линеарности ове појаве. Више вредности институционализације партијског система нису услов позитивног функционисања владе на примерима земаља бивше СФРЈ, а однос ове две појаве је негативан.

Партије као појединачни актери и њихов скор институционализације (ИПИ) је на приближном нивоу кубичне вредности ($R^2 = 0.763$) као и код институционализације партијских система али је линеарност појаве значајна.

Правилност крајњих вредности минимума и максимума задржава јасан однос (Словенија–Македонија), док приближавање средњим вредностима доноси одступања. Логика објашњења иде ка тврдњи да државе са институционализованијим партијама не показују тенденцију функционалних влада у земљама бивше СФРЈ.

Графикон 6.4. Утицај институционализације партија (ИПИ) на функционисање владе

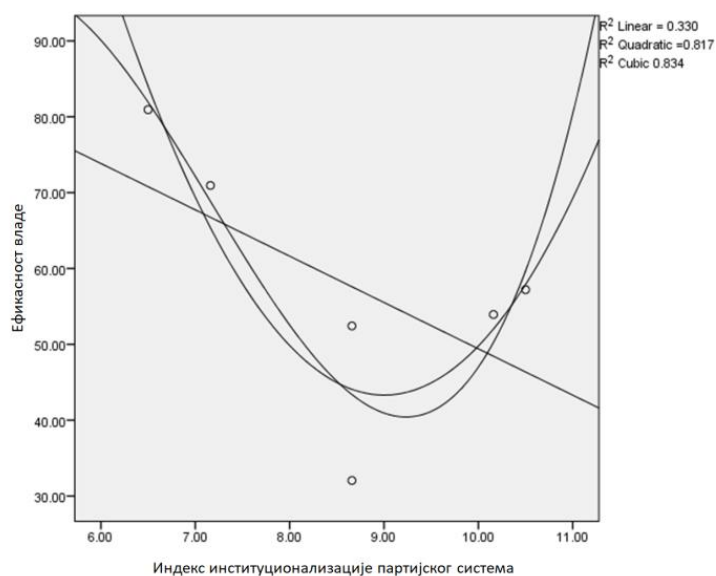

У истом домену тестиране су вредности ефикасности влада са институционализацијом партијских система и партија у истим земљама. Негативан однос варијабли и високе кубичне вредности ($R^2 = 0.834$) показују да претпостављена позитивна линеарност не постоји ни у овој регресији.

У складу са претходним налазима, показује се исти однос две варијабле и крајњи случајеви остају јасан показатељ да позитиван утицај институционализације партијског система на ефикасност владе не може да се увиди на основу ове анализе. Словенија и Хрватска са највишим вредностима ефикасности владе имају најмању институционализацију партијског система, док Македонија и Црна Гора са високим нивоом институционализације имају низак ниво ефикасности. Нелинеарна тенденција настаје на средњим вредностима које на истом нивоу институционализације показују различиту функционалност владе. У овом случају

Србија и БиХ имају најнижи ниво ефикасности, а једнаке вредности институционализације. Неефикасност влада (посебно) у БиХ очигледно је више узрокована другим факторима који превасходно детерминишу ефикасност.

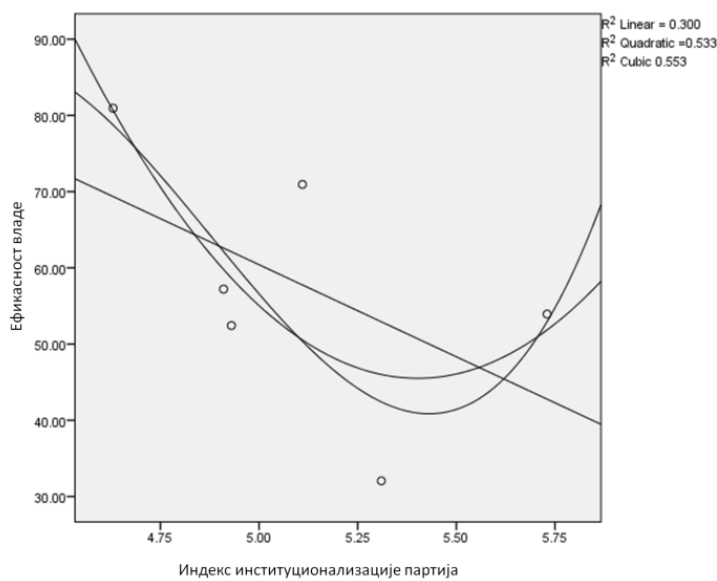
Графикон 6.5. Утицај институционализације партијских система (ИИПС) на ефикасност владе

Претпоставка да је ефикасност владе виша у земљама у којима су релевантне политичке партије више институционализоване ни на овим параметрима се не може потврдити. Кубична вредност ($R^2 = 0.553$) са негативном тенденцијом, као и стандардним односом највиших вредности ефикасности владе и најнижих нивоа институционализације партија у Словенији и Хрватској.

Државе са приближним вредностима ефикасности владе као што су Македонија, Србија и Црна Гора показују више вредности институционализације од прве две, док из модела највише искаче случај БиХ због ниског десетогодишњег скорa ефикасности владе на којем не можемо да видимо позитиван утицај институционализације партија. Алтернативна објашњења се могу тражити у другим узроцима који имају примаран утицај.

Графикон 6.6. Утицај институционализације партија (ИПИ) на ефикасност владе

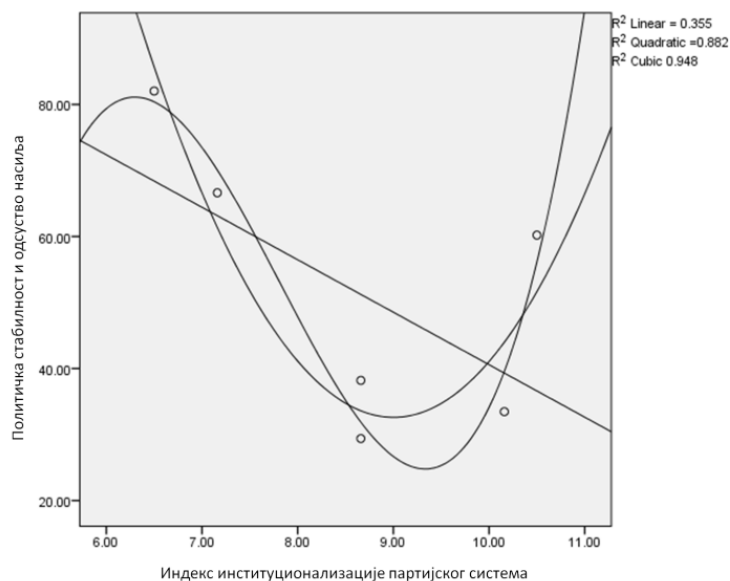

Поред покушаја да утврдим природу и снагу утицаја институционализације партија и партијских система на институционалне делове власти кроз параметре стабилности, на исти начин тестирам утицај варијабле институционализације партија и партијских система на шири опсег стабилности огледан у политичкој стабилности земље и насиља у земљи.

У овом односу варијабли значајну снагу показује кубична вредност ($R^2 = 0.553$) уз стандардно негативну тенденцију две појаве. Иста резултанта је и за однос по случајевима где опет високо одскачу Словенија и Хрватска по високој политичкој стабилности и ниској институционализацији, док се други случајеви крећу по тој правилности пада.

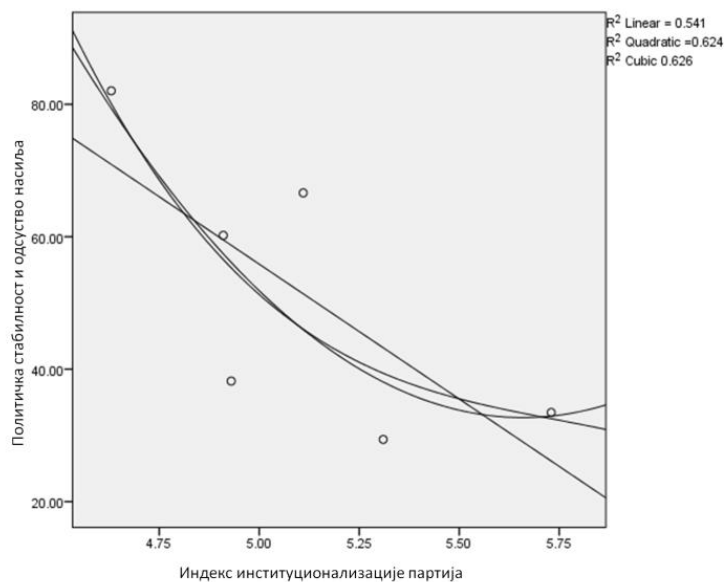
Важно је истаћи да из модела одступа Црна Гора која бележи трећу по рангу стабилност и значајно вишу у односу на Србију, Македонију и БиХ. Иако је Црна Гора земља са неразрешеним идентитетским питањима која производе кризе, три наведене државе имају значајно дубље проблеме који утичу на нижу политичку стабилност и више насиља. С обзиром да се ради о десетогодишњим скоровима, реч је о перманентном стању у друштву и држави.

Графикон 6.7. Утицај институционализације партијских система (ИИПС) на политичку стабилност и одсуство насиља

Слична ситуација је и са утицајем институционализације партија иако су све три тенденције (линеарна, квадратна, кубична) на приближном нивоу негативног односа са вредностима изнад 0.5 ($R^2 = 0.624$) видно је и да је дистрибуција вредности уједначена

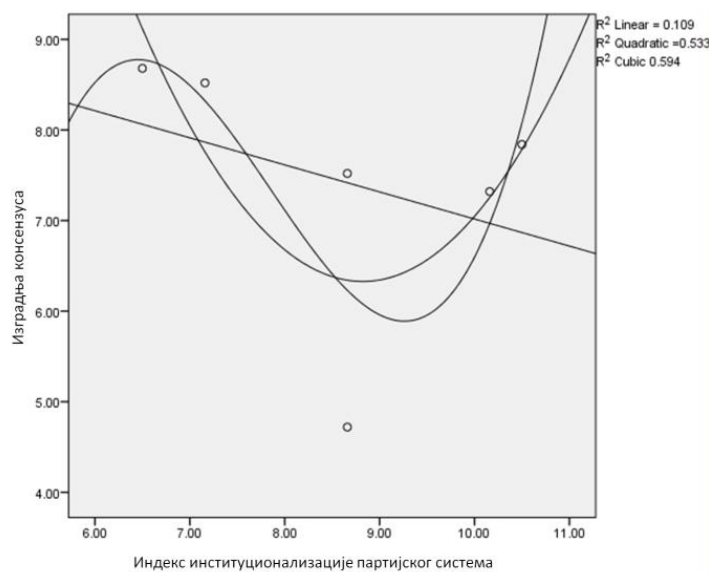
Графикон 6.8. Утицај институционализације партија (ИПИ) на политичку стабилност и одсуство насиља

. У дијаграму се увиђа правилност да случајеви са вишим степеном политичке стабилности имају нижу институционализацију партија, што опет доводи до закључка да институционализација релевантних партија као актера политичких процеса не показује позитиван утицај на стабилност тј. да њихова улога стабилних политичких актера не утиче пресудно на ниво стабилности политичког система.

С обзиром да се ради о студијама случаја које су настале из истог политичког система и у којима је било у различитим нивоима етничких сукоба, претпоставка је да су ти сукоби утицали у великој мери на ниво стабилности земаља. У том погледу политичке партије и партијски системи као медијатори требало би да играју кључну улогу у смањењу тензија и на ширем нивоу изградње консензуса у друштву. Ниво ескалације сукоба и дужина конфликта су значајно променили контекст, али у овом раду покушавам да увидим да ли је степен институционализације партијских система и партија коренспондирао са изградњом консензуса.

Графикон 6.9. Утицај институционализације партијских система (ИИПС) на изградњу консензуса

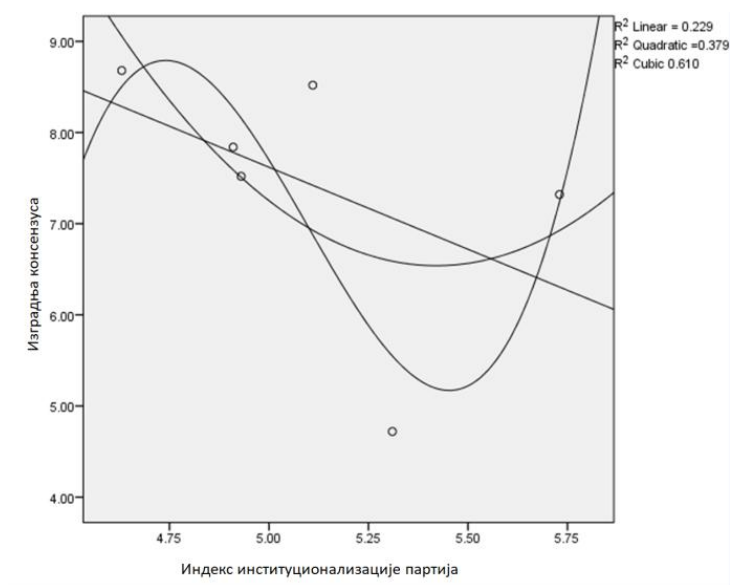

Због мањег распона разлика у изградњи консензуса између случајева смањује се и разлика у негативној тенденцији, али се и даље увиђа суштински утицај односа две варијабле. У овом односу варијабли, највише искаче из модела случај БиХ која је

имала ратна дејства са највише последица и на постконфликтно друштво и институционални оквир који подстиче тај расцеп.

У том погледу утицај институционализације партијског система на изградњу консензуса показује највише значаја у кубичној вредности ($R^2 = 0.594$) са негативном тенденцијом где су друштва са вишим нивоом изградње консензуса и уједно и она са најмањом институционализацијом (Словенија и Хрватска). Пад нивоа изградње консензуса у случајевима са вишим степеном институционализације добија највеће одступање у линеарности у случају БиХ која бележи драматично низак ниво консензуса, док остала три случаја задовољавају тренд, уз све друге факторе утицаја. Одређени раст који бележи Црна Гора прави такође мало одступање, али пре свега се објашњење може тражити у контекстуалним условима, што ипак не утиче значајно на одступање од модела. Претпоставка о позитивном утицају институционализације партијског система не може се потврдити ни у односу ове две варијабле.

Графикон 6.10. Утицај институционализације партија (ИПИ) на изградњу консензуса

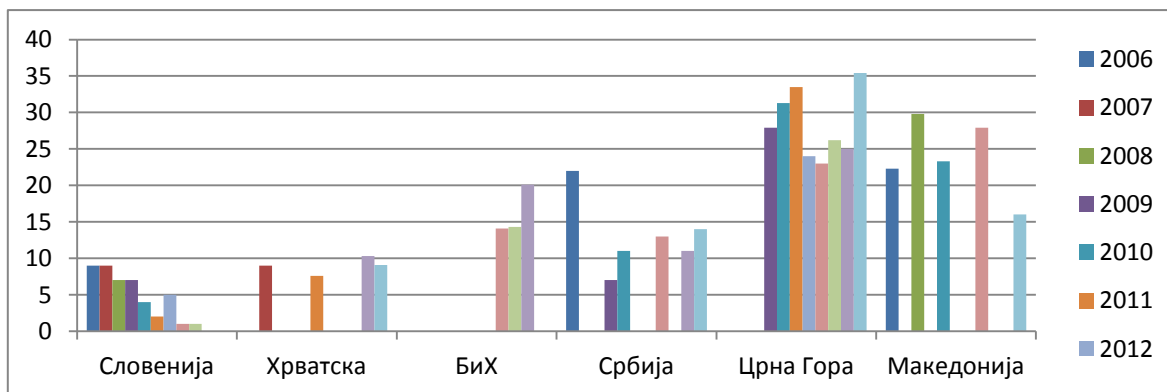
Ниво институционализације политичких партија има исте ефекте као и партијски систем на изградњу консензуса, највише значаја показује у кубичној вредности ($R^2 = 0.610$) и јасну правилност по већ утврђеном обрасцу - да не можемо утврдити позитиван утицај политичких партија на изградњу консензуса. Супротно

томе, показује се да је однос негативан и да стабилни политички актери као често безалтернативни у појединим случајевима могу да буду и репрезент друштвених и политичких конфликта, односно њихов катализатор у друштву.

Непостојање позитивних утицаја партија на изградњу консензуса уводи процесе институционализације у нове оквире и говори о политичким партијама као суштинским проблемима шире друштвене стабилности са низом алтернативних објашњења која се могу потражити у другим факторима утицаја, али и унутарпартијским релацијама. Паралела између стабилних демократија и важности политичких партија за њихову стабилност у посткомунистичким земљама отвара низ дилема. Политичке партије као незаобилазни актери политичког живота не доприносе стабилизацији политичких процеса нити доприносе друштвеној стабилности. На основу анализе ефеката институционализација партија и партијских система на наведене параметре стабилности можемо извући и важне закључке о односу ових варијабли као и о постављеним хипотезама.

С обзиром да се ради о комплексним институцијама и мрежи испреплетаних утицаја, кроз истраживање се дошло и до других важних налаза који имају своју улогу у оваквом дејству политичких партија и партијских система на стабилност. Основно питање које се поставља је легитимитет политичких партија које су носиоци политичке власти, креатори и спроводиоци јавних политика. Уколико погледамо поверење грађана у политичке партије закључићемо да ове институције немају основну претпоставку за деловање и веома умањен легитимитет код грађана.

Табела 6.2: Поверење у политичке партије (2006-2016)

Иако се ради о мерењима поверења у периоду 2006-2016 и немамо за сваку земљу податке за све године, очигледна је разлика међу овим земљама, а могу се увидети и одређени трендови који прате и развој политичке ситуације, корупционашке афере, разочарање у поједине политичке партије и појава политичких покрета и организација које немају партијски карактер. Македонија и Црна Гора су испред осталих по поверењу грађана и у овим студијама до 1/3 грађана има поверења у политичке партије, док остале студије имају мање.

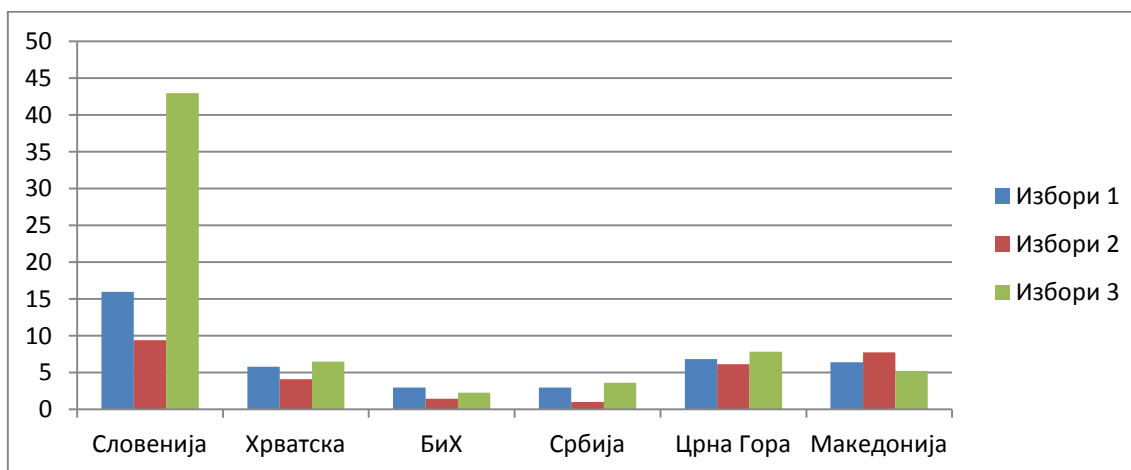
Ситуација је слична ако се партије упореде са другим институцијама система и очигледан је увид да су политичке партије институције са најмање поверења грађана и легитимитета у свим земљама, а да веће поверење од њих имају и парламенти и владе и председници република. Очигледно је да грађани у земљама бивше СФРЈ имају став да су политичке партије суштински највећи проблеми политичких система тј. да им мање верују него било којој другој институцији.

Негативан став према политичким партијама и ширење антипартијских сентимената требало би да производи појаву нових партија, али је овај процес значајно детерминисан и ограничен важношћу партијских организација, ресурса и капацитета, али и другим институционалним, пре свега законским, и социјал-структурним карактеристикама. За ове студије случаја карактеристичан је настанак малог броја нових политичких партија, док су им цепања и поделе постојећих партија сталан процес. У овом домену се виде одређене разлике међу студијама случаја, пре свега одскаче Македонија са већим бројем нових партија, али са аспекта значаја за партијске системе налаз је исти за све – нове политичке партије претежно се нису показале као алтернатива постојећим, релеватним и стабилним политичким партијама, са изузетком Словеније. Бројчани критеријум овде говори о отворености партијског система за нове партије, али не и о њиховом утицају на политичке процесе. Дубља анализа показује да су нове партије само у Словенији постале носиоци власти, док су у Хрватској промениле динамику устаљеног дуопола у партијском систему.

Један од најважнијих налаза је да партијска организација са јасном структуром, мрежом локалних организација, чланством, материјалним и људским

ресурсима и устаљеним процедурама остаје незаменљив начин учешћа у политичком животу. Ова својеврсни калуп политичких партија и нове организације и покрете наводи да временом уђу у тај процес, јер без њега не могу добити базични оквир за трајније политичко деловање. На ову карактеристику надовезују се и питање улоге политичких партија у председничким изборима тј. о могућностима непартијских кандидата. Овде се може говорити о кандидатима партија и коалиција, кандидатима који су наступили као независни али уз подршку партија и потпуно независним кандидатима. У складу са наведеним налазом о незаменљивости политичких партија и важности политичких организација увиђамо да непартијски кандидати имају минималне шансе на председничким изборима. Подршка или кандидатура политичке партије један је од најважнијих предиспозиција за избор председника републике. У Словенији, Србији и Македонији имамо само нередовне случајеве када је непартијски кандидат остварио значајан резултат (2017 - Шарец у Словенији, 2017 - Јанковић и Максимовић (Бели) у Србији, 2009 – Бошкоски у Македонији). У Хрватској су непартијски кандидати бележили мало више успеха – један улазак у други круг (Бандић 2011 – 14.83%) и још неколико примерака за релевантном подршком (Микешић, Видошевић, Приморац). У БиХ и Црној Гори имамо појаве непартијских кандидата, али њихови резултати нису ни близу релевантних.

Табела 6.3: Политичке партије и председнички кандидати – просеци разлика подршке по изборима

За разлику од непартијских кандидата, подршка или кандидатура од стране партије важна је за учешће и резултат на председничким изборима. Анализом три циклуса председничких и најближих парламентарних избора увиђа се јака веза између подршке партијама и председничким кандидатима.

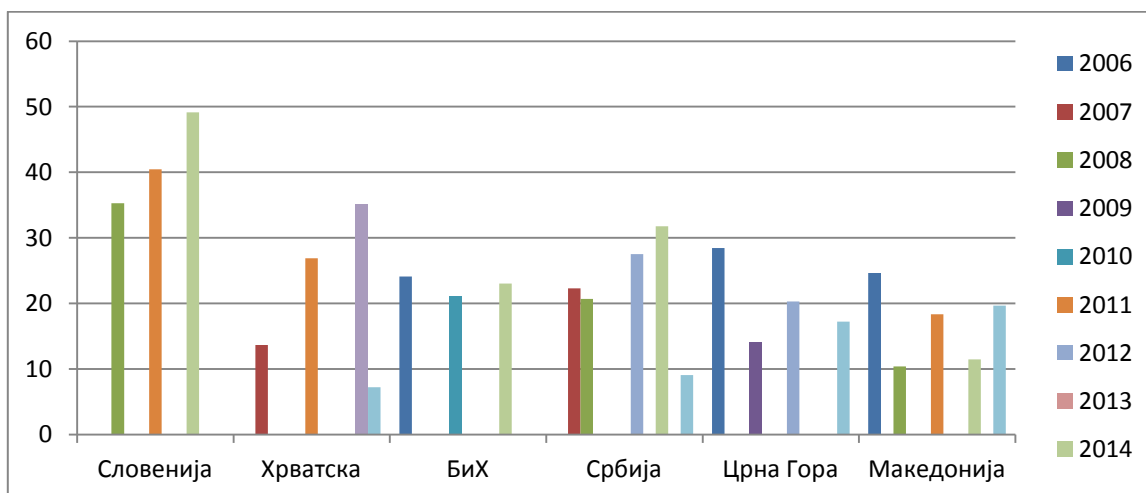
Не постоје већа одступања у подршци партијама и њиховим кандидатима за председника републике, сем једног изузетка у Словенији на председничким изборима 2017. године када имамо велика одступања, све у складу са дестабилизацијом која је погодила партијски систем Словеније.

Као тренд у политичком животу ових земаља приметна је све већа персонализација политике. Губитак суштинског значаја идеолошких разлика, слабљење значаја партијских програма и нестабилне институције прати тренд персонализације. Незаобилазни у политици ових земаља су лидери партија и чланови руководства. Екстреман пример ове појаве су парламентарни избори у Словенији и називи листа и покрета редом по лидерима – Јанковић, Церар, Братушек, Вирант, Шарец и сл. Све ове појаве у Словенији прати и велики и краткотрајни успех, а онда и немогућност стабилизације у политичком пољу. Нешто другачија ситуација је у Србији, Црној Гори и Македонији – овде се персонализација дешава око једног лидера (Вучић, Ђукановић, Груевски). Иако за оваквом политиком посежу и остале партије, ипак постоји разлика у природи персонализације у односу на Словенију. Док у ова три случаја долази или траје персонализација у етаблираним партијама, у Словенији појединци креирају нове покрете. У Македонији је овај процес окончан губитком власти ВМРО-ДПМНЕ, али и даље су важнија имена од програма. БиХ по свом устаљеном концепту има континуитет персонализације политике у оквирима националних група. Неретка је појава да на свим локалним изборима прво лице кампање буде лидер са ентитетског или националног нивоа (пример Додика у кампањама СНСД за локалне изборе). Хрватска у овом случају такође има трендове персонализације, али је природа тих односа нешто другачија с обзиром да после Туђмана ниједан председник републике није био и лидер владајуће партије (Месић, Јосиповић, Грабар-Китаровић). У том односу често су на месту премијера били лидери владајућих партија, па је постојала равнотежа ове две функције.

Још једна од појава која је везана за партијске системе ових земаља је да је позиција председника владајуће партије веома значајна, можда и пресудно, за односе моћи (видети: Орловић, 2017: 11). Уколико погледамо само позиције лидера партија у анализираном периоду (Ђукановић у ЦГ; Вучић у Србији; Јанша у Словенији; Додик, Изетбеговић, Човић у БиХ; Груевски и Заев у Македонији) видимо да су то најмоћније фигуре у политичким системима ових земаља. За разлику од тога када имамо примере да председник или премијер нису лидери владајуће партије видимо поделу моћи (примери односа Месић-Санадер, Јосиповић-Милановић или Грабар-Китаровић-Пленковић). Један од најбољих примера је свакако позиција председника Николића у Србији и промена односа моћи док је био лидер СНС-а и када је функцију преузео Вучић (видети: Орловић, 2017: 11).

Један од кључних елемената и фактора који су створили мањкавости појединих партијских система је нестабилност партијске конкуренције. Изборна волатилност у случајевима Словеније и Хрватске пресудно утиче на мањак институционализације, али очигледно да тај тренд нема већих последица по стабилност политичког система и демократских институција. Својеврсни имунитет који су изградиле институције потенцијално је умањен, али без већих нестабилности, док системи у којима имамо нижу стабилност немају доприносе већим степеном институционализације тј. нижом изборном волатилношћу.

Табела 6.4: Изборна волатилност на парламентарним изборима 2006-2016

Треба додати да изборна волатилност зависи од низа фактора и да велики скокови на једним изборима нису показатељ дестабилизације, али да такав тренд на узастопним парламентарним изборима дефинитивно показује нестабилност партијског система и немогућност дубље идентификације са бирачима, нејасну и непредвидиву природу партијске конкуренције и друге недостатке у институционализацији партијског система.

Алтернативна објашњења оваквог односа партија и партијских система према стабилности демократских институција и друштва у целини можемо тражити и у природи политичке конкуренције. Увиђа се доминација идентитетских питања у политичком животу у односу на програмска питања, која важе за друштва стабилних демократија. Наиме, доминантан наратив у већини студија случаја (БиХ, Македонија, Црна Гора) и делом (Србија, Хрватска од уласка у ЕУ) креће се у домену националних и етничких питања. Оно што је важно приметити да та питања „не оптерећују“ политичко поље у Словенији, а имала су знатно мање простора и у Хрватској до уласка у ЕУ, првенствено због нужности сарадње са Хашким трибуналом (Milošević, 2017:13-14). У Хрватској је дошло до смиревања ових наратива у политици у процесу приступања, али је са пуноправним чланством у ЕУ поново дошло до повратка на идентитетска питања, која су доминантна као и у периоду последње деценије 20. века (Milošević, 2017). Превазиђеност класичне идеолошке поделе и дељење партија дуж равни националног доминантно је у партијским системима БиХ, Македоније и Црне Горе. У Србији је дуго функционисала подела по питањима Косово/ЕУ али је са преминацијом и свеобухватним приступом СНС-а тај јаз смањен. Ипак и у тој доминацији СНС тежи да се профилише као највећи заштитник националних интереса. Без дубље анализе не може се потврдити да су идентитетска питања у политичкој конкуренцији довела до разлика међу студијама случаја, али ово питање је у конвергенцији са стабилношћу демократских институција и друштава у целини међу земљама бивше СФРЈ.

7. Закључна разматрања

У студији „Институционализације партија и партијских система у државама бивше СФРЈ“ анализирани су настанак и развој вишепартизма, фактори утицаја на процес изградње вишепартијских система, еволуција партија и партијских система у вишегодишњем периоду са контекстуалном анализом, као и најважнији процеси институционализације партија и партијских система са њиховим утицајем на стабилност у ширем оквиру. Улога политичких партија у процесима разједињења, а затим и конституисања политичких система у овим државама била је од пресудног значаја, а наставила се и у наредним годинама интеграција, пре свега европских. Општи је став да политичке партије у новим демократијама у процесу изградње стабилних институција и друштвеног консензуса имају велики утицај и да је њихово деловање и медијација између грађана и институција у сржи ових процеса.

У анализи кроз *шест поглавља* укључено је 6 (шест) држава као студија случаја које су се конституисале из СФРЈ и 28 (двадесет осам) политичких партија из тих држава, које су биране по критеријумима релевантности и важности у политичким процесима. С обзиром да се ради о заједничком контексту, унутар исте државе и типа социјализма, може се говорити и о истим почетним позицијама у овом домену. Свакако не треба изузети и друге околности и утицаје, па и најважнији у политичком деловању, а то је однос републичких политичких елита и Савеза комуниста према федерацији. Уз то треба истаћи и различите економске предиспозиције и етничке структуре република. Понашање актуелних владајућих структура у републикама битно је одредила и динамику процеса и могућности партијске конкуренције. Битна карактеристика и специфичност постјугословенског простора је и у ратним и конфликтним догађајима који су у одређеној мери задесили сваку од република, што је резултирало отежаним условима конституисања и изградње капацитета институција. На природу партијске конкуренције и партијске системе утицале су различите врсте фактора, од социјално-структурних (етничких, религијских, језичких) који се значајно обликују кроз друштвене расцепе, па до

институционалних који почињу са основним уставним и законским решењима. Зависно од студије случаја доминантнију улогу имају неки од фактора. У прво време свакако су били значајни расцепи југословенски и антијугословенски (стари и нови режим), да би са протоком времена долазило и до других расцепа, а пре свега етничке природе у неким студијама случаја. С обзиром да је бивша СФРЈ представљала (не)успешан пример консоцијативне идеје, поједине републике су и након распада остале дубоко подељена друштва, док су неке експлицитни примери (БиХ, Македонија) овог модела. Примери Словеније и Хрватске потврђују да се консолидација демократије брже одвија у хомогеним него у хетерогеним друштвима. Како истиче Славиша Орловић: „Етничке федерације су се или распале (СССР, ЧССР, СФРЈ, СЦГ) или остале слабе државе (Босна и Херцеговина). Демократија у Источној Европи се брже спроводила у оним државама које су имале мање етничке расцепе (Мађарска, Чешка, Пољска) и спорије у државама које су дубље подељене (Словачка, Бугарска, Румунија и бивша Југославија)“ (Orlović, 2015b:131). Уз то иде и динамика процеса европеизације који је комплементаран са процесима демократизације, па су ове две земље постале чланице ЕУ. У овом домену значајну улогу има и чланство у НАТО-у као још једна гаранција. Процеси хармонизације и императив интеграција утицали су на стабилизацију што се читава и у другим факторима који утичу на стабилност, поред истраживаних процеса институционализације партија и партијских система.

Као главни циљ овог рада постављено је утврђивање степена институционализације партија и партијских система држава бивше СФРЈ и њихови ефекти на стабилност политичких институција и ширу друштвену стабилност. Почетна претпоставка и генерална хипотеза је да институционализација партија и партијских система има позитиван утицај на стабилност политичких институција. Оваква претпоставка темељи се на низу теоријских тврдњи о значају и позитивном утицају процеса институционализације партија и партијских система како на стабилност тако и на демократске капацитете.

Квалитативна и контекстуална анализа у *трећем поглављу* дала је свеопшту слику о позицијама политичких партија, њиховој релевантности и снази деловања на политичке процесе, као и системским карактеристикама сваке од студија случаја. Из ове анализе се може закључити да се партије и партијски системи не могу посматрати изолованим у свом развоју нити се њихово деловање може истаћи као пресудно важно, него је реч о једном од домена који има значајну улогу. Еволуција партија и партијских система имала је и различите ефекте по стање ових институција у периоду до 2006. године када је конституисана и последња међународно призната држава настала из бивше СФРЈ.

У анализи институционализација партија, у *четвртом поглављу*, на случају 28 (двадесет осам) политичких партија коришћен је теоријски модел са петнаест индикатора у четири димензије за сваку политичку партију. Предност оваквог приступа је у квантификацији значајног броја индикатора институционализације, али и квалитативном прилагођавању које можемо уважити у складу са контекстом. Испробан модел на другим студијама случаја показао се као веома сврсисходан и допринео је утврђивању степена институционализације политичких партија, а на основу тога и државним скоровима за партије, као и утврђивању Индекса партијске институционализације. Оно што посебно треба истаћи, уз егзактно утврђене степене институционализације, је да постоје карактеристике (параметри) које партијама могу да допринесе у процесу институционализације и на општем нивоу. Пре свега ту је реч о очигледном значају партијског трајања и стабилности изборне подршке, али и организационим и ресурсним капацитетима партија. Кроз ову анализу се увиђа незаобилазан утицај развијене организационе структуре и нужних ресурса у политичком деловању и опстанку партија, које доводи до закључка да је у политичком животу услов, а потенцијално и гарант, политичког успеха у политичким партијама са чврстом и добро организованом структуром. У складу са трендовима антипартијских сентимената и деловања различитих форми политичких организација можемо закључити да оне јесу изазов за устаљени модел политичких партија, али да им нису суштинска алтернатива.

У овој анализи увиђа се градација различитих степена институционализације и у том домену свакако су најважнији аспекти стабилност изборне подршке, трајање са идентификацијом грађана са том партијом и развијеност организације која подразумева перманентно деловање са јаким чланством и добром организацијом. У том погледу истичу се партије као што су ДПС у Црној Гори, СДСМ и ВМРО-ДПМНЕ у Македонији и СДА у БиХ. Нешто нижи степен институционализације показују партије које су имале веће промене изборне подршке, али им опстанак и значај на политичкој сцени није био упитан и имају препознатљиве политике међу бирачима, а то су СДП, ХДЗ и ХНС у Хрватској, СД, СДС и ДеСУС у Словенији, СПС и ДС у Србији, СДС, СНСД, СДП и оба ХДЗ-а у БиХ.

У трећу групу партија можемо укључити партије које су имале дестабилизацију или које су се појавиле као нови актери али немају још параметре стабилности, што је битно утицало и на друге аспекте, а пре свега на организационе капацитете и идентификацију бирача са том партијом. У овој групи су СДП, СНП и НОВА у Црној Гори, ДСС, СНС и СРС у Србији и ДУИ у Македонији. Последњој, четвртој групи партија са најнижим степеном институционализације припадају партије које су се појавиле као нови актери у политичком животу, али заостају по многим аспектима изградње стабилне и одрживе политичке партије. У овој групи партија су ПС и СМЦ у Словенији, СББ у БиХ и МОСТ у Хрватској. Карактеристика ових партија је нагли успон и успех, зависно од политичког система у којем делују и након тога стагнација и пад услед ниске унутрашње кохерентности, мањка партијске аутономије и губљења једнократне бирачке подршке која се не темељи на идентификацији.

Пресек институционализације партија на нивоу држава даје другачију слику али не одступа битно од партијских система и прати сличан тренд, тако да ова два процеса иако посматрана одвојено показују велику међузависност.

У *петом поглављу* обрађује се најкомплекснији процес институционализације партијских система шест студија случаја. Утврђивање степена институционализације партијских система у десетогодишњем периоду показује тренд промена унутар система који има своје ефекте на низ појава у политичком систему. На основу осам

индикатора у четири димензије утврђен је степен институционализације за сваку од држава. Могућност грешке због различитих методологија у истраживању смањена је контекстуализацијом показатеља у овом делу истраживања. Као најважнија карактеристика институционализације издваја се стабилност партијске конкуренције која се огледа у смањеној изборној волатилности. Студије случаја са вишом изборном волатилношћу нужно постају дестабилизирани партијски системи, а период истраживања који је обележен глобалним таласом кризе релевантни партија, развојем антипартијских сентимената и појавом нових политичких покрета, показао је ове тенденције. Словенија је најбољи пример овог глобалног тренда и дестабилизације партијског система уз кризу и пропаст релевантних партија (ЛДС, СД и сл.) са појавом нових покрета (ПС, СМЦ, ЛМШ и сл.) и широком персонализацијом политике (имена лидера у именима листа и партија). У нешто мањој мери ово се дешава у Хрватској са појавом Моста и Живог Зиде, али је природа партијског система заснована на дуополу ХДЗ-СДП веома уздрмана уз потребу нових партија и покрета као партнера у формирању владе.

Поред ове основне предиспозиције, други домени такође описују свеопшту позицију политичких партија у систему и дају комплетну слику стања и нивоа институционализације. Насупрот очекивањима, показало се да су најмање институционализовани партијски системи Словеније и Хрватске, јер се ради о случајевима у којима је дошло до дестабилизације партијског система. Како је већ наведено, у Словенији је поред кризе већег дела „старих“ партија, дошло и до убедљивих победа нових и неукорењених политичких партија и организација, док је у Хрватској само делимично реч о дестабилизацији, јер су кризу доживеле неке од традиционално важних партија, а појавиле су се нове које су измениле динамику партијског система и политичких односа. Нешто институционализованији системи су у Србији и Босни и Херцеговини. Контекстуално посматрајући Србија је доживела велику промену 2012. године и прекомпоновања партијског система и модел политичких односа са више актера који претендују на власт до стабилне власти једне партије, уз кризу релевантних партија. Оно по чему се ипак разликује овај процес у Србији у односу на два претходна случаја је да је сама промена остала унутар истих

политичких оквира и политичких партија које су се цепале и правиле нове аранжмане. С друге стране, случај Босне и Херцеговине даје виши степен институционализације управо због утицаја конституционалних решења која су сведена на етничке оквири. Самим тим партијски систем БиХ је добио ограничења да се партијска конкуренција одиграва унутар сваког од три конститутивна народа, па је и могућност флукуације гласова тј. волатилности умањена. У оквиру тих уставних ограничења и природе изборног надметања као директан производ добија се стабилнији партијски систем, као и заштита националних интереса као приоритет који су поставиле сукобљене стране. Уз ове позитивне ефекте производ оваквих решења су и негативне појаве, каква је непредстављеност мањина и других интереса изван три конститутивна народа.

Партијски системи Македоније и Црне Горе показују највиши степен институционализације међу овим студијама случаја. Реч је о партијским системима који јасно и недвосмислено показују стабилност партијске конкуренције, а основна разлика је што у Македонији постоји смењивост власти између две кључне партије, док у Црној Гори то није случај и владајућа партија има претенденте на позицију власти, али они не успевају да дођу до те промене. У свим доменима ова два партијска система показују снагу и значај политичких партија и више резултата у свим параметрима институционализације. Контекстуално посматрајући, партије и њихови лидери у овим државама чине централне фигуре политичких процеса.

У оваквом стању институционализације партија и партијских система упоредна анализа ефеката ових процеса показује низ закључака. У складу са постављеним хипотезама статистички је обрађен однос две независне варијабле са пет зависних које су показатељи композитног скорa стабилности у истом периоду мерења као и институционализација партија и партијских система.

Први показатељ, стабилност демократских институција показује негативан однос са индексима институционализације. Иако је реч о великом поклапању у нелинеарној тенденцији, општи закључак који се може извести је да се не показује позитиван утицај институционализације партија и партијских система на стабилност демократских институција. Нелинеарност можемо објаснити улогом других фактора

на поједине студије случаја, с обзиром да је почетна тврдња да партије и партијски системи немају изолован однос према другим институцијама, него је реч о низу фактора утицаја. Разлике које настају у стабилности демократских институција у Србији и БиХ узрокују нелинеарност, а производ су мањка друштвеног консензуса, честих политичких криза, нефункционалности институција система и често дугих преговора за састав владе тј. Савета министара у БиХ који успоравају изградњу демократских институција.

Поред овог закључка, испитан је однос процеса институционализације партија и партијских система на функционисање и ефикасност владе, као два мерила стабилног рада и учинка влада у мереном периоду. На овим случајевима такође се показује негативан однос у нелинеарној тенденцији и према нивоу функционалности владе и према ефикасности владе. Може тврдити да степен институционализације партија и партијских система не показује позитиван утицај на функционалност и ефикасност влада у државама бивше СФРЈ.

С обзиром да се ради о процесима који могу имати ефекте и на ширу друштвену ситуацију, испитан је однос процеса институционализације партија и партијских система према политичкој стабилности у државама и према степену изградње друштвеног консензуса. У оба случаја однос је такође негативан и нелинеаран, с обзиром да имамо случајеве који делимично одступају од тенденције. Из оваквих приказа можемо закључити да степен институционализација партија и партијских система не показује позитиван утицај на политичку стабилност, као ни на изградњу друштвеног консензуса у циљу одржавања стабилности. На основу мерених односа варијабли, можемо закључити да генерална хипотеза о позитивном утицају процеса институционализације партија и партијских система у државама бивше СФРЈ није доказана. Основна претпоставка утемељена на низу теоријских тврдњи у овим студијама случаја показује негативну, али и нелинеарну тенденцију. Имајући у виду теоријске поставке од којих се полази у овој дисертацији, а које доводе у везу институционализацију партија и партијских система и стабилност политичких институција, треба нагласити да се те теорије односе на стабилне и консолидоване демократије, а да није било значајних истраживања и налаза у новим

демократијама и посткомунистичким земљама. У овом раду тај теоријски приступ није потврђен када је реч о шест студија случаја земаља бивше СФРЈ. Ово имплицира да се у новим и неконсолидованим демократијама симултано са институционализацијом партија и институционализацијом партијских система, у околностима обновљеног вишепартизма, истовремено одвијају и паралелни процеси изградње нове државе (*state-building*) оптерећени идентитетским питањима више него идеолошко-програмским.

Општи је закључак да важност политичких партија и партијских система, као и њихов степен институционализације немају очекиване позитивне ефекте и да се могу потражити алтернативна објашњења. Овакав закључак не умањује значај политичких партија, али у државама бивше СФРЈ где су партије, као и у већини држава, централне фигуре политичког живота реч је о низ проблематичних појава које прате политичке партије. Партократске тенденције умрежене са раширеним клијентелизмом и корупцијом често су и генератор проблема, а затвореност партијског тржишта доприноси монополизацији улоге постојећих партија тј. постојању картел партија. Оно што такође треба истаћи је да на стабилност о којој говоримо у већој мери очигледно утичу други фактори. Шест студија случаја не даје простора детаљнијим статистичким обрадама, али очигледност утицаја и разлика међу државама видљива је и кроз ову врсту обраду података. У овој студији испуњен је циљ детаљне контекстуалне анализе развоја партија и партијских система, објашњења и утврђивање степена институционализације партија и институционализације партијских система држава бивше СФРЈ и статистичка обрада ефеката ових појава која се показала супротном у односу на почетну претпоставку. Студија је понудила једно од објашњења чијим оповргавањем се отвара простор за нове анализе и тражење алтернативних објашњења. Другачија објашњења могу се тражити у другим факторима утицаја који се крећу између социјал-структурних и институционалих карактеристика ових друштава, али преодоминантно се намећу идентитетска питања као детерминанта демократских капацитета у земљама бивше СФРЈ.

Литература

- Agh, A. (1998). *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans*. Studies of communism in transition series, Cheltenham: Edward Elgar.
- Антонић, С. (2005). Изборна колебљивост у Србији: поређење и објашњење. *Социолошки преглед*, XXXIX/3, 229-250.
- Араповић, А. (2012). *Izborni sistem Bosne i Hercegovine: kritička analiza i kompilacija izbornog zakonodavstva*. Tuzla: Centar civilnih inicijativa.
- Arnautović, S. (1996). *Izbori u BiH 1990*. Sarajevo: Promocult.
- Атлагић, С. & Угринић, А. (2013). Теме у изборној кампањи у Србији 2012. године. У Јовановић, М. & Вучићевић, Д. *Избори у Србији 2012. Године – (Не)очекивана промена* (171-191). Београд: Институт за политичке студије.
- Атлагић, С. (2007). *Partijska identifikacija kao determinanta izborne motivacije – teorijske kontraverze i problemi empirijskog istraživanja*. Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka.
- Атлагић, С. (2012). Изборна понуда у светлу миџигенске парадигм изборног понашања: осврт пред изборе у Србији 2012”, у: Стојилковић, З., *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam* (129-137), FES, Beograd.
- Багић, Д. (2007). Друштвени расцепи и страначке преференције на изборима за Хрватски савор 2003. Године. *Politička misao*, Vol. XLIV, br. 4, 93–115.
- Бали, М. & Подолњак, Р. (2009). Утјецaj изборног система на обликовање страначког система и Владе у Републици Хрватској 1990 – 2007. *Pravnik*, 43, 1 (87), 41-57.
- Бановић, Д. (2015). *Parliamentary System of Bosnia and Herzegovina as an Application of Multicultural Concept of Political Representation of the Collectives*, Yearbook of the Law Faculty in Sarajevo, Vol. I, pp. 247–282
- Basedau, M. & Stroh, A. (2008). *Measuring Party Institutionalization in Developing Countries*. Hamburg: GIGA German Institute of Global and Area Studies.
- Bellamy, A. J. (2002). The Catholic Church and Croatia's Two Transitions. *Religion, State & Society*, 30/1, 45-61.

- Berisha, D. (2016). The Politics of Electoral Systems in the Former Yugoslav Republic of Macedonia. *Indiana Journal of Constitutional Design*: Vol. 2, Article 1.
- Bertoa, F. C. & Taleski D. (2016). Regulating party politics in the Western Balkans: the legal sources of party system development in Macedonia. *Democratization*, 23:3, 545-567, DOI: 10.1080/13510347.2014.987664
- Bešić, M. (2011). Politički i situacioni prediktori poverenja u institucije. *Godišnjak FPN*, 6/2011, 134-148.
- Bideleux R. & Jeffries I., (2007). *The Balkans – A Post-communist history*. London, New York: Routledge.
- Bieber, F. (2010). The party system of Montenegro. In V. Stojarová & P. Emerson. *Party Politics in the Western Balkans* (119-131), London: Routledge.
- Bilandžić, D. (1991). Državna kriza Jugoslavije. *Politička misao*, XXVIII/2, 47-57.
- Boban, D. (2007). “Minimalist” concepts of semi-presidentialism: are Ukraine and Slovenia semi-presidential states?. *Politička misao*, Vol. XLIV, No. 5, pp. 155–177.
- Bochsler, D. (2010). The party system of Serbia. In V. Stojarová & P. Emerson. *Party Politics in the Western Balkans* (99-119), London: Routledge.
- Bochsler, D. (2010). The party system of Serbia. In: Stojarova, V & Emerson, P., *Party politics in Western Balkans* (99-119). Routledge, New York
- Bozoki, A. & Ishiyama, J. (2002). *The communist successor parties of Central and Eastern Europe*. New York: M. E. Sharpe, Inc.
- Bulut, A., & Cabada, L. (2000). Post-komunistične stranke – Primerjava Razvoja Zveze Komunistov Slovenije In Komunistične Stranke Češkoslovaške. *Teorija in praksa*, 37/4, 749-766.
- Bursać, D. (2016). Dejtonski veto igrači u političkom sistemu BiH. U Živojinović, D., Nedeljković, S. & Krstić, M. *Dvadeset godina od Dejtonskog mirovnog sporazuma – trajni mir ili trajni izazovi?* (87-101). Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka.
- Van Biezen, I. (2003). *Political Parties in New Democracies - Party Organization in Southern and East-Central Europe*. New York: Palgrave Macmillan.

- Vankovska, B. (2013). Constitutional Engineering and Institution-Building in the Republic of Macedonia (1991–2011). In S. P. Ramet, O. Listhung & A. Simkus. *Civic and Uncivic Values in Macedonia: Value Transformation, Education, and Media* (87-109). London: The Palgrave Macmillan.
- Vladisavljević, N. (2004). Institutional Power and the Rise of Milošević. *Nationalities Papers*, 32/1. 183-205.
- Vladisavljević, N. (2014). Popular protest in authoritarian regimes: evidence from communist and post-communist states. *Southeast European and Black Sea Studies*, 14/2, 139-157.
- Vladisavljević, N. (2016). Competitive authoritarianism and popular protest: Evidence from Serbia under Milošević. *International Political Science Review*, 37/1, 36– 50.
- Vlaisavljević, U. (2010). Glasovi iz podijeljene zemlje. *Političke analize*, 4/2010, 1-5.
- Vrcić, S. (ur.) 2006. Constitution of Bosnia and Herzegovina. Rules of procedure of the House of representatives of the Parliamentary assembly of Bosnia and Herzegovina. Sarajevo: Parliamentary assembly of BiH.
- Вучићевић, Д. (2012). Улога политичких партија у процесу консолидације демократије у Србији. *Политичка ревија*, 2/2012, 31-65.
- Vučković, M. (2016). Personalizacija politike u Hrvatskoj na prijevremenim parlamentarnim izborima 2016. godine. *Političke analize*, 27/2016, 11-15.
- Vujović Z. & Komar, O. (2006). Političke partije u Crnoj Gori. U Z. Lutovac (Ur.). *Političke stranke i birači u zemljama bivše Jugoslavije* (173-205). Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- Vujović, Z., & Tomović, N. (n.d.). *Održivi institucionalni mehanizmi za poboljšanje predstavljenosti manjina u crnogorskom parlamentu*. Podgorica: Centar za monitoring i istraživanje.
- Vujović, Z., Komar, O. (2007). Europeanization of national political parties and party system: case study. *Politics in Central Europe – The Journal of the Central European Political Science Association CEPSA*, 3/1, 51-70.
- Vujović, Z., Komar, O. (2008). Impact of Europeanization process on the transformation of the party system of Montenegro. *Journal of Southern Europe and Balkans*, 10/2, 223-241.

- Vukoja I. & Sitarski, M. (2016). *Bosna i Hercegovina – federalizam, ravnopravnost, održivost: studija preustroja BiH u cilju osiguravanja institucionalne jednakopravnosti konstitutivnih naroda*. Mostar: Institut za društveno-politička istraživanja.
- Vukomanović, D. (2010). *Obnova partijskog pluralizma u Srbiji krajem XX veka*. Beograd: Institut za političke studije.
- Vuković, I. (2010). The Post-Communist Political Transition of Montenegro: Democratization prior to Europeanization. *Contemporary European Studies*, 2, 81-104.
- Vuković, I. (2015). Political dynamics of the post-communist Montenegro: one-party show. *Democratization*, 22/1, 73–91.
- Vuković-Ćalasan, D. & Đečević, M. (2015). Izazovi izgradnje građanskog identiteta u Crnoj Gori: postreferendumske podjele i sporovi političkih partija. *Migracijske i etničke teme*, 31 /1, 7–37.
- Goati, V. (2004). *Partije i partijski sistem u Srbiji*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Goati, V. (2006). *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*. Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- Goati, V. (2007). *Partije i partijski sistemi*. Podgorica: Centar za monitoring i istraživanja.
- Goati, V. (2013). *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2003*. Beograd: NDI, Centar slobodne izbore i demokratiju.
- Goati, V. (2016). *Partijski sistem Crne Gore*. U: Goati, V. & Darmanović, S. (2016). *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori – Perspektive razvoja unutarpartijske demokratije* (47-87). Podgorica: CeMI – Centar za monitoring izbora.
- Grdešić, I. (1990). Izborne odrednice. *Politička misao*, XXXVII/2, 3-10.
- Grdešić, M. (2006). Tranzicija, sindikati i političke elite u Sloveniji i Hrvatskoj. *Politička misao*, XLIII/4, 121-141.
- Gromes, T. (2009). *Between Impositions and Promises: Democracy in Macedonia*, PRIF-Reports No. 91. Frankfurt: Peace Research Institute.
- Darmanović, S. (2007). Montenegro: A Miracle in the Balkans?, *Journal of Democracy*, 18/2, 152-159.

- Darmanović, S. (2016). Politički sistem Crne Gore. U: Goati, V.& Darmanović, S. (2016). *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori – Perspektive razvoja unutarpartijske demokratije* (11-47). Podgorica: CeMI – Centar za monitoring izbora.
- Daskalovski, Z. (2004). Democratic consolidation and the ‘stateness’ problem: The case of Macedonia, *Global Review of Ethnopolitics*, 3:2, 52-66, DOI:10.1080/14718800408405165
- Dedović, V. & Vujović, Z. (2016). Izborni sistem u Crnoj Gori. U: Goati, V.& Darmanović, S. (2016). *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori – Perspektive razvoja unutarpartijske demokratije* (87-135). Podgorica: CeMI – Centar za monitoring izbora.
- Deegan-Krause, K. (2013) Full and Partial Cleavages. In Berglund, S. & Ekman, J. & Deegan-Krause, K and Knutsen, T. *Handbook of Political Change in Eastern Europe* (35-50). Cheltenham: Edward Elgar.
- Dimeski, J (2014). The Republic of Macedonia’s 2014 Parliamentary Elections
- Dix, R. H. (1992). Democratization and the Institutionalization of Latin American Political Parties. *Comparative Political Studies*, 24/4, 488-511.
- Dolanec, D. (2013). *Democratic institutions and Authoritarian rule in Southeast Europe*. Colchester: ECPR Press.
- Dolenec, D. (2012). The Absent Socioeconomic Cleavage in Croatia: a Failure of Representative Democracy?, *Politička misao*, Vol. 49, No. 5, 69-88.
- Dolenec, D. (2014). Zašto SDP-ova vlada nije socijaldemokratska?, *Političke analize*, 20/2014, 33-38.
- Dolinšek, L. (2016). (Ne)zaupaenje v institucije v Sloveniji med leti 2005 in 2015. Ljubljana: Fakultet za družbene vede Univerza v Ljubljani.
- Dunatov, Š. (2010). Začeci višestranačja u Hrvatskoj 1989. Godine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52, 381-397.
- Duverger, M. (1980). A new political system model: semi-presidential government. *European Journal of Political Research*, 8(2), 165–187. Amsterdam: Elsevier Scientific Publishing Company.
- Ejdus, F. (2010). Demokratsko upravljanje sektorom bezbednosti u Srbiji. U Pavlović, D. (Ur.). *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji - Deset godina kasnije* (107-119). Beograd: Fondacija Heinrich Böll, Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu u Beogradu.

- Zajc, D. (1997). Slovenski parlament – pluralizam i stvaranje koalicija. *Politička misao*, XXXIV/1, 47-62.
- Zajc, D. (2016). Role of Opposition in Contemporary Parliamentary Democracies – The Case of Slovenia. *Journal of Comparative Politics*, 9/1, 19-36.
- Zakošek, N. & Čular, G. (2003). *Ideological Cleavages and Party Preferences: The Case of Croatia*. Paper prepared for the Panel #19: ‘Cleavage Development: Causes and Consequences’ at the European Consortium of Political Research’s Joint Session of Workshops, Edinburgh, March 28 – April 2, 2003.
- Zakošek, N. (1994). Struktura i dinamika hrvatskog stranačkog sustava. *Revija za sociologiju*, XXV/1-2. 23-39.
- Zakošek, N. (1998). Ideološki rascjepi i stranacke preferencije hrvatskih birača, in Kasapovic, M., Šiber, I. i Nenad Zakošek (eds.), *Birači i demokracija. Utjecaj ideoloških rascjepa na politički život* (11-50), Zagreb: Alinea.
- Zdravkovski, A. & Morrison, K. (2014). The Orthodox Churches of Macedonia and Montenegro: The Quest for Autocephaly. U: Ramet, S.P. (ed.) (2014). *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe Challenges since 1989* (240-263). London: Palgrave MacMillan.
- Ilišin, V. (1999). Strukturna dinamika hrvatskog parlamenta. *Politička misao*, XXXVI/3, 151-174.
- Inotai A. & Stanovik P., (2004). EU Membership: Rationale, Costs, and Benefits. In Mojmir Mrak, Matija Rojec, Carlos Silva-Jáuregui (Eds.). *Slovenia: from Yugoslavia to the European Union* (353-367). Washington: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- Janda, K. (1980). *Political parties: A Cross-National Survey*. New York: The Free Press.
- Janda, K. (1990). *Toward a performance theory of change in political parties*. Paper for 12th World Congress of ISA, Презето са: www.janda.org (12.12.2016.)
- Jasić, S. (2000). Monitoring the Vote in Croatia. *Journal of Democracy*, 11/4, 159-168.
- Јовановић, М. (2004). Изборни системи посткомунистичких држава. Београд: ЈП Службени лист СЦГ.

- Jović, D. (1991). Komparativna analiza statuta političkih stranaka u Hrvatskoj (1991.). *Politička misao*, XXX/3, 57-75.
- Jović, D. (2012). Hrvatski referendum o članstvu u Europskoj uniji i njegove posledice po Zapadni Balkan. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 2012, 163-182.
- Jukić, Z. (2009). Političke stranke. U Gavrić, S., Banović, D. & Krause, C. (Ur.). *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine: izabrani aspekti* (264-292). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Konrad Adenauer.
- Kapidžić, D. (2015). Stranački sustav. U S. Arnautović, N. Mujagić, D. Kapidžić, A. Osmić & E. Huruz. *Politički pluralizam i unutarstranačka demokratija – Nacionalna studija za Bosnu i Hercegovinu* (33-55). Podgorica: Centar za monitoring i istraživanja.
- Kasapović, M. (1994). Političke stranke i stranački sustav u Hrvatskoj. *Politička misao*, XXXI/1, 171-187.
- Kasapović, M. (1996). Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj, *Politička misao*, XXXIII/2-3, 84-99.
- Kasapović, Mirjana (1996), *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Kasapović, M. (1997). 1996 Parliamentary election in Bosnia and Herzegovina. *Electoral studies*. Vol. 16, Issue 1, 117-121.
- Kasapović, M. (2005). *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
- Klepač Pogrmilović, B. (2010). Europeanization of Croatian Political Parties, *Politička misao*, Vol. 47, No. 5, 96-116.
- Kocijan, B. (2014). Party Membership Figures. Croatia 1990-2014. *MAPP Project Data Archive* [www.projectmapp.eu].
- Komar, O. & Živković, S. (2016). Montenegro: A Democracy without Alternations. *East European Politics and Societies and Cultures*, XX/X, 1–20.
- Komar, O. (2009). Political parties in Montenegro. U D. Sagar (Ed.), *Political parties of the World (7th)*, London: John Harper Publishing.
- Komar, O. (2013). *Birači u Crnoj Gori – faktori izborne i partijske preferencije*. Udruženje za političke nauke Srbije. Fakultet političkih nauka Podgorica, Čigoja štampa, Beograd.

- Komšić J., Pantić D., Slavujević Z., (2003). *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- Kovačević, D. (2014). Institucionalizacija partijskog sistema u Srbiji. *Politički život*, 10,63-73.
- Kovačević, D. (2016). Implikacije Dejtonskog mirovnog sporazuma na partijski sistem BiH. U Živojinović, D., Nedeljković, S. & Krstić, M. *Dvadeset godina od Dejtonskog mirovnog sporazuma – trajni mir ili trajni izazovi?* (101-117). Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka.
- Kovačević, F. (2007). Montenegro and the Politics of Postcommunist Transition: 1990 to 2006. *Mediterranean Quarterly*, 72-93.
- Krašovec, A. & Haughton, T. (2014). Privlačnost novog: nove stranke i promjena stranačkog sustava u Sloveniji. *Političke analize*, 19, 48-53.
- Krašovec, A. (2014). Party Membership Figures. Slovenia 1988-2014. *MAPP Project Data Archive* [www.projectmapp.eu].
- Krašovec, A. & Haughton, T. (2011). Money, organization and the state: The partial cartelization of party politics in Slovenia. *Communist and Post-Communist Studies*, 44/2011, 199–209.
- Kreuzer, M. (2009). How Party System Form: Path dependency and the Institutionalization of the Post-War German Party System. *British Journal of Political Science*, 39/4, 669-697.
- Кржаловски, А. (2013). *Довербата во луѓето и во институциите*. Македонски центар за меѓународна соработка, Скопје.
- Krivic, M. (1990). Izbori u Sloveniji 1990. *Politička misao*, XXVII/2, 11-28.
- Kropivnik, S. (1998). *Slovenski volivci v geografskem, družbenem in ideološkem prostoru: analize volitev v letih 1990 in 1992*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica.
- Krowel, A. (2003). Measuring presidentialism and parliamentarism: An Application to Central and East European Countries. *Acta Politica*, 38, 333–364.
- Kukić, S. (2008). Osobenost političkog organiziranja u BiH. U Z. Lutovac (Ur.). *Političke stranke i birači u zemljama bivše Jugoslavije* (253-267). Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.

- Kukovič, S. (2013). (Dis)trust in political institutions: Comparisons between new democracies of Central and Eastern Europe. *Journal of Comparative Politics*, 6/2, 20-31.
- Laakso, M. & Taagepera, R. (1979). Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe, *Comparative Political Studies*, 12, 3-27.
- Lajphart, A. (2003). *Modeli demokratije: oblici i učinak vlade u trideset šest zemalja*. Podgorica: CID.
- LaPalombara, J. (1990). Book reviews: Comparative politics. *American political science review*, vol.84.
- Levitsky S. & Way, L. A. (2002). The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 13/2, 51-65.
- Levitsky, S. (1998). Institutionalization and Peronism – The Concept, the Case and the Case for Unpacking the Concept. *Party politics*, 4/1, 77-92.
- Lewis, P. G. (2008). Party system institutionalisation in east-central Europe: empirical dimensions and tentative conclusions. Rennes: European Consortium for Political Research, Preuzeto sa <http://oro.open.ac.uk/10915/1/>
- Lewis, Paul G. (2000). *Political parties in post-communist Eastern Europe*. London and New York: Routledge.
- Lipset, S.M & Rokkan, S (1967). Cleavage structures, party systems, and voter alignment: an introduction. In S.M. Lipset, S. Rokkan (Eds.) *Party system and voter alignments: cross-national perspectives* (1-64), New York: Free Press.
- Lučić, I. (2008). Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja. *ČSP*, br. 1., 1.-308, 108-140.
- Mainwaring, S. & Scully, T. (Eds.). (1995). *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*. Stanford: Stanford University Press.
- Mainwaring, S. & Torcal, M. (2005). Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization. The Helen Kellogg Institute for International Studies, Preuzeto sa <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/319.pdf>
- Mainwaring, S. (1998). Party Systems in the Third Wave. *Journal of Democracy*, 3/98, 67-81.

- Mair, P. (1993). *How, and why, newly-emerging party systems may differ from established party systems*. Paper for Conference on The Emergence of New Party Systems, Centre for Mediterranean Studies, Bristol University.
- Maksic, A. (2017). *Ethnic Mobilization, Violence, and the Politics of Affect - The Serb Democratic Party and the Bosnian War*, London: Palgrave Macmillan.
- Malcolm, Noel (1996): *Bosnia. A Short History*, London: Papermac.
- Malešević, K. (1991). Marginalije o Be Ha izborima. *Revija za sociologiju*, Vol. XXII, No.2, 315-326.
- Maleska, M. (2013). Multiethnic democracy in Macedonia: political analysis and emerging scenarios. *New Balkan Politics*, 3, 1-27.
- Manning, C. (2004). Elections and political change in post-war Bosnia and Herzegovina. *Democratization*, 11:2, 60-86.
- Manning, C. (2008). *The making of democrats: elections and party development in postwar Bosnia, El Salvador, and Mozambique*, New York: Palgrave Macmillan.
- March, J.G. & Olsen, J.P. (2006). Elaborating the „New Institutionalism“. In S.A. Binder, R.A.W. Rhodes, B.A. Rockman, *The Oxford Handbook of Political Institutions*. Oxford: Oxford University Press.
- Marković, P., Bošković, B. & Đuković, M (2014). Crnogorski konstitucionalizam: populizam kao „normalna politika. U: Podunavac, M. & Đorđević, B. (2014). *Ustavi u vremenu krize – postjugoslovenska perspektiva* (297-315). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Udruženje za političke nauke Srbije.
- Marković, G. (2016). Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine. U: Pejanović, M. & Šehić, Z. (ur.) *Zbornik radova: Simpozij: Daytonski mirovni sporazum i budućnost BiH* (85-98). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Markowski, R. (2000). Party System Institutionalization in New Democracies: Poland – a Trend-Setter with No Followers. *Conference Re-thinking Democracy in the New Millennium*. Houston: University of Houston.

- Marolov, D. (2012). Understanding the Ohrid Framework Agreement. In S. P. Ramet, O. Lifthung & A. Simkus. *Civic and Uncivic Values in Macedonia: Value Transformation, Education, and Media* (134-155). London: The Palgrave Macmillan.
- Meleshevich, A. A. (2007). *Party Systems in post-Soviet Countries: A Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia, and Ukraine*. New York: Palgrave Macmillan.
- Milošević, A. (2017): Back to the future, forward to the past: Croatian politics of memory in the European Parliament, *Nationalities Papers* 1-18.
- Milošević, M. (2011). *The Effects of Electoral Systems and Social Cleavages on Party Systems of Serbia and Montenegro*. Master thesis, Master's degree in Southeast European Studies. Athenas: National and Kapodistrian university of Athens. Доступно на: https://www.academia.edu/5810294/The_Effects_of_Electoral_Systems_and_Social_Cleavages_on_Party_Systems_of_Serbia_and_Montenegro (25.5.2018.)
- Mišković, S. (2011). Osnovi demokratije i njen nastanak u Crnoj Gori. *Matica*, 137-148.
- Мојански, Ц. Т. (2000). Летопис на македонската демократија. Скопје: Пакунг.
- Moch'ak, M. (2015). Democratization and electoral violence in postcommunism. A study of Montenegro, *Southeast European and Black Sea Studies*, 15:1, 97-117.
- Morlino, R. (1995). Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe. In R. Gunther, P.N. Diamandouros, H.J. Puhle, *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective* (315-388). Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Morrison, K. & Čagorović, N (2014). The Political Dynamics of Intra-Orthodox Conflict in Montenegro. U: Ognjenović, G. & Jozelić, J. (2014). *Politicization of Religion, the Power of State, Nation, and Faith The Case of Former Yugoslavia and its Successor States* (151-170). London: Palgrave MacMillan.
- Morrison, K. (2012). Montenegro: A Polity in Flux, 1989-2000. U Ingraio, C. & Thomas, A. E. (Eds.). *Confronting Yugoslav Controversies* (426-457). West Lafayette: Purdue University Press.

- Mujagić, N. (2015). Politički sistem. U S. Arnautović, N. Mujagić, D. Kapidžić, A. Osmić & E. Huruz. *Politički pluralizam i unutarstranačka demokratija – Nacionalna studija za Bosnu i Hercegovinu* (13-33). Podgorica: Centar za monitoring i istraživanja.
- Mujkić, A. & Hulsey, J. (2010). Explaining the Success of Nationalist Parties in Bosnia and Herzegovina. *Politička misao*, 47/2, 143-158.
- Nakarada, R. (2016). U Tepšić, G., Džuverović, N. i Nakarada, R, Interpretacija jugosloveskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga. Beograd: Fakultet političkih nauka Centar za studije mira.
- Nikić Čakar, D. (2009). Prezidencijalizacija hrvatskih stranaka: slučaj HDZ-a. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 2009, 29-49.
- Nohlen D. & Stöver, P., (2010). Elections in Europe: A Data Handbook. Baden-Baden: Nomos.
- O'Donnell, G. & Schmitter, P. (1986). *Transitions from Authoritarian rule: Southern Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Orlović, S. (2002). *Političke partije i moć*. Beograd: Čigoja štampa.
- Orlović, S (2002b). Promene u spektru političkih partija. U Vasović, V. & Pavlović, V. *Postkomunizam i demokratske promene* (284-297). Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke Fakultet političkih nauka.
- Orlović, S. (2008). *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Orlović, S. (2011). Partijski sistem Srbije. U S. Orlović (Pr.), *Partije i izbori – 20 godina* (11-71). Beograd: Fondacija Fridrih Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju.
- Orlović, S. (2011b). Konsolidacija demokratije u Sloveniji i Srbiji – uporedna analiza. *Politički život*, 3/2011, 49-65.
- Orlović, S. (2015). *Partije i partijski sistemi – teorijski-analitički okvir*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka.
- Orlović, S. (2015b). *Izborni bumerang*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu.

- Orloviћ, С. (2015c). Друштвени расцепи и њихов утицај на партијски систем Србије. У Стојановић, Ђ., Спасојевић, Д, Стојиљковић, З. *Српска политичка мисао – посебно издање* (103-125). Београд: Институт за политичке студије.
- Orlović, S. (2015d). Consociational experiments in the Western Balkans: Bosnia and Herzegovina and Macedonia. *New Balkan Politics*, issue 17, 29-50.
- Orlović, S. (2017). Prezidencijalizacija partija u Srbiji. *Politički život*, 14/2017, 7-27.
- Orlović, S. (2019). *Politička sociologija*. Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu.
- Osmić, A. (2015). Izborne kampanje i opći izbori od 1996. do 2014. U S. Arnautović, N. Mujagić, D. Kapidžić, A. Osmić & E. Huruz. *Politički pluralizam i unutarstranačka demokratija – Nacionalna studija za Bosnu i Hercegovinu* (87-109). Podgorica: Centar za monitoring i istraživanja.
- Pavlović D. & Antonić, S. (2007). *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*. JP Službeni glasnik.
- Panbianco, A. (1988). *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Panov, T. & Taleski, D. (2014). *What drives political divisions in the Republic of Macedonia? Social structures, attitudes or perceptions of communist past as basis for political divisions*. Paper prepared for presentation at the Political Behavior Working Group at the CE University, Доступно на: <https://politicalscience.ceu.edu/sites/politicalscience.ceu.hu/files/attachment/event/897/polberg-2014-panov-and-taleski.pdf> (25.5.2018.)
- Pavićević, V. (1997). *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990 – 1996*. Podgorica, CID.
- Pedersen, M. N. (1979). The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility. *European Journal of Political Research*, 7/1, 1-26.
- Pejanović, M. (2005). Osnovne karakteristike razvoja političkog pluralizma u Bosni I Hercegovini 1989-2003. *Pregled – časopis za društvena pitanja*, 1-2, 49-77.
- Pepić, I. & Raos, V. (2015). Komparacija konsocijacijske i centrifugalne demokracije: Švicarska i Bosna i Hercegovina. *Politička misao*, god. 52, br. 3, 2015, str. 105-129.
- Petak, Z. (2010). Regulacija financiranja stranaka i izbora: usporedna analiza Hrvatske, Njemačke i Nizozemske. *Politička misao*, 47/2, 85-109.

- Petr, J. (2010). The institutionalization of Party Systems – Bulgaria, Romania, Croatia and Slovenia in a Comparative Perspective. *Politics in Central Europe*, 6/1, 110-123.
- Petrović, B. (1990). National fears in Croatian election. *Gardian*, Apr.20, 6.
- Pickering, P. M. & Baskin, M. (2008). What is to be done? Succession from the League of Communists of Croatia. *Communist and Post-Communist Studies*, 41/2008, 521-540.
- Pleškovič, D. & Sachs, J. (1994). Political Independence and Economic Reform in Slovenia. In: Blanchard, O.J., Kenneth A. Froot, K. A. & Sachs, J. D. (eds.), *The Transition in Eastern Europe*, Volume 1 (191-220). Chicago: University of Chicago Press.
- Popova-Momčinović, Z. (2012). Parlamentarne političke stranke u Bosni i Hercegovini. U Gavrić, S. & Banović, D. (Pr.). *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini* (251-291). Sarajevo: Satrajevski otvoreni centar, Friedrich Ebert Stiftung.
- Pridham, G. & Lewis, P. (1996). Introduction: Stabilising fragile democracies and party system development Pridham, G. & Lewis, P. (eds.) *Stabilising fragile democracies: Comparing new party systems in southern and eastern Europe* (1-23), New York: Routledge.
- Puhalo, S. & Perišić, N. (2013). *Apstinenti u Bosni i Hercegovini*. Friedrich Ebert Stiftung. Sarajevo.
- Randall, V. & Svåsand, L. (2002). Party Institutionalization in New Democracies, *Party Politics*, 8/1, 5-29.
- Sahadžić, M. (2009). The Electoral System of Bosnia and Herzegovina: A Short Review of Political Matter and/or Technical Perplexion. *Contemporary issues*, (2009) Vol. 2, No. 1, 61-78.
- Sahadžić, M. (2012). Veto mehanizmi u parlamentima na državnoj i entitetsko razini u Bosni i Hercegovini. U: Gavrić, S. & Banović, D. (Pr.). *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini* (251-291). Sarajevo: Satrajevski otvoreni centar, Friedrich Ebert Stiftung.
- Santova, K. (2013). Intergroup Cleavages A Study of Bosnia and Herzegovina. Seminar paper. Доступно на:
https://www.academia.edu/6085397/Intergroup_Cleavages_A_Study_of_Bosnia_and_Herzegovina_Seminar_paper_2013_ (25.5.2018.)

- Saračević, N. (2012). Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. In: Gavrić, S., & Banović, D. (Eds.). *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini (43-89)*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Fondacija Friedrich Ebert.
- Sartori, Đ. (2001). *Demokratija, šta je to?*. Podgorica: CID.
- Sartori, Đ. (2002). *Stranke i stranački sustavi*. Zagreb: Politička kultura.
- Sartori, Đ. (2003). Uporedni ustavni inženjering: strukture, podsticaji i ishodi. Beograd: Filip Višnjčić.
- Savić, M. & Popović, D. (2017). *Prezidencijalizacija političkih partija i unutarstranačka demokratija u Crnoj Gori*. CeMI, Podgorica.
- Šedo, J. (2010). The Party System of Croatia. In: V. Stojarová & P. Emerson. *Party Politics in the Western Balkans (73-85)*, London: Routledge.
- Sekelj, L. (2000). Parties and Elections: The Federal Republic of Yugoslavia – Change Without Transformation. *Europe-Asia Studies*, 52/1, 57-75.
- Selznick, P. (1957). *Leadership in Administration – A Sociological Interpretation*. Los Angeles: University of California.
- Sever, M. (2016). Koliko je kriv Victor D'Hondt: analiza i simulacija izbornih rezultata 2015. i 2016. godine. *Političke analize*, 27/2016, 16-21.
- Sikk, A. (2005). How unstable? Volatility and the genuinely new parties in Eastern Europe. *European Journal of Political Research* 44: 391–412.
- Siljanovksa-Davkova, G. (2013). Political Parties, Values, and Democratic Consolidation. In S. P. Ramet, O. Listhung & A. Simkus. *Civic and Uncivic Values in Macedonia: Value Transformation, Education, and Media* (109-134). London: The Palgrave Macmillan.
- Siljanovska-Davkova, G. (2013). Constitutional Engineering and Institution-Building in the Republic of Macedonia (1991–2011). In: Ramet, P. S. & Listhaug, O. & Simkus, A. (Eds.). *Civic and Uncivic Values in Macedonia - Value Transformation, Education, and Media*. Palgrave Macmillan, London.
- Slavujević, Z. (2002). *Politički marketing*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Slavujević, Z. (2010). Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima. U: Mihajlović, S. (2010). *Kako*

- građani Srbije vide tranziciju – istraživanja javnog mnjenja tranzicije (59-71)*. FES, Beograd.
- Smerdel, B. (2009). Parlamentarni sustav i stabilnost hrvatskog ustava, *Revus* [Mrežno izdanje], 11, Datum mrežne objave: 03 janvier 2012, pristupljeno 08 décembre 2017. URL : <http://journals.openedition.org/revus/1128>
- Smerdel, B. (2009). Parlamentarni sustav i stabilnost hrvatskog ustava. *Revija za ustavno teoriju in filozofiju prava*, 11, 97-126.
- Spasojević, D. (2008). Odmrzavanje „zamrznute hipoteze“ – novi pristup socijalnim rascepima. *Godišnjak*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu.
- Spasojević, D. (2009). Dinamika i faze razvoja istočnoevropskih partijskih sistema posle 1989. Godine. U I. Vujačić, Č. Čupić, B. Vranić (Pr.), *Konsolidacija demokratije – 20 godina nakon pada Berlinskog zida (163-179)*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Konrad Adenauer Stiftung.
- Spasojević, D. (2011). Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000-2010, u: Orlović, S., *Partije i izbori u Srbiji – 20 godina (105-119)*. FPN, FES, Beograd.
- Starman, A. & Križaj, J. (2011). *20. obletnica plebiscita za samostojno Slovenijo*. Ljubljana: Razstava Arhiva Republike Slovenije.
- Steinmo, S. (2008). What is Historical Institutionalism?. In D. Della Porta, M. Keating, *Approaches in the Social Sciences (chapter 7, 150-178)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stockton, H. (2001). Political Parties, Party Systems, and Democracy in East Asia – lessons from Latin America. *Comparative Political Studies*, 34/1, 94-119.
- Stojarová V. & Emerson P. (Eds.). (2010). *Party Politics in the Western Balkans*. London: Routledge.
- Stojić, M. (2018). *Party responses to the EU in the Western Balkans*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Stojiljković, Z. (2008). *Partijski sistem Srbije*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Stojiljković, Z., Mihajlović, V. & Spasojević, D. (2015). Unutarstranačka demokratija u Srbiji. U: Stojiljković Z, Spasojević D. & Lončar, J. (2015). *Kako internu stranačku demokratiju*

- učiniti mogućom* (69-87). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Centar za monitoring i istraživanje CeMI Podgorica.
- Tatalović, S. (2003). *Etnički sukobi i europska sigurnost*. Zagreb: Politička kultura.
- Tavits, M. (2008). Party Systems in the Making: The Emergence and Success of New Parties in New Democracies. *British Journal of Political Science*, Vol. 38, No. 1, pp. 113-133.
- Toka, G. (1997). Political parties in east central Europe, u: L. Diamond et al. (eds) *Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*, Baltimore: Johns Hopkins Press, p. 94.
- Tomović, N. & Kovačević, D. (2016). Unutarstranačka demokratija u Srbiji i Crnoj Gori. U: Stojiljković, Z. & Spasojević, D. *Birači, partije, izbori – kako demokratizovati partije u Crnoj Gori i Srbiji?* (115-133). Podgorica: CeMI – Centar za monitoring i istraživanja. Beogra: Čigoja štampa.
- Toplak, J. (2007). Party funding in Slovenia. In D.Smilov & J. Toplak (Eds.). *Political finance and corruption in Eastern Europe : the transition period* (171-190). Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
- Toš, N. (1992). Volici in politične stranke. *Teorija in praksa*, 29/1-2, 109-122.
- Toš, N. (2008). The trust of Slovenians in institutions of the system (1991-2006). U M. Drčar-Murko (Ur.) et al., *Five minutes of democracy: the image of Slovenia after 2004*. (77-104), Ljubljana: The Liberal academy.
- Toš, N., Mihelj, V. Kurdija, S. (2009). Trust in institutions of the system – European comparisons – and Slovenia. U: N. Toš (Ur.), et al. *Three roads to comparative research: analytical, visual, and morphological* (221-267), Vienna: Echoraum.
- Toš, N. (1996). Zaupanje v demokratski sistem. *Teorija in praksa*, let 33, 4/1996, 631-672.
- Touquet, H. (2011). Multi-Ethnic Parties in Bosnia-Herzegovina: Naša Stranka and the Paradoxes of Postethnic Politics *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Vol. 11, No. 3, 2011, 451-467.
- Ćelap, K & Nikić Čakar, D. (2017). Unutarstranačka demokracija u Hrvatskoj: (Ne)moć običnih članova u procesu stvaranja stranačkih politika. *Politička misao*, 54/3, 80-107.
- Ćuković, A. (2013). Partijski sistem Bosne i Hercegovine. *Socioeconomica – The Scientific Journal for Theory and Practice of Socio-economic Development* Vol. 2, N° 4, 375 – 388.

- Fink-Hafner D. & Krašovec, A. (2011). The Stability of The Slovenian Party System: Reasons for The Success or Failure of New Parties. Paper presented at the section on “The State of Democracy in Europe”, panel “Political Parties and Democratic Consolidation in Central European Countries” at the 6th ECPR General Conference at the University of Iceland, Reykjavik.
- Fink-Hafner, D. (2006). Slovenia: Between Bipolarity and Broad-Coalition Building. In S. Jungerstam-Mulders (Ed.). *Post-Communist EU Member States* (203-231). London: Routledge.
- Fink-Hafner, D. (2006). Strankarski sistem u Sloveniji: od prikirte k transparent bipolnosti. U Z. Lutovac (Ur.). *Političke stranke i birači u zemljama bivše Jugoslavije* (363-385). Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- Fink-Hafner, D. (2007a). Factors of party system Europeanisation: a comparison of Croatia, Serbia and Montenegro. *Politics in Central Europe*, 3-1/2, 26-50.
- Fink-Hafner, D. (2007b). Stranački sustav na razini Europske Unije. *Politička misao*, 44/3, 3-21.
- Fink-Hafner, D. (2008). Europeanization and party system mechanics: comparing Croatia, Serbia and Montenegro. *Journal of southern Europe and the Balkans*, 10/2, 167-181.
- Fink-Hafner, D. (2008). Europeanization and party system mechanics: comparing Croatia, Serbia and Montenegro. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 10/2, 167-181.
- Fink-Hafner, D., Kustec Lipicer, S., Čehovin, G. & Železnik, A. (2017). Slovenia’s Parliamentary Elite: Representation and Accountability Since 1992. *Teorija in praksa*, 54, 60-79.
- Fink-Hafner, M., Lipicer, S., Fink-Hafner, D & Čehovin, G. (2014). Determinants of voter behaviour at presidential elections in a post-socialist context: The case of Slovenia. *Družboslovne razprave*, XXX (2014), 75: 7–27.
- Fraenkel, E. (2003). Freedom House: Nations in Transtion – Macedonia. Preuzeto sa <http://freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=242&year=2003>
- Hardman, H. (n.d.). Electoral System Change in Europe since 1945: Croatia. Доступно на: <http://www.electoralsystemchanges.eu/Public/DatasPage.php?ID=6> (22.1.2018.)

- Harmel, R. & Janda, K. (1994). An Integrated Theory of Party Goals and Party Change *Journal of Theoretical Politics*, 6(3), 259-287.
- Henjak, A. (2018). Nose li parlamentarni izbori 2015. i 2016. godine promjenu političkih rascjepa u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja Zagreb*, god 27(2018), br.3, 383-406.
- Henjak, Andrija (2012). Stranačka identifikacija i granice stranačke mobilizacije u Hrvatskoj nakon 2000. godine. *Političke perspektive*, vol.1, no.1.
- Holliday, G. (2005). From Ethnic Privileging to Power-Sharing: Ethnic Dominance and Democracy in Macedonia (139- 167). In Smooha, S. & Järve, P. (Eds.). *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*. Budapest: Open Society Foundation.
- Hristova, L. (2010). Left and right in the postcommunist Countries. *New Balkan Politics* Issue 12, 2010.
- Христова, Л. (2011). Вредносните и политичките ориентации на граѓаните на Република Македонија. У: Христова, Л. (ур.), *Политичките идентитети во Република Македонија (187-207)*. Институт за Социолошки и Политичко-правни истраживања, Скопје.
- Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
- Casal Bértoa, F. & Taleski, D. (2016) Regulating party politics in the Western Balkans: the legal sources of party system development in Macedonia, *Democratization*, 23:3, 545-567.
- Casal Bértoa, F. (2016): Database on WHO GOVERNS in Europe and beyond, PSGo. Available at: whogoverns.eu (22.1.2018.)
- Cekov A. & Daskalovski, Z. (2013). *Analysis of Internal Party Democracy in Macedonia*. Skopje: Konrad-Adenauer-Stiftung, Office in Skopje / Macedonia, Center for Research and Policy Making.
- Čular, G. (2000). Institucionalizacija strankarskega sistema v nekonsolidiranim demokraciji: primer Hrvaške. U D. Fink-Hafner, M. Haček (Ur.) *Demokratski prehodi* (211-239), Ljubljana: Fakultet za družbene vede.
- Čular, G. (2000). Political Development in Croatia 1990-2000: Fast Transition –Postponed Consolidation. *Politička misao*, XXXVII/5, 30-46.

- Čular, G. (2001). Vrste stranačke kompeticije i razvoj stranačkog sustava. U M. Kasapović (Ur.), *Hrvatska politika 1990.-2000.* (123-147), Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Čular, G. (2002). Hrvatski stranački sustav 1989-2002. U D. Vujadinović, V. Goati (Ur.), *Između autoritarizma i demokratije* (380), Beograd: Cedet.
- Čular, G. (2004). Organisational Development of Parties and Internal Party Democracy in Croatia. *Politička misao*, XLI/5, 28-51.
- Čular, G. (2004b). Razvoj stranačkog sustava u Hrvatskoj: četiri teze. U Kregar, J., Puljiz, V. & Ravlić, S. *Hrvatska – kako dalje – zadanosti i mogućnosti* (135-150). Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
- Čular, G. (2012). Političko predstavništvo u Hrvatskoj: predstoji li korjenita promjena stranačkog sustava?, *Političke analize*, broj 13, 3-10.
- Čular, G. (2013). Političko predstavništvo u Hrvatskoj: predstoji li korjenita promjena stranačkog sustava?. *Političke analize*, 13/2013, 3-11.
- Džankić, J. (2013). Cutting the mists of the Black Mountain: Cleavages in Montenegro's divide over statehood and identity. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 41:3, 412-430.
- Wall, M. (n.d.). Electoral System Change in Europe since 1945: Croatia. Доступно на: <http://www.electoralsystemchanges.eu/Public/DatasPage.php?ID=6> (22.1.2018.)
- Wojnicki, J. (2016). The Formation of the Party System in the Republic of Macedonia, *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska*, Vol. I, 157-172.

Званична документа и истраживања:

- AJPES – Agencija Republike Slovenije za javnoprave evidence in stortive (2017). Доступно на: www.ajpes.si (22.11.2017.)
- Vlada Republike Hrvatske (2017). Доступно на: <https://vlada.gov.hr/prethodne-vlade-11348/11348> (1.12.2017.)
- Vlada Republike Slovenije – pretekle vlade (2017). Доступно на: www.vlada.si (24.11.2017.)
- Godišnjak Cedem, (2008). Javno mnjenje Crne Gore. Доступно на: www.cedem.me (20.5.2018.)
- DIP - Državno izborno povjereništvo, 2016 <http://www.izbori.hr/2000Pred/Pred2Krug.pdf>

DIP - Državno izborno povjereništvo, 2017 <http://www.izbori.hr/2005Pred/index.html>

DIP - Državno izborno povjereništvo (2017). Доступно на: www.izbori.hr (24.11.2017.)

DIP - Državno izborno povjereništvo Republike Hrvatske. (2016, Februar). Arhiva izbornih rezultata. Preuzeto sa http://www.izbori.hr/arhiva/arhiva_1990.html

Državna revizorska institucija Crna Gora (2018). Zbirni izveštaj o reviziji Godišnjih političkih izveštaja političkih subjekata za 2016. Доступно на: <http://www.dri.co.me> (5.5.2018.)

Državna volilna komisija (2017). Доступно на: www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiva-drzavni-zbor-rs (11.11.2017.)

Državni zavod za statistiku (2017). Popis stanovništva 2011, Republika Hrvatska. Доступно на: www.dzs.hr (15.12.2017.)

EVS Montenegro (2008). European value study – BiH – Variable v265: which political party appeals to you most (Q75b) Доступан на: zcat.gesis.org (5.5.2018.)

EVS BiH (2008). European value study – BiH – Variable v265: which political party appeals to you most (Q75b). Доступно на: zcat.gesis.org (29.11.2017.)

EVS Croatia (2008). European Value Study, Croatia – Variable v265: which political party appeals to you most (Q75b). Доступно на: zcat.gesis.org (12.12.2017.)

EVS Macedonia (2016). Доступно на: zcat.gesis.org (5.5.2018.)

EVS Serbia (2008). European Value Study, Croatia – Variable v265: which political party appeals to you most (Q75b). Доступно на: zcat.gesis.org (21.12.2017.)

ENOP (2016). Доступно на: <http://www.enop.eu/en/home> (11.11.2017.)

European elections database, 2016. Доступно на: eed.nsd.uib.no (11.11.2017.)

Zavod za statistiku Crne Gore (2018). Popis stanovništva 2011. Доступно на: <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=1001&pageid=1001> (28.3.2018.)

Закон за политичките партии - Македонија (2004). Сл. весник на РМ, 76/LX. Доступно на: <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/8ACA7B9BB282A34ABF246FCAB8F18D37.pdf> (21.1.2018.)

Закон за финансирање на политичките партии – Македонија (2004). Сл.весник 76/04. Доступно на: <http://www.pravo.org.mk/documentDetail.php?id=184> (21.1.2018.)

Закон о политичким странкама - Србија (2009). Сл.гласник 36/2009. Доступно на:
<http://www.mduls.gov.rs/dokumenta-zakon-o-politickim-strankama.php> (21.1.2018).

Закон о политичким организацијама СР Србије, Сл.гласник 37/90. Доступно на:
www.arhiva.drzavnauprava.gov.rs (20.5.2018.)

Закон о финансирању политичких активности – Србија (2011). Сл.гласник 43/11, 123/14.
Доступно на: <http://www.acas.rs/zakoni-i-drugi-propisi/zakoni/o-finansiranju-politickih-partija/> (21.1.2018.)

Закон о финансирању политичких странака – БиХ (2010). Сл. гласник БиХ, 22/00,
102/09, 54/10. Доступан на:
https://www.izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/ZFPS-precisceni_tekst.pdf
(21.1.2018.)

Закон о financiranju političkih partija i izborne promidžbe - Hrvatska (2011). NN 24/11,
61/11, 27/13, 02/14, 96/16, 70/17. Доступан на: <https://www.zakon.hr/z/443/Zakon-o-financiranju-politi%C4%8Dkih-aktivnosti-i-izborne-promid%C5%BEbe> (21.1.2018.)

Закон о finansiranju političkih subjekata i izbornih aktivnosti – Crna Gora (2014). Sl.list CG,
52/2014, 76/2015 – odluke US, 83/16, 92/17. Доступно на:
https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/zakon_o_finansiranju_politickih_subjekata_i_izbornih_kampanja.html
(21.1.2018.)

Закон о политичким партијама – Crna Gora (2004). Sl.list Crne Gore 01 – 452/2. Доступно на:
<http://www.sluzbenilist.me/PravniAktDetalji.aspx?tag=%7BA6878001-237D-46A1-ABA4-97FC6787C82C%7D> (21.1.2018.)

Закон о политичким странкама – Hrvatska (1993). NN 76/93, 111/96, 164/98, 36/01, 28/06.
Доступан на: <https://www.zakon.hr/z/549/Zakon-o-politi%C4%8Dkim-strankama>
(21.1.2018.)

Закон о политичних странках - Slovenija (1994). Ur.l. RS, št. 62/94. Доступно на:
<http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO359> (21.1.2018.)

Закон о политичних странках (1994). Uradni list RS, št. 62/94. Доступно на:
<http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO359> (12.11.2017.)

Закон о политичном združevanju (1990). Uradni list SRS, št.42/89.

International Religious Freedom Report (2016). United States Department of State - Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. Доступно на:

<https://www.state.gov/documents/organization/269092.pdf> (25.3.2018.)

IRI Macedonia (2016). *Survey of Macedonian public opinion*. Доступно на:

https://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/iri_macedonia_survey_april_2016_0.pdf
(25.5.2018.)

IRI Macedonia (2016). *Survey of Macedonian Public Opinion (April 19-25, 2016)*. Доступно на: www.iri.org (5.5.2018.)

IRI Macedonia (2017). *Public opinion in Macedonia*. Доступно на:

http://www.iri.org/sites/default/files/2017-9-18_macedonia_poll.pdf (20.5.2018.)

IFES (2003). *Slovenia EU/NATO Referendum Mar 23 2003 - IFES Election Guide*.

Доступно на: <http://www.electionguide.org/elections/id/39/> (22.5.2018.)

Izborni zakon BiH (2001). *Sl.glasnik BiH 23/01, 7/02, 9/02, 25/02, 4/04, 20/04, 25/05, 77/05, 11/06, 24/06, 33/08, 37/08, 32/10, 48/11, 63/11, 18/13, 7/14, 31/16, 54/17*. Доступан на: www.izbori.ba (21.08.2018.)

Извештај Организације Уједињених Нација – Хрватска 1995. Доступно на:

http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/1995/730

Народна скупштина Републике Српске (2017). Доступно на:

<http://www.narodnaskupstinars.net> (12.12.2017.)

Општи оквирни мировни споразум за БиХ (1995). Доступан на:

http://www.ohr.int/?page_id=1208 (17.5.2017.)

OSCE Report FYROM (1999). Доступно на: www.osce.org (11.9.2018.)

OSCE Finale report FYROM (2004). Доступно на: www.osce.org (11.9.2018.)

OSCE Report Montenegro, 2006, Доступно на:

<http://www.osce.org/odihr/elections/montenegro/20099>

OHR (2004). *Odluke o smjenama i suspenzijama*. Доступно на: <http://www.ohr.int/?p=95912>
(29.11.2017.)

Парламентарна скупштина БиХ (2017). Доступно на:

<https://www.parlament.ba/Representative/List?partyId=16&mandateId=7> (приступљено
12.12.2017.)

Politbarometer CMJ (2015). Доступно на: http://www.cjm.si/?q=PB_rezultati (21.1.2018.)

Poslovno poročilo DeSUS (2017). Доступно на: www.ajpes.si (22.11.2017.)

Poslovno poročilo PS (2017). Доступно на: www.ajpes.si (22.11.2017.)

Poslovno poročilo SD (2017). Доступно на: www.ajpes.si (22.11.2017.)

Poslovno poročilo SDS (2017). Доступно на: www.ajpes.si (22.11.2017.)

Poslovno poročilo SMC (2017). Доступно на: www.ajpes.si (22.11.2017.)

Prilog razvoju političkog pamćenja u Crnoj Gori (598-609). Podgorica: Centar za građansko obrazovanje.

Prism Research (2015). Public opinio poll results - analitical report. Office of the UN Resident Coordinator. Sarajevo. Доступно на: http://www.undp.org/content/dam/unct/bih/PDFs/Prism%20Research%20for%20UN%20RCO_Report.pdf (25.5.2018.)

Report Inter-parliamentary union (2017). Доступно на: http://www.ipu.org/parline-e/reports/arc/2077_03.html

Ревизорски извештаи Државен завод за ревизија (2017). Доступни на: <http://dzt.mk/DesktopDefault.aspx?tabindex=0&tabid=1073> (5.5.2018.)

Републичка изборна комисија (2016). Доступно на: www.rik.gov.parlament.rs

Skupština Crne Gore (2018). Skupština – arhiva saziva. Доступно на: <http://www.skupstina.me/index.php/me/> (25.3.2018.)

Службени весник на СР Македонија бр. 29/89. Доступан на: <http://www.slvesnik.com.mk> (9.5.2018.)

St. urad Republike Slovenije (2017). Доступно на: <http://www.stat.si/StatWeb/Field/Index/20/69> (22.11.2017.)

St. godišnjak Federacije BiH (2006). Доступно на: <http://fzs.ba/index.php/publikacije/statisticki-godisnjaciljetopisi/> (25.11.2017.)

St.urad Republike Slovenije št./No.173, (2004). Доступно на: <http://www.stat.si> (25.11.2017.)

Statut DeSUS (Slovenija) (2017). Доступно на: <http://desus.si/> (11.11.2017.)

Statut DPS (2015). Доступно на: <https://www.dps.me/me/statut> (3.4.2018.)

Statut DUI (2014). Доступан на: http://politike.al/en_US/2016/03/programet-e-partive-politike-ne-maqedoni/ (6.6.2018.)

Statut HDZ BiH (2017). Доступно на: <http://www.hdzbih.org/dokumenti> (1.12.2017.)

Statut Most (2017). Доступан на: www.most-nl.com/statut/ (12.12.2017.)

Statut NOVA (2009). Доступно на: <http://www.nova.org.me/stranica.php?id=3&tip=stranice> (3.4.2018.)

Statut PS (Slovenija) (2017). Доступно на: <http://www.pozitivnaslovenija.si/> (11.11.2017.)

Statut SD (Slovenija) (2017). Доступно на: <http://socialnidemokrati.si/> (11.11.2017.)

Statut SDA BiH (2017). Доступно на: <http://sda.ba/home/dokumenta-sda/> (1.12.2017.)

Statut SDP (2015). Доступно на: <http://sdp.co.me/dokumenta/> (3.4.2018.)

Statut SDP BiH (2017). Доступно на: <http://sdp.ba/dokumenti/> (1.12.2017.)

Statut SDS (Slovenija) (2017). Доступно на: <https://www.sds.si/> (11.11.2017.)

Statut SMC (Slovenija) (2017). Доступно на : <https://www.strankasmc.si/> (11.11.2017.)

Statut SNP (2006). Доступан у: Uljarević, D. (2009). Parlamentarni izbori 2009.

Statut SD (2013). Доступно на: www.socialnidemokrati.si (11.11.2017.)

Ст.годишњак Републике Српске (2013). Доступан на: http://www.rzs.rs.ba/front/category/8/?left_mi=287&add=287 (11.7.2018.)

Статут ВМРО-ДПМНЕ (2016). Доступан на: <https://vmro-dpmne.org.mk/> (6.6.2018.)

Статут СДС БиХ (2017). Доступно на: <http://www.sdsrs.com/sr/68.statut.html> (1.12.2017.)

Статут СДСМ (2013). Доступан на: <http://www.sdsm.org.mk/> (6.6.2018.)

Статут СНСД БиХ (2017). Доступно на: <http://www.snsd.org/index.php/o-snsd-u/dokumenti> (1.12.2017.)

USAID (2015, 2016) National Survey of Citizens' Perceptions in Bosnia and Herzegovina 2015. Доступно на: http://www.measurebih.com/uimages/MEASURE-BiH_NSCP2016_FindingsReport_ENG.pdf (25.5.2018.)

Устав Македоније, (1991). Доступан на: www.slvesnik.com.mk (21.1.2018.)

Устав Србије, (2006). Доступан на: http://www.srbija.gov.rs/cinjenice_o_srbiji/ustav.php (21.1.2018.)

Ustav BiH (1995). Доступан на: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/ustav-bosne-i-hercegovine.html> (21.1.2018.)

Ustav Crne Gore, (2007). Доступан на: <http://www.skupstina.me/index.php/me/ustav-crne-gore> (21.1.2018.)

Ustav Hrvatske, (1990). Доступан на: <https://www.zakon.hr/z/94/Ustav-Republike-Hrvatske> (21.1.2018.)

Ustav Republike Hrvatske (2001). Доступна на: [https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/3. Promjena Ustava RH NN br. 28 2001.pdf](https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/3_Promjena_Ustava_RH_NN_br_28_2001.pdf) (5.6.2018.)

Ustav Slovenije, (1991). Доступан на: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=USTA1> (21.1.2018.)

Fakti (2013, 2014, 2015). Ankete građana. Analitika – Centar za društvena istraživanja. Ova publikacija rezultat je projekta *Zagovaranje za otvorenu vlast: Pravo da znam u jugoistočnoj Evropi*. Sarajevo. Доступно на: <http://www.analitika.ba/bs/publikacije/fakti> (25.5.2018.)

Fakultet političkih znanosti (2007, 2011, 2015, 2016). *Anketna istraživanja sprovedena u okviru projekta „Izbori i političke stranke u Republici Hrvatskoj“*, Fakultet političkih znanosti Zagreb.

Finansijski izveštaj HNS (2016) Доступно на: www.hns.hr (12.12.2017.)

Finansijski izveštaj Most (2016) Доступно на: www.most-nl.com (12.12.2017.)

Finansijski izveštaj HDZ (2016). Доступно на: www.hdz.hr (12.12.2017.)

Finansijski izveštaj SDP (2016) Доступно на: www.sdp.hr (12.12.2017.)

Финансијски извештај за 2016. ВМРО-ДПМНЕ (2017). Доступан на: <http://www.sdsm.org.mk/> (6.6.2018.)

Финансијски извештај за 2016. СДСМ (2017). Доступан на: <https://vmro-dpmne.org.mk/>

Финансијски извештаји партија у БиХ (2016). Доступни на: www.izbori.ba (10.12.2017)

Freedom Barometer – Country report Croatia (2017). Доступно на: www.freedombarometer.org/country/croatia/179/2017

Freedom Barometer (2016). Country report Montenegro. Доступан на: <http://freedombarometer.org/country/montenegro/218/2016/> (5.5.2018.)

Freedom Barometer (2017). Country report BiH. Доступно на: <http://freedombarometer.org/country/bosnia-and-herzegovina/177/2016/> (29.11.2017.)

- Freedom Barometer (2017). Country report Serbia. Доступно на:
<http://freedombarometer.org/country/serbia/208/2017/> (21.12.2017.)
- Freedom Barometer (2016). Country report Slovenia. Доступно на:
<http://freedombarometer.org/country/slovenia/210/2016/> (12.11.2017.)
- Handbook. The Konrad Adenauer Stiftung in the Republic of Macedonia. Institute for Democracy “Societas Civilis” – Skopje. Доступно на: <http://www.kas.de/macedonia> (6.5.2018.)
- Hrvatski sabor (2017). Доступно на: www.sabor.hr (24.11.2017.)
- CEDEM (2010-2016) Istraživanje političkog javnog mnjenja. Доступно на: www.cedem.me (20.05.2018.)
- CEDEM (2018). Političko javno mnjenje Crne Gore, mart 2018. Доступно на:
<http://www.cedem.me/programi/istrazivanja/ostala-istrazivanja/category/31-ostala-istrazivanja> (3.4.2018.)
- CESID (2016). *Javno mnjenje Srbije – politička i društvena situacija u Srbiji*, CESID, USAID, Beograd, str.20.
- CESID (2017). Država sa najvećim brojem registrovanih političkih stranaka u našem region. Доступно на: <http://www.cesid.rs/da-li-znate/drzava-sa-najvecim-brojem-registrovanih-politickih-stranaka-u-nasem-regionu/> (20.5.2018.)

Интернет извори:

- Avaz (2017). SDP: Podrška sindikatima u zaustavljanju pljačke radnika i budućih penzionera. Доступно на: <http://avaz.ba/vijesti/bih/334596/sdp-podrška-sindikatima-u-zaustavljanju-pljačke-radnika-i-buducih-penzionera> (25.12.2017.)
- Balkan Insight (2016). Биал Касами: Политичар против естаблишментот. Доступно на:
<http://www.balkaninsight.com/mk/article/биал-касами-политичар-против-естаблишментот-10-07-2016> (7.5.2018.)
- Vljesak.info (2015). 750.000 iskaznica: Svaki peti čovjek u BiH je u nekoj stranci. Доступно на: <https://www.jabuka.tv/750-000-iskaznica-svaki-peti-covjek-u-bih-je-u-nekoj-stranci/> (15.12.2017)

- Вечер (2012). Партиска книшка за 30 денари месечно. Доступно на: <https://vecer.mk/makedonija/partiska-knishka-za-30-denari-mesechno> (6.6.2018.)
- Вечер (2015). Груевски: 170.000 членови на ВМРО-ДПМНЕ дојдоа како резултат на работа и посветеност. Доступно на: <https://vecer.mk/makedonija/gruevski-170000-chlenovi-na-vmro-dpmne-dojdoo-kako-rezultat-na-rabota-i-posvetenost> (6.6.2018.)
- Вечер (2018). Првична декларација на ВМРО ДПМНЕ -Демократска фракција. Доступно на: <https://vecer.mk/makedonija/prvichna-deklaracija-na-vmro-dpmne-demokratska-frakcija> (3.5.2018.)
- Večernji list, (2018). Ni Slovenija ne može bez svojih komunista. Доступно на: <https://www.vecernji.hr/vijesti/ni-slovenija-ne-moze-bez-svojih-komunista-1250178> (22.5.2018.)
- Vijesti (2016b). Aleksa Bečić napustio SNP. Доступно на: <http://www.vijesti.me/vijesti/aleksa-becic-napusta-snp-817071> (6.5.2018.)
- Vijesti (2016a). Svi raskoli u SNP-u. Доступно на: <http://www.vijesti.me/vijesti/svi-raskoli-u-snp-u-89643> (6.5.2018.)
- Vreme (2014). Koštunica napustio DSS. Доступно на: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1236037> (1.1.2018.)
- Danas.hr (2017). ČAČIĆ ŽESTOKO: ‘HNS je maglica, Vesna Pusić nije dobila ni izbore u kućnom savjetu, a Štromar pojma nema o graditeljstvu’. Доступно на: <http://net.hr/danas/hrvatska/cacic-zestoko-hns-je-maglica-vesna-pusic-nije-dobila-ni-izbore-u-kucnom-savjetu-a-stromar-pojma-nema-o-graditeljstvu/> (10.6.2017.)
- Delo (2017). Kratka zgodovina stranke SD. Доступно на: www.delo.si/novice/volitve/sd.html (24.11.2017.)
- Ин4С (2015). Даниловић напустио Нову. Доступно на: <https://www.in4s.net/danilovic-napustio-novu/> (6.5.2018)
- Интернет страница ВМРО-ДПМНЕ (2018). Доступно на: www.vmro-dpmne.org.mk (6.5.2018)
- Интернет страница ВМРО-ДПМНЕ, 2016 <https://vmro-dpmne.org.mk/istorijat>
- Интернет страница ДеСУС, 2017. Доступно на: <http://desus.si/> (11.11.2017.)
- Интернет страница ДС, 2016 <http://www.ds.org.rs/o-nama/demokratska-stranka-ukratko>

Интернет страница ДУИ (2018). Доступно на: www.bdi.mk (6.5.2018)

Интернет страница ДФ (2017). Доступно на: www.fronta.ba (1.12.2017.)

Интернет страница ПС, 2017. Доступно на: <http://www.pozitivnaslovenija.si/> (11.11.2017.)

Интернет страница СББ БиХ (2017). Доступно на: www.sbb.ba (1.12.2017.)

Интернет страница СД, 2017. Доступно на: <http://socialnidemokrati.si/> (11.11.2017.)

Интернет страница СДА БиХ (2017). Доступно на: www.sda.ba (1.12.2017.)

Интернет страница СДП (2017). Доступно на: www.sdp.hr (12.12.2017.)

Интернет страница СДП БиХ (2017). Доступно на: www.sdp.ba (1.12.2017.)

Интернет страница СДС БиХ(2017). Доступно на: www.sdsrs.com (1.12.2017.)

Интернет страница СДС, 2017. Доступно на: <https://www.sds.si/> (11.11.2017.)

Интернет страница СДСМ (2018). Доступно на: www.sdsm.org.mk (6.5.2018)

Интернет страница СМЦ, 2017. Доступно на : <https://www.strankasmc.si/> (11.11.2017.)

Интернет страница СНСД БиХ(2017). Доступно на: www.snsd.org (1.12.2017.)

Интернет страница СПС, 2016 <http://www.sps.org.rs/istorija/>

Интернет страница ХДЗ (2017). Доступно на: www.hdz.hr (12.12.2017)

Интернет страница ХДЗ БиХ (2017). Доступно на: www.hdzbih.org (1.12.2017.)

Интернет страница ХДЗ1990 (2017). Доступно на: www.hdz1990.org (1.12.2017.)

Интернет страница ХНС – ЛС (2017). Доступно на: www.hns.hr (12.12.2017.)

Infomedija Balkan, (2018). Dušan Šehovac: Ko je rekao i slagao „Bili smo i ostaćemo zajedno u našoj BiH u Jugoslaviji .Доступно на: <http://www.infomediabalkan.com/dusan-sehovac-ko-je-rekao-i-slagao-bili-smo-i-ostacemo-zajedno-u-nasoj-bih-u-jugoslaviji> (22.5.2018)

Klix (2015). SDP uz Sindikat: Nećemo podržati zakon koji brutalno degradira prava radnika. Доступно на: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/sdp-uz-sindikat-necemo-podrzati-zakon-koji-brutalno-degradira-prava-radnika/150728065> (25.11.2017.)

N1 Info (2017). Koliko članova broje stranke i kolika je članarina? Po broju članova nitko nije ni blizu HDZ-u. Доступно на: <http://hr.n1info.com/a256002/Vijesti/Koliko-clanova-broje-stranke-i-kolika-je-clanarina-Po-broju-clanova-nitko-nije-ni-blizu-HDZ-u.-I-ne.html> (21.10.2017.)

НСПМ (2016). СНС тренутно има више од 600 000 чланова. Доступно на: <http://www.nspm.rs/hronika/sns-trenutno-ima-vise-od-600.000-clanova.html> (21.12.2017)

- PTC (2012). ДСС напустио Европску народну партију. Доступно на:
<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/1051588/dss-napustio-evropsku-narodnu-partiju.html> (20.12.2017.)
- SAAF (2017). Ljekari, umjetnici, privrednici, zlatni ljiljani: Oni su napustili SBB bježeći od Radončić. Доступно на: <http://saff.ba/ljekari-umjetnici-privrednici-zlatni-ljiljani-oni-su-napustili-sbb-bjezeci-od-radoncica/> (12.12.2017.)
- Slobodna Evropa (2004). Vjerske zajednice u službi nacionalnih stranaka. Доступно на:
<https://www.slobodnaevropa.org/a/826422.html> (25.11.2017)
- Slobodna Evropa (2005). Bez promjena na čelu Islamske zajednice BiH. Доступно на:
<https://www.slobodnaevropa.org/a/859161.html> (22.11.2017)
- Slobodna Evropa (2015). Ivan Brajović napustio crnogorski SDP. Доступно на:
<https://www.slobodnaevropa.org/a/27102842.html> (5.5.2018.)
- Tportal (2014). Božo Ljubić razočaran napustio HDZ 1990. Доступно на:
<https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/bozo-ljubic-razocaran-napustio-hdz-1990-20140429>
(13.12.2017.)
- CdM (2015). Članstvo u partijama Crna Gora. Доступно на:
<http://crna.gora.me/vijesti/politika/saznajte-koliko-clanova-imaju-partije-vise-od-150-hiljada-gradana-ima-partijsku-knjizicu/> (5.5.2018.)

АНЕКС 1					
Димензије		Критеријуми	Индикатори/операционално	Извори	Кодирање
Укореењеност у друштву	1	Старост партија у односу на независност државе	Број година партије у односу на године независности		0 до 5 - 2 5 до 10 - 1.5 10 до 15 - 1 15 до 20- 0.5 20 до 25 - 0
	2	Старост партија у односу на вишепартијски систем	Број година партије у односу на године вишестраначја		0 до 5 - 2 5 до 10 - 1.5 10 до 15 - 1 15 до 20- 0.5 20 до 25 - 0
	3	Стабилност изборне подршке	Аритметичка средина и рел. вредности промене у изборним циклусима		-1 - > 50% 0 – 20-50% 1 - 10-20% 2 - < 10%
	4	Везе са организацијама цивилног друштва	Постојање, број и орг. квалитет веза ка НВО, црквом, синдикатима. Унутрашња организација ових домена		0 – нема 1 - мало/лоше 1.5 – средње 2-више/добро
Аутономија	1	Алтернације у партијском руководству	Број алтернација од настанка		0 – нема 1 – 1 2 – 2 и више
	2	Стабилност изборних резултата након алтернације	Конструкција је исто као и број 3 код укореењености у друштво		-1 - > 50% 0 – 20-50% 1 – 10-20% 2 - < 10%
	3	Аутономија одлучивања	Могућност партије да доноси одлуке самостално или под притиском	Freedom Barometer	0 – зависна 1- делимично, нејасно 2 – високо независна
	4	Уважавање партије	Процент који се идентификује са партијом у односу на процент гласова на првим следећим изборима	EVS 2008	0 – испод 60% 1 – 60-80% 2 – више од 80%
Ниво организације	1	Снага чланства	Процент броја чланова партије од просечног броја чланова партија	Партијске базе/званични партија	0-33% - 0 33-66% - 1 66-100% + - 2
	2	Редовности партијских конгреса	Одржавање партијских конгреса од настанка у складу са статутом		0-спорадично или нема 1-мањак регуларности 2-редовни
	3	Ресурси – материјални и персонални	Аритметичка средина кодова за: а) Издавања за запослене б) Материјални расходи в) Приходи и начин финансирања	Фин. извештаји партија у последњој години (2016)	0 – испод минимума 0.5 – мало 1- делимично 1.5 – значајна издавања

				2 – највиши ниво
	4	Организација на националном нивоу ван изборне кампање	Канцеларије на локалном нивоу, редовност састанака чланства и јавних скупова	0 – без присуства 1- делимично 2- константно и широко
Кохерентност	1	Кохерентност парламентарне групе	Анализа прелазака, напуштања парламентарне групе	0 – висок удео напуштања 1 – незнатно, повремено 1.5 – без утицаја 2 – нема
	2	Умерени односи унутарпартијских група и појединаца (без дисфункционалног фракционисања)	Нема подела, умерено фракционаштво, нема већих сукоба у партији	0 – поделе и расцепи константно 0.5- напуштања 1 – сукоби без подела 2 – умерено, без подела
	3	Толеранција унутарпартијског дисидентства	Толеранција партијског руководства на одступања од ставова и политика, која не крше грубо принципе и статут	Статути партија 0 – забрањено 1 – дисциплински поступак, искључење 1.5 – слободно и ограничено 2 – слобода изражавања

АНЕКС 2					
Димензије		Критеријуми	Индикатори/операционално	Извори	Кодирање
Стабилност партијске конкуренције	1	Стабилност партијске конкуренције се повећава са мањом изборном волатилношћу	Изборна волатилност – Педерсенов индекс		1 > 80% 1.5 > 60% 2 > 40% 2.5 > 20% 3 – 0/20%
Укорененост партија у друштво	1	Однос председничког кандидата и парлам. листе	Поређење разлика резултата пред. кандидата и парламентарни листе		0 – изнад 60% 0.5 – средње 1 – испод 20%
	2	Идентификација бирача	% идентификације грађана са партијама		0 – мања (>40%) 0.5 – средња 1 – већа (<70%)
	3	Партијски у односу на непартијске кандидате	Простор за непартијске кандидате на изборима (стално и ефективно)		1 – мали 0.5 – повремен 0 – ефективан
Легитимитет партија	1	Поверење које партије имају у друштву	а) Анкете поверења у партије генерално б) Поверење у партије у односу на друге институције		0 – ниско >5% 0.5 - ј.н. 5-10% 1 – с.ниже >10% 2 – средње >20% 3 – високо >50%
Партијска организација	1	Структура и капацитети релевантних партија у партијском систему	Број, покривеност територије, локалне организације, фракције и сл. Скор из ИПИ		0 – слаба (испод 1 ИПИ) 0.5 – средње (1-1.5) 1 – јака (1.5-2)
	2	Партијска организација свих партија	Varieties of democracy		0 – 0 оцена 0.33 – 1-2 0.66 – 2-3 1 – преко 3
	3	Нове партије – настанак без претходне организације и сл.	Број нових партија насталих у вишестраначју са резултатима на изборима		0 – преко 10 0.33 – 7-10 0.66 – 5-7 1 – 0-5 НОВИХ

АНЕКС 3 - Релевантне партије

СЛОВЕНИЈА

Социјал демократи (СД)
Словенска демократска странка (СДС)
Позитивна Словенија (ПС)
Демократска странка пензионера
Словеније (ДЕСУС)
Странка Мира Церара / Странка
модерног центра (СМЦ)

ХРВАТСКА

Хрватска демократска заједница (ХДЗ)
Социјалдемократска партија (СДП-ХР)
Хрватска народна странка – либерални
демократи (ХНС)
Мост независних листа (МОСТ)

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

Странка демократске акције (СДА)
Странка за БиХ (СзБиХ)
Социјалдемократска партија (СДП-
БиХ)
Хрватска демократска заједница (ХДЗ-
БиХ)
Савез независних социјалдемократа
(НСД)
Српска демократска странка (СДС)
Савез за бољу будућност (СББ)

СРБИЈА

Демократска странка (ДС)
Српска радикална странка (СРС)
Демократска странка Србије (ДСС)
Социјалистичка партија Србије (СПС)
Српска напредна странка (СНС)

ЦРНА ГОРА

Демократска партија социјалиста
(ДПС)
Социјалистичка народна партија
(СНП)
Социјалдемократска партија ЦГ (СДП-
ЦГ)
Демократски фронт – Нова (ДФ)

МАКЕДОНИЈА

Унутрашња македонска
револуционарна организација -
Демократска партија за македонско
национално јединство (ВМРО-
ДПМНЕ)
Социјалдемократски савез Македоније
(СДСМ)
Демократска унија за интеграцију
(ДУИ)

Биографија

Деспот Ковачевић рођен је 17. јануара 1988. године у Тузли. Основно и гимназијско образовање завршио је у Зворнику. Уписао је Факултет политичких наука Универзитета у Београду 2007. године где је и дипломирао на основним академским студијама политикологије 2011. године са просечном оценом 9,50. Након основних студија, уписао је мастер студије Политичке теорије, политичке социологије и институција на којем је положио све испите са просечном оценом 10,00 и 2012. године одбранио мастер рад на тему „Процеси демократизације у посткомунистичкој Русији“ са оценом 10. Исте године уписује докторске студије политикологије на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

Током основних и мастер студија био је стипендиста Фонда за младе таленте Владе Републике Србије. Као докторанд био је ангажован на Институту за политичке студије на пројекту Министарства науке, просвете и технолошког развоја. За истраживача приправника на Факултету политичких наука изабран је 2017. године. Изабран је за асистента на политиколошко-социолошким студијама 2018. године на предмету Политичка социологија. Обавља функцију секретара научног часописа *Политички живот* у издању Центра за демократију Факултета политичких наука. Члан је Удружења за политичке науке Србије.

Објавио је више од 15 научних радова и приказа књига у научним часописима и зборницима, а има и учешћа на домаћим и међународним конференцијама. Боравио је на Comenius University у Братислави (Словачка) у летњем семестру 2018/2019 као предавач кроз програм Erasmus+ и као студент докторских студија на Универзитету Шухов у Белгороду (Руска Федерација). Био је организатор и руководилац низа пројеката, као што су „Парламентрани избори у Немачкој“ уз подршку фондација Конрад Аденауер, Ханс Зајдл, Хајнрих Бел, пројекта „Популарна демократија“ уз подршку Вестминстерске фондације за демократију и члан истраживачког тима на пројекту Political Party Database.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Деспот Ђ. Ковачевић _____

број уписа _____ 1041 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Институционализације партија и партијских система у земљама бивше СФРЈ“

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 13.11.2019. _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Деспот Ђ. Ковачевић _____

Број уписа _____ 1041 _____

Студијски програм _____ Докторске студије политикологије _____

Наслов рада _____ „Институционализације партија и партијских система у
земљама бивше СФРЈ“ _____

Ментор _____ проф. др Славиша Орловић _____

Потписани _____ Деспот Ђ. Ковачевић _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 13.11.2019. _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Институционализације партија и партијских система у земљама бивше СФРЈ“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____ 13.11.2019.

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.